БОРИВОЈ ЧОВИЋ

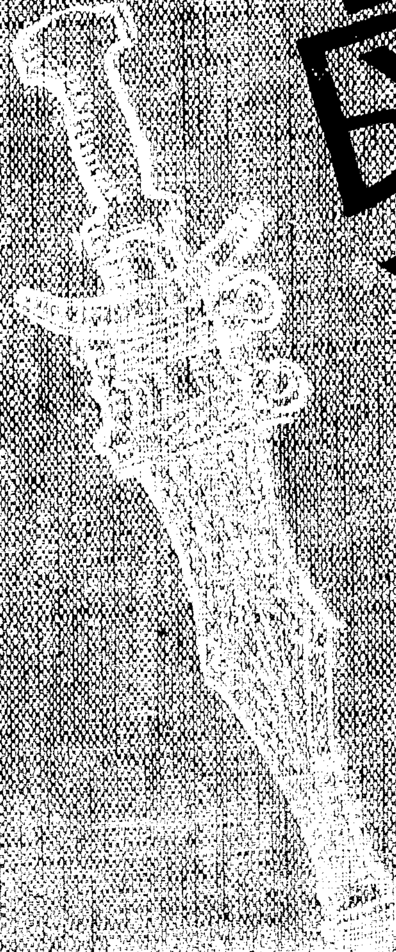

БОРИВОЈ ЧОВИЋ

ОД БУТМИРА ДО ИЛИРА

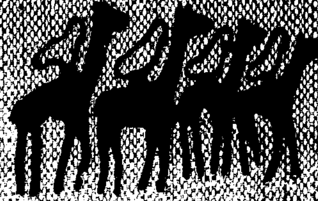

БИБЛИОТЕКА КУЛТУРНО НАСЉЕЂЕ

БОРИВОЈ ЧОВИЋ

ОД БУТМИРА ДО ИЛИРА

„ВЕСЕЛИН МАСЛЕША", САРАЈЕВО — 1976.

ПРЕДГОВОР

Када је прије десетак година стваран програм едиција о нашем културном насљеђу, предложио сам био да напишем књигу „Умјетност Илира". Мислио сам приказати коријене и развој умјетности бројних народа и племена који су током посљедњег миленија старе ере живјели на тлу данашње Босне и Херцеговине и неких сусједних крајева, а које смо били навикли означавати именом Илира, сматрајући да су припадали јединственом илирском етносу.

У међувремену, захваљујући раду једног круга археолога, историчара и лингвиста у којем сам се и сâм налазио, постајало је све очигледније да схватање о етничком јединству свих тих народа и племена почива на доста несигурним темељима, да је скупни назив Илири за читав овај свијет у троуглу између Саве, Мораве и Јадранског мора заправо само конвенција, те да терминима Илири и илирски морамо много опрезније баратати ако желимо остати на тлу научне реалности. То је био повод да, најприје, одустанем од планираног наслова књиге.

Бавио сам се, у исто вријеме, и даље интензивно проучавањем цјелокупног развоја ових популација, а нарочито проблемом њиховог поријекла. Тај посао водио ме је све дубље у прошлост, до у почетке металног доба, у вријеме када је на западном Балкану била извршена не само темељита револуција у економици и начину живота већ добрим дијелом био измијењен и етнички састав становништва. Па ипак, и поред тако темељитих промјена, било је могуће назрети, у неким видовима живота и културе, одређене константе још старијег поријекла. Слиједећи их, доспио сам до у неолитско доба, из којег потичу и најстарија очувана свједочанства умјетничког изражавања на овом тлу. То ме је подстакло да помјерим временску границу коју сам у првом концепту књиге био поставио за готово читава два миленија даље у прошлост.

Радећи већ на појединим поглављима књиге, увиђао сам све више да се нећу моћи ограничити на анализу и објашњење само оних појава које, у ширем или ужем смислу, обично називамо умјетношћу. Ово првенствено стога што је — изузев у уско стручној археолошкој литератури — о животу и култури популација које су бивале и нестајале на нашем тлу током ова три

миленија писано тако мало да приказ њихових умјетничких хтијења и достигнућа, исјечен из контекста њиховог економског, друштвеног и културног развоја, не би био довољно близак интересу ширег круга читалаца. Одлучио сам се, стога, да читавој материји приђем на нешто другачији начин. Умјетност је остала једна од тема ове књиге, али је дата као дио цјелокупног животног тока у којем је настајала, наравно у оној мјери у којој смо ми данас тај ток и ту узајамност материјалне и духовне културе давно ишчезлих популација у стању реконструисати и схватити.

Покушавајући да сагледам читав овај неколико миленија дуг развој у цјелини, нисам се могао отети утиску о постојању двају доминантних културно-историјских појава, једне ближе почетку, друге на крају ове епохе. Прва је култура једне бројне и осебујне етничке групе млађег каменог доба, назване по прво-откривеном налазишту у Бутмиру — бутмирска културна група. Друга је култура илирских и њима сродних или истовремених народа и племена жељезног доба. Ова снажна импресија утицала је на избор, првобитно радног, наслова књиге.

Што се тиче метода рада и начина излагања, хтио бих истаћи да сам се већ од почетка опредијелио за један слободнији приступ, с основним циљем да што ширем кругу образованијих читалаца пружим, колико-толико, заокружену слику живота и развоја племена и народа чијим су дјеловањем на овом тлу настали најстарији слојеви оног што, у најширем смислу, називамо културним насљеђем. Како је археолошка документација, још увијек, прилично оскудна и пуна празнина — временских и географских — а и сама по себи недовољна да увијек пружи јасне и одређене одговоре, морао сам се често служити претпоставкама и хипотезама, свакако много чешће него што је то у научним дјелима уобичајено. Неријетко, у оскудици било каквих сигурнијих путоказа, ослонио сам се на властите импресије. Неке од тих претпоставки и хипотеза биће можда једног дана потврђене, многе ће пасти оборене новим и неочекиваним археолошким открићима. Но оне су ми у овом тренутку биле неопходне не само зато да повежем многе давно раскидане нити и да попуним празнине у нашем познавању ствари већ и да помоћу њих створим мостове, макар и провизорне, који ће читаоцу помоћи да се приближи временима и људима о којим говорим.

Ово, стога, није научно дјело у строжем смислу ријечи, мада се ослања на резултате научних истраживања. Оно то није ни по приступу, ни по методологији, а ни по начину излагања који сам настојао прилагодити свим читаоцима заинтересованим за прошлост, за развој културе и умјетности, без обзира на њихово образовање, стручне и професионалне преокупације. Ова је књига, према томе, знатно ближа оној категорији дјела која обично називамо научно-популарним, а том карактеру прилагођен је и попис литературе, дат у напоменама, који се своди на информацију о основним научним дјелима на која упућујем оне

читаоце који би жељели да се о неким питањима непосредније са извора и детаљније обавијесте. Тиме није речено да ова књига није употребљива, макар и у ограниченом обиму, и за специјалистичке студије из археологије и уопште старије историје крајева о којим говори. Напротив. Овдје је први пут објављено доста новог или досад мало познатог археолошког материјала и података, изнесене су и брањене неке тезе, постављена нека питања која траже одговоре, јасније и боље утемељене него што сам то ја у овом тренутку могао дати. Трудио сам се стога, како сам најбоље знао, да самим начином излагања покажем гдје се и у којим питањима ослањам на поуздано утврђене чињенице, а гдје сам, опет, с разлога који су наведени, прибјегао мање или више увјерљивим претпоставкама.

*
* *

Дужност ми је да истакнем да сам, припремајући ову књигу, наишао на несебичну колегијалну сусретљивост и драгоцјену подршку многих колегица и колега у свим музејима којим сам се обраћао: у Археолошком музеју у Загребу, Задру и Сплиту, у Народном музеју у Београду и Титовом Ужицу, у Археолошкој збирци у Титограду, у Завичајном музеју у Херцег-Новом и у свим музејима и археолошким збиркама Босне и Херцеговине. Имао сам тако прилике да се упознам са изворном грађом, добрим дијелом још необјављеном, што ми је помогло да многа поглавља употпуним, а и да припремим избор цртежа и фотографија којим је ова књига илустрована. Због тога ми чини посебно задовољство да им се на овом мјесту још једном срдачно захвалим.

СЈЕВЕРОЗАПАДНИ БАЛКАН У ПРАСКОЗОРЈЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ

Ако су некада, у веома давној прошлости, велике ријеке, а поготову мора, представљале озбиљну или чак непремостиву препреку човјекову кретању, у вријеме о којем ће у овој глави бити говора то више није био случај. Напротив, човјек је већ био способан да их савлађује, а вода му је показивала путеве у нове земље. Балкански полуоток, омеђен са сјевера Савом и Дунавом, а са осталих страна опкољен водама Јадранског, Јонског, Егејског и Црног мора, пресјечен долинама ријека које су из његовог планинског језгра хитале према сјеверу или југу, стајао је отворен. Ускоро ће преко њега кренути нови токови живота, означавајући праскозорје цивилизације.[1]

Данас се већ поуздано зна да је основни импулс који је те токове покренуо дошао с југоистока, захватајући најприје источне и јужне дијелове нашег Полуотока. Али, ни његов сјеверозападни дио није остао по страни. Дуга и разведена обала Јадрана и Сава са својим притокама чиниле су га приступачним из два основна правца, са сјевера и с југа. Тим правцима је и наступио на ово тле, прије шест, а можда и седам хиљада година[2] онај снажни вал дубоких промјена који називамо неолитском револуцијом. Његово кретање и напредовање током четвртог миленија старе ере може се у основним контурама доста лако пратити. Око педесет неолитских налазишта регистрованих дуж јадранске обале и приближно исто толико у унутрашњости, на тлу данашње

---

[1] Ријеч „цивилизација" употријебљена је овдје у њеном најширем смислу. Приличан број научника, код нас и у свијету, сматра да се почеци цивилизације подударају с оснивањем првих држава у југозападној Азији и у Египту. Мени је ближе схватање, које је први озбиљно заступао Гордон Чајлд, да је прелаз на неолитски, земљораднички начин живота означио заправо рађање савремене цивилизације.

[2] У праисторијској археологији старог свијета примјењују се данас два основна хронолошка система, изграђена на различитим методолошким поступцима. Први, старији, углавном је заснован на теорији синхроничких типолошких ланаца, други на резултатима испитивања радиоактивног угљика (С-14), а између њих постоје доста честа неслагања која иду и на преко 1.000 година. Ја сам се овдје држао старијег метода и, према томе, тзв. кратке хронологије када је у питању неолитско и енеолитско доба.

Босне и Херцеговине и Црне Горе, дали су већ солидну основу за реконструкцију појединих фаза ове револуције. Почеци су, међутим, још посве обавијени тамом. Једина свијетла тачка и једини чврст ослонац јесте налазиште Црвена Стијена изнад Требишњице у близини црногорског села Петровића. Открића која су тамо учињена представљају драгоцјен путоказ. Да бисмо објаснили како је све то почело, морамо се ослонити на та открића. Разумљиво, сама за себе она не могу одговорити на сва питања која нас интересују. Мораћемо се, стога, послужити и резултатима које је наука постигла истражујући овај период у другим крајевима Европе и Средоземља. Одговори на нека питања биће, стога, само несигурне хипотезе, а понеко питање ће остати и необјашњено.

Путник који једног топлог љетног дана изађе из воза на пустој жељезничкој станици Петровићи, на прузи Билећа—Никшић, и крене према западу ка Црвеној Стијени, угледаће невесео пејзаж. Крш, сиромашни пашњаци на којима је трава већ жута, спржена од сунца, понеки храст жалосно деформисан окресивањем грана чијим се лишћем прихрањује стока, минијатурне њивице с дуваном и кртолом у крашким вртачама. Уколико се приближава Црвеној Стијени, све чешће стаје на камен који свуда провирује из испоштене земље. Угледа затим готово окомите стијене које прелазе у дугу, камениту падину што се спушта према долини Требишњице, јединој зеленој оази у царству камена. На мјесту гдје се стијене завршавају и гдје почиње падина има удубљење у стијени у облику огромне отворене шкољке, пречника готово 30, дубине 15 и висине преко 12 м. Тло ове полупећине је скоро равно и чини нам се да је одувијек било тако. Али тај утисак вара. Испод површине леже у готово непрекинутом низу културни слојеви бронзаног доба, неолита, мезолита и палеолита. Истражени су до дубине од 20,5 метара, до слоја чија се старост цијени на преко 60.000 година, а дно пећине још није откривено.

Но, нас овдје интересује, првенствено, онај дио тих огромних наслага који припада мезолитском и раном неолитском добу, тзв. четврти и трећи стратум Црвене Стијене. Из извјештаја и студије А. Бенца сазнајемо да су у току веома дугог времена које обухвата готово читав V и VI миленij старе ере на овом мјесту стално или са мањим прекидима боравиле скупине људи мезолитског културног ступња. У току тог времена накупили су се слојеви, састављени од ситне камене осипине која је повремено падала са стропа пећине, земље коју је наносио вјетар, али и наслага угљенисаног дрвета и пепела, животињских костију и пужевих љуштура. У њима су лежале, одбачене због истрошености или загубљене, стотине примјерака алата и оружја од кремена или неког другог тврдог камена, од кости и рогова. Било је и љуштура морских шкољки, остављених вјероватно с намјером да се од њих изради накит. Пажљива анализа свих ових налаза омогућила је да се о начину живота, култури и поријеклу ових људи, а добрим дијелом и о карактеру природе која их је окруживала, стекне доста јасна слика. Читалац се о томе може исцрпније информисати на другом мјесту.[3] Овдје морамо поновити само оне основне закључке који нам могу помоћи у покушају реконструкције живота и догађаја на ширем подручју које нас интересује.

Почнимо с природним амбијентом. Угљенисано дрво из овог слоја није, додуше, било дендролошки испитано, али нам анализе из нешто старијих слојева говоре о постојању четинарских шума, посебно бора, каквих данас нема километрима унаоколо. На бујну вегетацију упућују посредно и хиљаде костију дивљих животиња које су нађене у наслагама стратума IV: јелена, дивље свиње, дивљег говечета, дивокозе, срне, зеца, јазавца, лисице, дивље мачке и медвједа. Морамо замислити густе шуме и сочне планинске пашњаке, изворе и потоке на мјесту данашњег крша који опкољава Црвену Стијену. Једино је такав амбијент могао дати уточиште и храну бројној и разноврсној дивљачи, пружајући у исто вријеме колику-толику стабилност егзистенције и заједницама мезолитских људи које су се овдје стално задржавале двије хиљаде година. Такав амбијент није, наравно, могао бити никакав изузетак, ограничен само на подручје око Црвене Стијене. Он је морао бити условљен знатно другачијим климатским приликама које су тада владале географским просторима којим припада и област нашег данашњег крша. Палеоклиматска и археолошка истраживања ту се, срећом, поуздано подударају: било је то вријеме касне бореалне и ране атлантске климатске фазе, када су европске шуме биле достигле врхунац свог развоја. Стога можемо слободно рећи да су у доба четвртог стратума Црвене Стијене не само унутрашњост сјеверозападног Балкана, већ и његов крашки појас дуж јадранске обале, изгледали другачије него данас. Густе шуме допирале су до мора, воде је било неупоредиво више, читава вегетација била је веома бујна. Управо безбројна морала су бити крда рогате дивљачи, посебно јелена. Шуме су, осим тога, пружале и обиље хранљивих бобица и других плодова, коријена и ситних животиња, а безбројне увале дуж Јадрана, осим риба, и сијасет врста мекушаца које је требало само откинути са стијене или ископати из пијеска. Не треба тражити бољи природни амбијент за живот људи мезолитског ступња, које у највећем дијелу Европе овог доба карактерише комбинована скупљачка и ловачка привреда.

Наравно, овим још није доказано да је сјеверозападни Балкан у то доба, у цјелини или већим дијелом, стварно и био насељен људским скупинама мезолитске културе. Егзактне доказе

---

[3] Основни подаци изнесени су у дјелу истраживача овог слоја, *А. Бенца:* „Студије о каменом и бакреном добу у сјеверозападном Балкану", Библиотека „Културно наслеђе", изд. „Веселин Маслеша", Сарајево, 1964. и у Гласнику Земаљског музеја Босне и Херцеговине, Археологија, св. XIII, 1958.

имали бисмо тек онда када би на већем броју тачака били откривени поуздани трагови њиховог боравка. За сада можемо само правити претпоставке и испитивати ваљаност аргумената на којима те претпоставке почивају. Осим неоспорних природних услова, важни аргументи су сама чињеница постојања и дужина трајања мезолитске насеобине у Црвеној Стијени. Немогуће је замислити да би на једном уском подручју могла два миленија егзистирати само једна изолована људска скупина. Одсјечена од осталог свијета, она би се по неумољивим биолошким законима морала дегенерисати и изумријети знатно брже.

Према томе, на једном ширем подручју око јужне јадранске обале морало је егзистирати током читавог овог времена више људских заједница истог културног ступња и, по свој прилици, међусобно сродних по расним особинама и поријеклу. Неке од њих користиле су се, у дужим или краћим интервалима (који су могли трајати само једну сезону, али и обухватити живот десетак па и више генерација), овим изузетно погодним склоништем изнад Требишњице. Друге су могле становати на сличним, можда не тако погодним, мјестима. Од овог закључка, који, чини ми се, још увијек стоји на чврстом тлу, можемо поћи корак даље. Ако прихватимо као чињеницу насељеност овог подручја у току тако дугог времена, треба претпоставити и неминовно бржу или спорију миграцију и освајање сусједних подручја као резултат природног прираста становништва.[4]

Стога, ако бисмо и узели да је почетком мезолита подручје којем припада Црвена Стијена било једино насељено у овој области (што никако не мора бити), већ сâмо постепено ширење из тог подручја морало је до краја мезолита захватити знатно пространију област, вјероватно претежно у појасу ближе мору. Могућност да је оваквих раномезолитских „језгра" било више, мора се ипак у најмању руку допустити, чиме постаје нешто вјероватнија могућност да је читава јадранска зона сјеверозападног Балкана бар крајем мезолита била рјеђе или гушће настањена мањим људским скупинама истог степена културе. За централну и сјеверну зону наше области, на жалост, немамо још ни најмањег ослонца. Морамо то питање оставити без одговора, уз напомену да су и ови крајеви у мезолиту могли бити насељени, али, исто тако, да су могли бити и посве пусти.

Како је утврђено, култура мезолитских становника Црвене Стијене чврсто је везана уз истовремене културе сјеверне Африке, посебно за оне тзв. капсијенског типа, назване тако по ло-

[4] Мада је прираст становништва у ово доба био сигурно доста спор (усљед кратког просјека живота и високог морталитета дјеце), вријеме од два миленија је ипак период довољно дуг да се становништво неколико пута повећа. Морамо при том имати у виду да појам насељеност у ово доба има посебну димензију: подручје на којем је ловила и сакупљала једна мезолитска заједница (и које је на одређен начин и својатала и бранила) обухватало је вјероватно стотињак или више квадратних километара.

калитету Капса (Гафса) у данашњем Тунису, чија се налазишта простиру од планине Атласа, на западу, до висоравни Барка, на истоку. Подударности у облицима великог броја ситних алатки (од којих су неке високо специјализована оруђа за фину обраду коже и кости) таквог су степена да не остављају много мјеста сумњи у примарно сјеверноафричко поријекло не само ових облика већ и мезолитског становништва Црвене Стијене. Тиме нам, опет, Црвена Стијена нуди бар неки, макар и уопштен и недовољно одређен, одговор на питање којега су поријекла могли бити мезолитски становници наше јадранске зоне. У расном погледу они су припадали једној великој скупини мезолитског и ранонеолитског становништва за коју је уобичајен назив Медитеранци. То још не значи да смо данас у стању описати и њихов изглед, висину, стас и друге особине. Појам Медитеранци је, наиме, доста широк и могао је обухватити мање или више сродне, али и хетерогене људске скупине које су у ово доба живјеле уз обале Средоземног мора, а које уједињују првенствено сличан начин живота, сродна култура и вјероватно процес међусобног мијешања.

Тако смо, захваљујући првенствено Црвеној Стијени, у стању бар да замислимо јадранску зону наше области крајем IV миленија старе ере насељену раштрканим, малим заједницама скупљача, рибара и ловаца. Сигурно је да се њихова одјећа састојала од обрађене коже дивљих животиња, а није искључено да су имали и елементарне појмове о изради тканина од животињских и биљних влакана. Ако су им биле потребне посуде за скупљање и чување хране, могле су то бити мјешине, кошаре и посуде од коре дрвећа. Оне заједнице које су становале на самој обали умјеле су, по свој прилици, израђивати и једноставне чамце од дебала. Живјели су од онога што им је давала природа и што су сами прибављали ловачким замкама, харпунима и удицама, копљима и стријелама.

Најкасније крајем четвртог миленија старе ере наступила је промјена која је заправо централна тема овог поглавља. Њен први видљиви и, са становишта археолога, толико одлучујући знак јесте присуство најстаријих примјерака керамичких посуда. Читалац који није археолог може, с правом, поставити питање зашто би то морало бити тако важно. Сама по себи, свакако и не би била важна чињеница што нека људска заједница познаје технику моделирања и печења земљаних посуда. Поуздано је, међутим, утврђено да је у готово читавом Старом свијету појава керамике у правилу везана с увођењем новог типа економике засноване на сточарству и земљорадњи. Керамика је заправо само једна од попратних појава те промјене, али најуочљивија међу археолошким остацима тог доба, а због својих особина (технике израде, облика и декорације) и веома употребљива за специјалистичке студије. Наравно, од овог правила има и изузетака. На Предњем истоку утврђени су поуздано почеци

сточарства и земљорадње и прије проналаска керамике. Има такође случајева да су поједине људске заједнице прихватиле израду керамике углавном као корисну новину, не мијењајући задуго основу своје економике. Један такав изузетак догодио се, како по свему изгледа, и са заједницом која је крајем четвртог миленија старе ере настањивала Црвену Стијену. Па и поред тога, ово је налазиште изузетно важан ослонац у сваком покушају да се објасне почеци и реконструишу први и одлучујући кораци неолитске револуције у западним крајевима наше области. Видјећемо и зашто.

Изнад слојева који су означени као стратум IV лежи у Црвеној Стијени млађи слој, назван стратум III. Његов је основни састав исти као у претходног, исте су углавном и кости дивљих животиња, исти и они специфични облици оруђа од кремена. Ништа не говори у прилог неке битније промјене ни у саставу становништва, ни у начину њиховог живота. Ништа, осим присуства знатне количине уломака земљаних посуда. Није тешко било извући закључак да су становници овог насеља у једном тренутку почели производити ово посуђе. Наравно, нема ни најмањег основа за претпоставку да су ту вјештину сами измислили. Ма колико нама данас изгледала груба и примитивна, ова керамика је технички већ усавршена, а њен облик и декорација посве одређени, као, уосталом, и њено мјесто у археолошкој класификацији — то је, како је А. Бенац дефинисао, „циркуммедитеранска неолитска impresso керамика" (керамика с

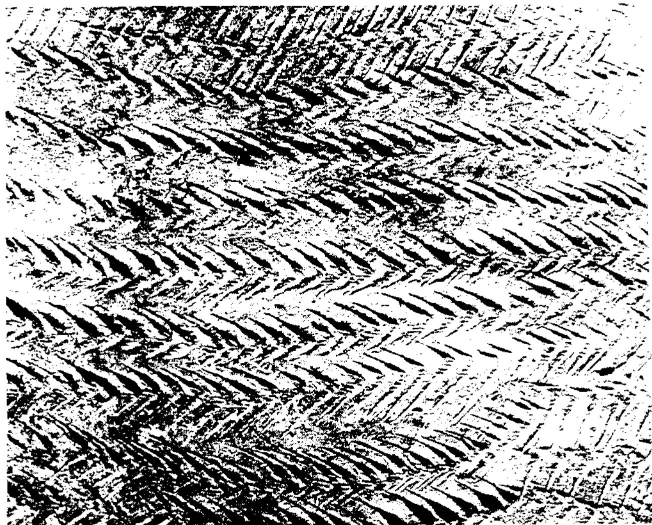

Сл. 1

утиснутим украсима — сл. 1). Тиме је, мислим, довољно објашњено и на којем се простору употребљавала, а њено најстарије исходиште, без сумње, не може бити далеко од колијевке неолитских култура у југозападној Азији, гдје је лончарска вјештина откривена најкасније почетком шестог миленија старе ере. До Јадрана морала је она прећи дуг и компликован пут који је тешко у детаље објаснити. Вратићемо се, стога, људима који живе у Црвеној Стијени, и који, крајем четвртог миленија, почињу правити земљано посуђе. Они су то морали научити од чланова неке друге заједнице с којом су повремено контактирали, а која је ту вјештину отприје познавала. И та је, додуше, керамичку производњу могла, не много раније, примити од неких својих суседа. Али, ланац је негдје морао почети. Неко, и то не појединац, већ једна или више људских скупина, морали су собом донијети, ако не лонце, а онда вјештину њихове израде из неког краја гдје је то већ била дужа традиција и гдје су већ одавно била утврђена правила која су диктирала и форме и декорацију ових предмета.

Данас још није могуће посве поуздано одговорити на питање одакле су на јадранску и на друге обале средњег и западног Медитерана стигли ти људи, доносећи вјештину израде земљаног посуђа. Ипак, неке индиције, неке фрапантне подударности у облицима и декорацији, указују на сјеверну Африку, на појас који се протеже од висоравни Барка у данашњој источној Либији до Тангера на западу, чије су неолитске културе још недовољно испитане и, чини ми се стога, неоправдано потцијењене. Морамо се подсјетити да је најприроднији пут ширења нове земљорадничке и сточарске економике из југоисточног Средоземља према западу ишао дуж сјеверноафричке обале. Освајање долине Нила и њено привођење агрикултури било је првобитно само споредни крак у том кретању. Мезолитско становништво уз јужне обале Средоземног мора могло је релативно брзо прихватити тековине које су долазиле са истока — никаква озбиљнија природна запрека није стајала на путу кретању и контактима људи дуж читавог овог појаса, а климатске прилике биле су у шестом миленију још увијек повољне за земљорадњу, а поготову за сточарство. Нас највише интересује питање: шта је и када могло нагнати ове људе да заплове с афричке обале према сјеверу, тражећи нова станишта са друге стране велике воде? Много је штошта, укључујући и вјечну људску радозналост и тежњу да се досегне непознато, могло на то утицати. Ипак, чини ми се да је значајну улогу морала одиграти промјена климе — иста она промјена која је већем дијелу Европе донијела оптималне услове за развој вегетације, нарочито шума. Скретање основног правца влажних атлантских струјања према сјеверу довело је до полаганог исушивања пространих предјела у сјеверној Африци, сужујући постепено али неумитно животни простор заједница раног неолита које су се овдје биле развиле. Једино се у долини Нила

могло успјешно одрбати овој недаћи, и ту је развој кренуо знатно брже. На осталом простору уз сјеверноафричку обалу људи су могли бирати између вегетирања у све тежим условима и исељавања. Оне заједнице које су се одлучиле за ово друго могле су кренути само једним правцем — на сјевер, преко мора.

Мада је читав овај покрет био вјероватно веома спор и обухватио више стољећа у току четвртог миленија, можемо га, ипак, замислити као талас који са афричке обале креће према сјеверу, запљускујући најприје отоке и оточиће ближе југу, да би се, затим, излио и на све европске обале западног и средњег Медитерана. Нису то биле бројне људске скупине, као што уосталом није могло бити нарочито бројно ни свеукупно становништво матичне области из које је овај талас исељеника кренуо. Али носиле су оне собом нешто посве ново. Њихови мали чамци, можда с једрима од животињских кожа, нису могли примити ни много људи ни много робе. Али је врло вјероватно да су се, брижљиво чувана у земљаном лонцу или у мјешини, у неком од чамаца налазила драгоцјена зрна жита за будућу прву сјетву у новој домовини. Са не мање пажње морао је бити чуван и понеки пар домаћих животиња, највјероватније коза, од којих ће се одгојити нова стада.

Нећемо вјероватно никада сазнати нешто поближе о томе како су се одиграли први сусрети ових досељеника и старог мезолитског становништва у јадранској зони наше области. Можемо само претпоставити да је било потребно извјесно вријеме да се најприје приближе, а затим и стопе. Можда су том стапању помогле и њихове далеке сродничке везе, припадност истом основном расном типу. Нешто више можемо рећи о резултатима тог процеса.

На примјеру Црвене Стијене видјели смо како једна скупина старог мезолитског становништва, у додиру с дошљацима, прима најприје само једну од споредних тековина, производњу керамике, задржавајући још дуго свој ранији скупљачки и ловачки начин живота. У основи је, међутим, ново морало прокрчити себи пут. Лов и риболов, па и скупљање дивљих плодова, сигурно никада нису били напуштени, али су се и стада постепено множила, а мала житна поља, једно за другим, појављивала су се након мучног искрчивања щума и шикара. Пећине ће још дуго служити појединим људским заједницама за стални или повремени боравак, али се истовремено почињу организовати и насеља потпуно новог типа. Насеље откривено у Смилчићу, на рубу и данас плодног поља сјеверозападно од Бенковца, припада овој раној неолитској фази.[5] То је, без сумње, право земљорадничко

[5] Детаљнији подаци о насељу Смилчићу, као и о овом периоду у Далмацији као цјелини могу се наћи у студији *Ш. Батовића* „Старији неолит у Далмацији", Задар, 1966.

насеље, мада су се његови становници бавили и ловом и риболовом и скупљањем шкољки и пужева. Оно је, међутим, непокретно и трајно, судбински спојено с оним десетак километара дугачким појасом плодне земље који се од насеља полако спушта према завученом заливу што га данас називамо Новиградско море. Човјек се ту чврсто укопао у плодну земљу, вежући с њом, за дуги низ вијекова, основу своје егзистенције. Није ту била у питању само промјена у начину прибављања средстава за живот и није се радило само о напретку у сфери материјалне културе (у начину становања, исхране, одијевања). Темељит прелом морао је наступити и у психи човјека, чији се однос према природи која га окружује и према другим члановима властите заједнице знатно измијенио. Исто тако дубока морала је бити и промјена у манифестацијама духовне културе као продуктима те психе, а прије свега у религији и умјетности.

Но прије него што дођемо до тога, погледајмо шта се у исто вријеме догађало на другом крају наше области. Нећемо описивати сав онај богати и разнолики развој који се одигравао у областима источног, јужног и централног Балкана, куда се с Предњег истока кретао један од главних токова неолитизације Европе.[6] Констатоваћемо само да се на централном Балкану, у другој половини четвртог миленија, формирала једна културно-етничка заједница, позната у стручној археолошкој литератури као „старчевачка култура" (по налазишту у селу Старчеву код Панчева). Вјероватно је настала тако што је и овдје старо мезолитско становништво прихватило постепено, посредством Мале Азије, нове културне тековине (земљорадњу, сточарство, лончарску технику итд.). Није искључено да је било и прилива новог, већ „неолитизираног" становништва. Били су то изразити земљорадници који су сијали неколико врста пшенице и гајили говеда, овце, а вјероватно и свиње. Знали су градити доста велике куће правоугаоне основе, са банковима и куполастим пећима, силосе за жито и бунаре. Лончарство им је било већ веома усавршено, нарочито у техници и системима декорације посуда. Изгледа, међутим, да им је агротехника била још увијек на првобитном нивоу, па су доста брзо осиромашивали обрадиву земљу. Због тога су се поједине скупине доста кратко задржавале на једном одређеном мјесту (остаци њихових насеља не пружају доказа сталног боравка дужег од неколико генерација). Отуда је резултирала силна територијална експанзија ових првобитних земљорадника централног Балкана, мада укупан број становништва који је ову културно-етничку заједницу сачињавао сигурно није био нарочито велик. Та експанзија захватила је вјероватно крајем IV миленија и дијелове западног Балкана. Неколико скупина овог становништва, крећући се из средњег Подунавља ка западу,

[6] Неколико студија посвећених управо овим питањима сакупљено је у књизи коју је издао Народни музеј у Београду под насловом „Неолит централног Балкана" (1968).

Сл. 2

прешло је Саву на потезу између ушћа Дрине и Босне и почело отуда продор ка југу, освајајући нова обрадива земљишта. Држећи се рјечних долина, једна је скупина пошла долином Спрече да би уз њену притоку Јалу, на обронцима Мајевице, основала насеље ондје гдје је данас варошица Горња Тузла, насеље које је затим доживјело веома дугу историју, али тек након доласка једног новог, такође земљорадничког народа. Неколико других скупина кренуло је, међутим, долином Босне, крчећи шикаре и отварајући, за стотине генерација које ће послије њих живјети, ову жилу куцавицу наших крајева. Посљедње станиште једне од тих скупина откривено је прије краћег времена поред рјечице Трстионице, у селу Обре недалеко од Какња. Ово старије насеље (названо и Обре I) изузетно је важна карика у проучавању настанка неолитских култура централне Босне.[7] Из онога што је о овом насељу објављено издвојио сам само један податак, посебно занимљив по далекосежним закључцима који се из њега дају извући.

Да бисмо објаснили његов значај, морамо се поново подсјетити на важност која се у истраживању поријекла и ширења неолитских популација с правом придаје керамици,

[7] Основну студију објавио је *А. Бенац* у Гласнику Земаљског музеја Босне и Херцеговине, Археологија, св. XXVII/XXVIII, 1973.

тачније техници израде, формама и декорацији земљаних посуда. Видјели смо како су први неолитски досељеници донијели и проширили по читавој источној јадранској обали своју керамику. Њихови лонци и здјеле доста једноставних форми, смеђи, црни или мрки, носили су једноставну декорацију посебног стила, постигнуту утискивањем нокта, штапића, шила или руба шкољке у површину посуде прије печења (в. сл. 1). Развијајући се на знатно другачијој основи и долазећи из другог правца, земљорадници које називамо носиоцима старчевачке културе доносили су и посве другу лончарску традицију. Израђујући посуђе, они су земљу мијешали с пљевом, облици су им били бројнији и рашчлањенији, а декорација разноврснија и посве различита од оне у јадранској зони (пластични украси и орнаменти изведени бојом — сл. 2). Таква је, разумљиво, и она маса уломака њиховог посуђа ископана из најстаријег слоја насеља Обре I. Но, међу њима било је нађено и неколико комада који потичу управо од лонаца какви су заступљени у раном неолиту јадранске зоне и, даље, по средњем и западном Медитерану. Изненађење истраживача је, без сумње, било велико, а закључак се сам од себе наметао: ово посуђе могло је овдје стићи или, тачније, бити донесено само с југа, с обале Јадрана. Пут је, такође, био јасан — долина Неретве је не само највјероватнији природни правац него се и раније откривено налазиште у Зеленој пећини изнад врела Буне сада потврдило као важна међустаница у кретању и продору Медитеранаца ка брдовитом срцу Босне. Овдје, у Обрима, остварио се један од првих сусрета та два свијета првобитних земљорадника — медитеранског и балканско-подунавског. Путева још није било — и задуго их неће бити— али је била утабана стаза, отворен правац за кретање људи, добара и идеја. Неолитска револуција у овом дијелу Балкана била је извршена, остало је да се беру њени плодови.

КУЛТОВИ СА МЕДИТЕРАНА

Који километар ниже од старог рударског насеља у Какњу, на мјесту гдје се Згошћа улива у Босну, стајало је некад велико неолитско насеље. Први предмети из његовог културног слоја доспјели су у музеј још прије другог свјетског рата, а нешто већа количина прикупљена је 1947, приликом грађења пруге нормалног колосијека и цесте за рудник. Били су то уобичајени налази: кремење, комади глачаних камених сјекира и уломци земљаних посуда. Међу њима, занимање стручњака побудили су нарочито глинени предмети слични рогу, украшени урезаним орнаментима. По облику, било је јасно да се ради о „ногама" неких посуда, али каквог су облика биле те посуде, могло се само нагађати.

Прво систематско ископавање на овом насељу изведено је у прољеће 1954. Био је већ откопан претежан дио културног слоја када се испод крампа појавио чудан предмет, налик на лобању вола с одбијеним роговима. Врло јасно су се видјели трагови црвене боје на грумењу земље која је испадала из унутрашњости предмета. Сам предмет био је дио земљане посуде која је некад стајала на ногама налик на рогове краткорогог говечета. Тајна раније нађених ногу била је одгонетнута, облик посуде могао се сада реконструисати. Била је то необична посуда на четири ноге, са косо постављеним овалним отвором и једном дршком на врху. Положај отвора и чињеница да је ваза била изнутра обојена слабо везаном црвеном бојом показивали су да се не ради о обичној посуди, већ о објекту неке посебне намјене.

Као што у археологији често бива, нађу се најприје крајеви ланца, а средина недостаје, доводећи стручњаке у недоумицу. Када је ваза на четири ноге из Какња реконструисана, слични објекти били су познати само из два-три налазишта у средњој и сјеверној Грчкој и из Аурисине у околици Трста. Сродност облика била је фрапантна, али су они припадали различитим културним срединама, на три географски доста удаљене тачке. Први закључци о неким нејасним везама морали су, стога, бити веома опрезно формулисани. Ископавања вођена каснијих година додавала су, постепено, једну по једну од карика у ланцу. Нарочито је било, у том погледу, важно истраживање великог неолитског насеља у Данилу, недалеко од Шибеника, које је дало уломке од десетина оваквих ваза, од којих су се неке могле посве саста-

Сл. 3

вити. Дијелови једне овакве вазе откривени су, затим, и у већ поменутој Зеленој пећини изнад врела Буне, а послије тога на још неколико мјеста у Далмацији. Откриће насеља Обре I и Обре II у централној Босни, те проналазак дијелова ових ваза у Албанији додали су и посљедње карике. Постало је јасно да се не ради ни о каквом случајном, спонтаном настајању истих облика у разним срединама, већ о култном објекту који на неки начин повезује бројне, иначе хетерогене, људске заједнице развијеног неолита на простору од Коринта до Трста, који је прокрчио себи пут и до удаљених насеља „какањске културе" у централној Босни (сл. 3).

И Алојз Бенац, истраживач какањске културе, и Јосип Корошец, који је ископавао налазиште у Данилу, сагласни су у оцјени да се ради о култној вази, о објекту употребљаваном у одређеним религијским или магијским обредима које су становници свих тих насеља обављали. У тумачењима шта ова ваза својим обликом представља и о каквом се култу ради, њихова се мишљења понешто разилазе. Неолитско насеље у Данилу настало је у непосредној близини једног извора — што је за тај крашки предио изузетно значајна ствар — па је Корошец помишљао на то да се ради о неком култу водâ. Што се значења самог облика тиче, Корошец је мислио да су ове вазе представљале доњи дио женског тијела. Чињеницу да имају четири ноге он је објашњавао тиме да су двије ноге додате ради стабилности, па их стога треба занемарити. Бенац је убједљиво доказао да се ради о једном географски распрострањеном типу култне посуде, нађеном и у крајевима гдје извори нису ријеткост, те да је вјероватније да ове вазе припадају неком раширенијем и важнијем култу неолитског свијета.

То је могао бити само култ плодности. Морамо, наиме, замислити неолитског човјека у вријеме када је слободни скиталачки живот његових мезолитских предака био већ давно заборављена прошлост. Извор егзистенције били су сада стадо и житно поље, а за њихово његовање тражило се и доста радних руку. Да би се могло опстати, све је требало да рађа — земља плодове, женке животиња младунчад, жене дјецу. Плодност свега што живи у том њиховом свијету била је услов сигурности и опстанка и све се чинило да се она постигне и стално повећава. Човјеков дух био је у највећој мјери заокупљен феноменом плођења и рађања, он је био утопљен у њему, живио је у њему. И ма како да су биле рационалне практичне радње које је подузимао — окопавање поља, сијање и жетва, селекција домаћих животиња — стајао је неолитски човјек ипак читаво вријеме задивљен пред чудом репродукције живота, са зебњом и са питањем у срцу: хоће ли се чудо поновити и у години која наступа. Једва да можемо и назрети шта се догађало у дубинама његове психе, а вјерујемо да знамо нешто мало више о вањским манифестацијама његовог духовног живота. Етнографске паралеле дају нам за право да замислимо неолитског човјека који исто онако усрдно као што окопава њиву и пребира сјеме предузима и друге, посве ирационалне радње да би осигурао плодност, чврсто увјерен да су оне за ту сврху исто тако важне као и једноставни ратарски послови које обавља.

Какве су све обредне, магијске радње биле у питању, када и како су се обављале, остаје нам само да нагађамо. Постизање и обезбјеђивање плодности био је циљ и садржај култа, а у његовом средишту морале су бити земља, женка и жена. Неком од тих обреда служиле су и наше загонетне вазе. Не треба да нас збуњује чињеница што те вазе имају четири ноге, нити је, у

стварима које леже ван граница рационалног мишљења, потребно тражити реалистичко објашњење сваког детаља. Основни дио тог објекта, његов овални реципијент обојен изнутра црвеном бојом живота, највјероватније јесте символична материца, а цијела ваза символична представа о н е к о ј а д а ј е ж и в о т. Није ли можда у оваквим вазама морало стајати неко вријеме сјеме житарица прије него што се бацило на њиву, да би му та символична мајка дала снагу потребну да никне из земље? Ово је, наравно, само једно од могућих објашњења практичне употребе тих објеката у обредима неолитског култа плодности.

Остаје нам да рекнемо још нешто и о њиховом путу до централне Босне. Ако се упореде примјерци ових култних ваза из Грчке, Далмације и централне Босне, лако се уочава да се ради о сличним, али не и идентичним формама; разлике у детаљима постоје, али је заједничка основна идеја. Очигледно је да су на широким просторима неолитског свијета морале постепено сазријевати сродне асоцијације идеја и сродне магијске радње у кругу култа плодности. Онда се негдје на Медитерану, највјероватније у Далмацији или у Грчкој, једна од тих идеја материјализовала у облику једне овакве култне вазе и одређених поступака с њом, да би, најзад, отпочела своје ширење — као и све религиозне идеје уосталом — на друге људске заједнице, свуда гдје су постојале претпоставке да једна таква идеја буде прихваћена. Одговор на питање како се једно овакво ширење практично могло остваривати данас је већ могуће дати. Важан ослонац пружила су у том погледу истраживања бројних неолитских села на средњем и западном Балкану, а међу њима посебно она најновија у Обрама код Какња. Резултати тих истраживања разбили су дефинитивно раније увријежено мишљење о неолитским културама као изолованим, у себе затвореним заједницама. Још неколико стољећа прије него што су прве овакве култне вазе биле створене, већ су постојали живи контакти између централне Босне и Јадрана, као што су постојали и дуж свих обала Медитерана. Неолитске културе јесу биле сједилачке, али су људи, појединци, путовали, прелазили огромна растојања, упознавали се, размјењивали материјална добра и идеје, а ти контакти постајали су временом све чешћи, а везе чвршће. Тако су у Обрама нађени бројни примјерци накита израђеног од љуштура морских шкољки, фина обојена керамика донесена са обала Јадрана, па и са његове друге обале — из јужне Италије. Питање је, наравно, да ли је тим путем донесена у Какањ, Обре, Арнаутовиће или које друго насеље какањске културе једна од ових култних ваза. Комад једне такве посуде, нађен у једној важној међустаници — Зеленој пећини издан врела Буне — чини ту претпоставку доста вјероватном, али је још не потврђује. То, међутим, и није од битног значаја. Она је могла овамо стићи и као идеја у глави једног од оних немирних и неуморних луталаца који су преваљивали пут од горње Босне до Јадрана, ишли и враћали се, мијењајући

крзна за шкољке или штогод друго — наравно под претпоставком да је круг њихових духовних преокупација био такав да су могли разумјети њен смисао и садржај. А тако је управо и морало бити. Иначе, било би незамисливо да, у првој половини трећег миленија старе ере, земљорадници у сјеверној и средњој Грчкој, дуж обала Јадрана и овдје, у срцу Босне, израђују земљане култне посуде истог облика и употребљавају их у истим обредним, магијским радњама. И управо то духовно јединство које је, како видимо, могло бити успостављено на тако великим пространствима, показује нам колики је напредак био остварен од првих почетака неолитизације до времена цвјетања неолитских насеља у Данилу и Какњу. Та духовна кохезија, која је доприно-

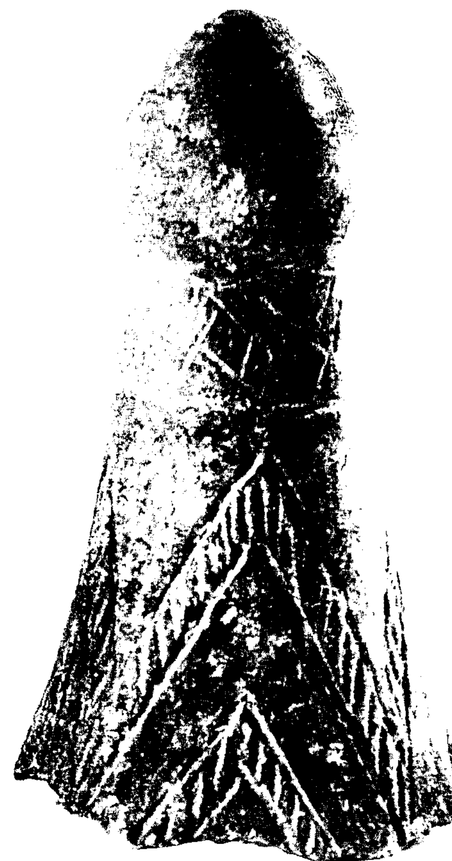

Сл. 4

сила сталном даљем напретку, била је заправо један од првих великих плодова неолитске револуције.

Још један предмет необичног облика, нађен најприје у већем броју примјерака у Данилу, а затим и у неким другим налазиштима, изазвао је изузетно занимање, контрадикторна тумачења и полемику. Ради се о читавој серији ваљкастих керамичких предмета, различито моделираних и украшених (сл. 4). Разгледајући детаљно поједине примјерке, налазећи им ближе и даље аналогије у времену и простору, може се, разумљиво, доћи до различитих тумачења њиховог значења и могуће употребе. Ипак, за неколико од ових објеката изгледа да је највјероватније објашњење које је дао први истраживач Данила и данилске културе Ј. Корошец: то су представе ф а л о с а, мушког полног органа, у стању ерекције. Ван сваке је сумње да се и овдје ради о једној од манифестација оног замршеног и свеобухватног клупка вјеровања и кулних поступака чији је циљ осигурање репродукције живота. Фалос је симбол плодности и као такав појављивао се у разним облицима у религији медитеранских народа старог вијека. Колико су дубоки коријени тог култа, свједоче управо ове представе фалоса које су можда у свечаним поворкама носили кроз своје село и по својим пољима неолитски земљорадници настањени у данашњој средњој Далмацији, као што су то много стољећа касније чинили сељаци античке Грчке.

Како за сада изгледа, обред у којем су били употребљавани глинени фалоси остао је, у то рано доба, ограничен на неолитско становништво средње Далмације — нема сигурних трагова да се проширио у унутрашњост. У какањској култури такви објекти до сада нису били нађени. Ипак, слични објекти заступљени на тлу централне Босне у нешто каснијем времену, у насељима бутмирске културе која овдје смјењује какањску, не могу бити случајност. Напротив, врло је вјероватно да је и тај медитерански култ доспио до изворишта ријеке Босне. Изгледа да је у овим крајевима имао само нешто мањи значај. А можда је био, заједно с обредом у којем је употребљавана култна ваза на четири ноге, потиснут снажним притиском једног новог култа који стиже из другог правца, са Предњег истока. Био је то култ Велике Мајке, који је управо у Бутмиру створио једно од својих упоришта и у исто вријеме дао основни подстицај за рађање прве фигуралне умјетности на овом тлу, умјетности чија нас најбоља дјела и данас запањују разноликошћу и снагом свог израза.

Али, прије него што дођемо до тога, треба поменути још један култ медитеранског поријекла који је пустио коријен и на тлу централне Босне. Он у суштини припада овом истом религијско-магијском комплексу, а својом језовитошћу можда најбоље показује до које је мјере психа неолитског земљорадника била обузета настојањем да осигура плођење и рађање и шта је све био спреман да учини да би то постигао.

Први траг о постојању овог култа био је налаз дјечијих костију у културном слоју неолитског налазишта званог Грапчева шпиља на отоку Хвару. Затим су се трагови постепено множили. У Данилу су, усред неолитског насеља, нађена три дјечија скелета, један је пронађен у једном куту Зелене пећине изнад врела Буне, један у Смиљчићу. Најзад, ископавање млађег неолитског насеља у Обрама код Какња (Обре II) комплетирало је слику. У најстаријем слоју, који одговара времену оснивања насеља и животу првих генерација његових становника, нађено је једанаест дјечијих костура. Сви припадају веома малој дјеци, новорођеној или доенчади од неколико мјесеци. Костури су већином нађени тако да показују ситна дјечија тијела положена на бок, са згрченим ногама. Покривена су обично каменим плочама или комадима земљаних посуда. Лежали су унутар насеља, између кућа. У насељу нису нађени гробови или кости одраслих становника, нити старије дјеце. Није, дакле, постојао обичај сахрањивања умрлих чланова заједнице у насељу. Костури ове ситне дјеце нису били распоређени свуда по насељу, у појединим кућама или поред њих, већ су били груписани на два мјеста у насељу, између кућа. Ове чињенице, сличне појаве у неким другим неолитским насељима и културама, као и бројне етнографске паралеле, водиле су истраживача Обра А. Бенца на недвосмислен закључак: пред собом је имао траг једног стравичног ритуала — жртвовања мале дјеце. Каква је била сврха, односно шта се конкретно жељело постићи овим ритуалом, доста је тешко рећи. Бенац је мишљења да се ради о изазивању добре воље оних сила од којих се очекује заштита насеља и плодност земље и стоке, што је и највјероватније тумачење. Могућно је још једно, у суштини слично, објашњење — жртвовање прворођене дјеце да би се осигурала плодност жена. Ово је могло бити нарочито важно управо у времену кад је насеље тек основано и почело се учвршћивати: властита бржа репродукција била је један од основних услова опстанка и развоја читаве заједнице.

Не могу овдје описивати и све друге, јасније или слабије, очуване трагове култних и магијских обреда, религијске и магијске симболе на које наилазимо у насељима неолитског човјека наших крајева. То би нас одвело сувише далеко од основне теме ове књиге. Неке од тих појава биће, уосталом, поменуте у сљедећем поглављу. Ових неколико примјера које сам навео и објашњења која сам покушао дати, можда ће ипак помоћи читаоцу да се приближи том далеком времену и његовим људима, њиховом животу и поимању свијета, што је неопходно да би се могла разумјети њихова култура и умјетност.

БУТМИР И БУТМИРЦИ

Босна, рађајући се из готово стотину извора испод Игмана као већ готова ријека, не креће одмах право према сјеверу. Кривудајући, пробијајући се између брда, сијекући уска поља, усмјерила је главни правац свог тока најприје према сјеверозападу све док се, након спајања са Лашвом, не упути према сјеверу, пробије кроз кланац код Врандука и крене у сусрет Сави. На овом дијелу свог тока упија она у себе десетине притока од којих готово свака има своју долину, невелику, издужену, уску, окружену брдима. Ту су и три мања поља или котлине, удаљене једна од друге непун дан хода — сарајевска, височка и зеничка. Некако по страни, али још увијек унутар овог малог свијета, јесте и слив Лашве, с још једним малим пољем у средини и са долином Биле, Лашвине притоке која долази испод Влашића.

На том простору настала је и проживјела свој живот дуг неколико стољећа једна људска заједница, а њено умирање значило је крај неолитске епохе и почетак једног новог доба у овим крајевима. Прво откривено налазиште, оно у Бутмиру, усред Сарајевског поља, дало је овој заједници и име: археологија је познаје под именом „бутмирска културна група". Касније су откривена и друга налазишта: у Брајковићима у долини Биле, (тзв. „Небо"), на Околишту близу Височког, у долини Лепенице крај Кисељака и у Горњем пољу крај рјечице Трстионице, недалеко од Какња. Мада је већ прво истражено налазиште Бутмир осигурало мјесто овој групи у европској археологији и историји умјетности, тек је ово посљедње — Горње поље (познато и под називом „Обре II") омогућило да се реконструишу процес рађања и етапе развоја ове заједнице и да се сазнају многи детаљи о облику њихових насеља и кућа, начину живота и привређивању и о многим другим појавама материјалне и духовне културе. Читаоца кога то поближе интересује упућујем на опсежну студију А. Бенца.[8] Овдје ће бити само у неколико ријечи препричано онолико колико је потребно да би се могли схватити основни коријени културе и умјетности те неолитске заједнице, тих људи који су створили прва дјела високе уметничке вриједности на овом

[8] *А. Бенац*, Обре II, Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине св. XXVII, 1971.

тлу. Пошто не знамо њихово име, назваћемо их једноставно — Бутмирци.

Њихов настанак — данас је то врло јасно — треба тражити у средишту подручја које смо управо описали, у дијелу долине Босне око данашњих градова Високог и Какња. Ту је у првој половини трећег миленија старе ере живјела једна старија неолитска заједница, она којој припада тзв. какањска култура и о којој је било ријечи у претходном поглављу. Средином трећег миленија запажају се у култури те заједнице јасни симптоми дегенерације. Вјероватно је да би она била једноставно изумрла и ишчезла без трага, као и многе друге у дугим стољећима праисторије, да је није спасио прилив свјеже крви коју су донијеле нове миграционе струје. Досељеници су стизали из три велике области неолитског свијета: са Медитерана, из Подунавља и са југоистока Балканског полуотока, стапали су се овдје са старинцима, а из те мјешавине крви и култура никло је нове племе и израсла нова култура.

Прва, медитеранска струја стигла је заправо са сјеверног Јадрана, из оног истог краја који смо у претходном поглављу чешће помињали. То су били људи којима су припадали Смиљчић, Данило и друга насеља у залеђу данашњег Задра и Шибеника. Били су то, дакле, стари познаници и старе везе, и утолико је лакше и брже протекао процес стапања ових досељеника са становништвом којем је припадала какањска култура централне Босне. У нову заједницу и њену културу унијели су они доста онога што су њихови преци на обали Јадрана и у његовом непосредном залеђу били развили. У сфери умјетности била је то, на првом мјесту, изванредна *спирална* декорација којом је Бутмир, прије готово осам деценија, толико одушевио научне кругове у Европи.

Друга, подунавска струја дошла је са сјевера, долином Босне. Колики је прилив тог становништва био и колики је био њихов удио у формирању новог племена — Бутмираца, доста је тешко оцијенити. Без сумње, они су овдје донијели неке своје карактеристичне облике посуда и свој манир украшавања *праволинијским* геометријским орнаментом.

Најзад, трећа струја потиче с југоистока и доноси двије важне компоненте у умјетности и духовном животу уопште. Ради се о једном огранку велике породице земљорадничких култура развијеног неолита које се шире од Мале Азије преко источног и централног Балкана до Подунавља. На централним дијеловима Балкана овај нови талас неолитских земљорадника познат је под именом „винчанске културне групе” — по налазишту Винча код Београда. Био је то веома виталан елеменат који је на огромним просторима асимилирао старије популације и наметнуо свој начин живота, своја естетска схватања, своје култове. До централне Босне стигао је, по свој прилици, само мали број ових „Винчанаца” — иначе би и ово подручје задесила судбина сјевероисточне Босне, која је постала једна од провинција те велике заједнице.

Овдје се то није догодило. Бутимирска заједница, која се управо рађала, није била асимилирана, али је њена култура била обогаћена захваљујући ономе што су „винчанске” придошлице са собом носиле, а вјероватно и снажним утицајима који су на други, посредан начин долазили из бројних „винчанских” насеља смјештених од долине Спрече до Саве и Дрине. Врло сажето речено, унијели су они у културу Бутмираца фину *црно полирану керамику* и дали подстрек за развој *пластике* у којој доминира људски, тачније речено, женски лик. Овај други елеменат је заправо изузетно важан, јер означава побједу једног религијског принципа о којем ће касније бити нешто више говора.

Покушајмо сада за тренутак предочити себи овај мали свијет смјештен око горњег тока Босне. Осим ових пет досад откривених, постојало је вјероватно бар још десетак насеља Бутмираца. Била су довољно далеко да не сметају једно другом, а ипак довољно близу да су могла, кад би било потребно, свакодневно комуницирати. Кажем кад би било потребно — управо зато што то, по свој прилици, није био случај. Била су то, наиме, села и био је то сељачки начин живота у најдубљем, исконском значењу те ријечи. Свако је имало око себе довољно простора у својој долини за за земљорадњу, напретек ледина и шикара за напасање стоке и широки ареал шума за ловачке походе. И сировине су биле надохват руке — дрво, разне врсте камена на обалама ријека и у вододеринама, коже, кости и рогови домаћих животиња и дивљачи, те наслаге глине толико потребне у градњи кућа и за израду посуђа. Сав живот се одвијао у селу и његовој околини, од свакодневних послова до свечаности и јавних или тајних обреда.

Одлазили су, стога, сусједима — или се налазили са њима негдје ван насеља, на неком заједничком или ничијем мјесту — онда кад је то било потребно. А могле су то бити разне потребе и прилике: бивало је то често ради женидбе, понекада вјероватно ради присуствовања заједничким религијским обредима и свечаностима. Наравно, могла је као повод послужити и размјена различитих производа, мада она јамачно није била од животне важности. Долазак људи из далеких крајева и ствари које су доносили — фину обојену керамику и морске шкољке са обала Јадрана, или чак из Италије — сигурно је био прави догађај, можда и повод за сеоску свечаност.

Сама села, смјештена увијек крај ријеке или потока, била су збијена, са доста уским пролазима између кућа и са мањим или већим празним просторима који су служили у разне сврхе. На једним, сушила се и пекла керамика, на другима се обрађивало кремено и камено оруђе и оружје. Једно од тих мјеста служило је, вјероватно, и за сеоске скупове. Није било никаквих зидова ни бедема око села; препади и ратови били су непознати.

Педесетак кућа са три до четири стотине становника (колико се цијени да је могло бити у насељу Горње поље у Обрама)

може се узети као стандардна величина једног насеља Бутмираца. Разумљиво, нека су била већа, нека мања. Можда је највеће било оно на Околишту близу Високог, чији се остаци распознају на површини од неколико хектара, а егзистирала су и посве мала, какво је, на примјер, оно у Кисељаку. Величина насеља вјероватно није много утицала на начин живота који је свуда морао бити у основи исти. Било је то — за наше схватање — једно тихо протицање времена, у којем су се промјене догађале веома постепено.

Посматрајући данас, са дистанце од преко четрдесет стољећа, остатке њихових кућа и кућишта, наслагане у слојевима једне испод других, у стању смо да реконструишемо много детаља и појединачних догађаја. Овдје је, испод неке плоче, сакрио мајстор драгоцјено језгро опсидијана, тамо је, у једном тренутку, настала радионица за израду стрелица и разних алатки од тврдог рожњака, продужујући се затим током живота више генерација — вјештина се ту предавала у породици с кољена на кољено. Примјећујемо како је, једног дана, изненадни пожар уништио ову или ону кућу, па и читав дио насеља, или како се, у једној фази живота, куће у центру насеља размичу, препуштајући мјесто једном већем, слободном простору намијењеном производњи оруђа и керамике, а вјероватно и већим јавним скуповима. Разумљиво, све су то фрагменти издвојени из контекста, налик на листове истргнуте из једне велике хронике која је занавијек пропала. Често можемо констатовати неки догађај, али му не знамо прави узрок, а ни посљедице. Археологија је ту немоћна и није у стању приказати, из године у годину, слијед свих догађаја, као што то чини историја описујући периоде о којима има довољно писаних свједочанстава. Али је, са друге стране, једна од предности археолошког метода у томе што може, готово у једном маху, сагледати читаву епоху и извући оне кључне трагове који означавају долазак или превладавање новог, маркирају основне правце једног стољетног развоја и, најзад, његово финале. У непуна три метра културног слоја у Горњем пољу стиснуто је трајање живота од четири или пет стољећа, у неких метар и по наслаге у Бутмиру садржана су најмање два, а можда и читава три вијека. Оставимо, стога, по страни мање важне појединости које нам причају шта се све догађало у насељима Бутмираца, да бисмо јасније уочили шта се суштинско догодило у њиховој историји.

Видјели смо како су, средином трећег миленија, настали Бутмирци, раширивши се по долинама и пољима око горњег тока Босне. Једна од првих ствари која буди нашу радозналост јесте како су, заправо, изгледали ти људи. Антропологија нам, засад, може веома мало помоћи — оних десетак скелета посве мале дјеце, нађених у Горњем пољу, сувише су слаба основа за реконструкцију њиховог физичког изгледа. Срећом, остала су нам директна свједочанства у дјелима њихове ликовне умјетности — у познатим бутмирским статуетама. Уза све резерве које су поједини научници изразили, тешко се може оспорити основни Бенчев закључак: бутмирска пластика, тачније онај њен дио за који можемо рећи да припада реалистичком и стилизирајућем правцу, показује нам јасно људе различитих расних особина. Ту се могу запазити негроидне црте и особине, карактеристике арменоида и, најзад, алпске расе. Било је ту, дакле, људи тамније и свјетлије пути, вишег и нижег раста, дугуљастих или округлих лубања. Историјат настанка бутмирске заједнице, о којем је напријед било говора, упућивао би и сам по себи на такав закључак — расне одлике истакнуте на бутмирским статуетама само су вањски, ликовни одраз расне мјешавине која је чинила Бутмирце.

Оно што вриједи посебно истаћи, што представља непролазну етичку поруку овог малог неолитског свијета, јесте чињеница да овај, стицајем разних околности проузрокован, сусрет раса и култура није резултирао сукобима и уништавањем, него синтезом и напретком. Тај напредак био је видљив на свим пољима.

Изгледа да је — бар у сфери материјалне културе — најважнији корак напријед био учињен у агротехници. Мало је, додуше, директних доказа који то могу потврдити, првенствено стога што археолози још нису успјели прецизно одредити намјену свих типова оруђа од кости, рожине и камена и издвојити међу њима све оне који представљају земљорадничка оруђа. Ипак, ако се упореде доста малобројне и једноставне алатке из насеља старијих неолитских култура из централне Босне са овим које су израђивали и употребљавали Бутмирци (а међу њима су свакако и оне земљорадничке: будаци и мотике за копање, мотичице за уситњавање земље, кремена сјечива за српове итд.), видимо да је разлика веома изражена. Већ сама количина, разноврсност типова и усавршеност бутмирских оруђа доказује да се ради о напреднијој агротехници. Сличан однос даје и анализа животињских костију из слојева неолитских насеља централне Босне, која, са почецима бутмирске културе, биљежи и много већи број и више врста домаћих животиња. Бутмирци су, дакле, били постигли знатно виши степен и у развоју сточарства него њихови претходници, осигуравајући на тај начин још један важан извор прехране. Најзад, повећање броја домаћих животиња омогућавало је да се учини и један квалитетно нови корак у агротехници — гнојење њива. Не постоји, додуше, никакав директан доказ да су Битмирци тај корак учинили, а вјероватно се никад неће ни наћи. Постоји, међутим, један индиректан али доста поуздан доказ. Остаци насеља старијих култура у централној Босни (а исти је случај и у сјевероисточној Босни, па и на највећем дијелу централног Балкана) по правилу се састоје од мањег броја слојева — насеља су била напуштана кад би се, током живота неколико генерација, околна земљишта испостила екстензивном и примитивном obрадом, па се читаво становништво селило у потрази за свјежом, недирнутом земљом. Са бутмирском културом настаје преокрет, формирају се стабилна, дуготрајна насеља. Најрационалније об-

јашњење за тај преокрет јесте једна таква промјена у агротехници која је омогућивала дуготрајно кориштење истог обрадивог земљишта.

Немамо никаквог поузданог одговора на питање да ли је овај напредак био резултат еволуције или вањског утицаја. Нема сумње да је велики вал новог неолитског становништва који продире са истока (назвали смо их Винчанци), а који је, видјели смо, имао удјела и у стварању Бутмираца, могао бити носилац нове агротехнике, али се не смије занемарити ни искуство које су генерације старијег становништва сигурно постепено стицале. Било овако или онако, овдје у централној Босни можемо означити Бутмирце као носиоце нове, напредније агрикултуре. То је била она економска основа на којој почива развој и успон њихове културе и умјетности.

Не мање значајан, а у археолошком материјалу много боље документован, јесте напредак који су Бутмирци остварили у стамбеној култури. Не знамо, додуше, много ни о облику насеља нити о кућама њихових претходника, али оно мало остатака из Какња, Арнаутовића и старијег насеља у Обрама (Раскршће или Обре I) самом својом скромношћу свједочи да је у тој епохи карактер куће одговарао у суштини карактеру насеља: то нису биле ни нарочито чврсте ни нарочито трајне грађевине. Податак који имамо из Какња — о једној веома дугој, уској кући, напола укопаној у земљу — свједочи и о примитивној форми архитектуре и о архаичном облику друштвене организације којој таква заједничка кућа одговара.

Са формирањем Бутмираца и развојем њихове културе слика се мијења. Стабилност насеља, осигурана напреднијим обликом земљорадње, свакако је утицала и на архитектуру, на начин грађења кућа које постају чвршће, солидније, планиране за дугу употребу. Разумије се да је и општи пораст благостања омогућавао да се дио времена и напора одвоји и за већу удобност, па је и то утицало на обликовање куће и њене унутрашњости. Обре II дале су веома илустративних примјера тог развоја.

Али, прије него што рекнем нешто о томе, морам испунити један дуг према читаоцима који — из старије литературе — знају већ нешто о неолитским насељима наших крајева. У вријеме када је техника археолошких ископавања била још неразвијена, једини стабилни остаци грађевинске дјелатности које су археолози у неолитским насељима откривали биле су јаме укопане у стерилно тло. Овакве јаме налажене су редовно на дну, испод свих културних слојева насталих животом једне или више генерација становништва којем су та насеља припадала. Како је добар дио тих јама стварно био дио земуница, тачније — зграда дјелимично укопаних у тло, то су насеља овога доба у старијој литератури обично означавана као насеља са земуницама, па се отуда и увријежило мишљење, распрострањено у сажетим историјским прегледима и у научно-популарној литератури, о земуницама као доминантном облику стамбене архитектуре неолитског доба. Ништа нетачније од тога! Ископавања обављена усавршенијим техничким поступком посљедњих неколико деценија утврдила су сљедеће правило: код готово свих вишеслојних неолитских налазишта код којих су у најдубљем слоју утврђене јаме од земуница, већ у сљедећем слоју јављају се надземне грађевине, обично правоугаоних основа. Ово правило важи како за старије тако и за млађе неолитске фазе. То може имати само једно логично објашњење — неолитске заједнице, које су већ усвојиле облик и технику изградње надземних зграда, прибјегавале су изградњи земуница (или полуземуница) само у нужди, за привремени смјештај. А најчешће је то било приликом сеобе и оснивања новог насеља. Ми, додуше, не знамо тачно како се једна таква сеоба уопште одигравала — то се сигурно одвијало на различите начине, зависно од навика и потреба, узрока сеобе и удаљености новог мјеста боравка од старе постојбине. Но, без обзира на то да ли се селила читава заједница наједном, или је на одабрано мјесто најприје упућивана само одређена група људи и жена, њихове прве бриге биле су да на одабраном мјесту изграде привремене настамбе и почну са крчењем и припремом земљишта за прву сјетву. Чим би сеоба била довршена и насеље се стабилизовало, сљедећи велики посао био је изградња сталних стамбених кућа за становање. Стога овако треба схватити и земунички карактер настамби откривених у најстаријим слојевима у Бутмиру, на локалитету Небо у долини Биле и у насељу Обре II. То, уосталом, најбоље илуструју и резултати великог, примјеном савремене методологије обављеног, ископавања насеља Бутмираца у Горњем пољу (Обре II).

Ту јасно можемо видјети како, послије почетне фазе са полуземуницама и лаганим, привременим надземним зградама, Бутмирци почињу подизати чвршће и удобније стамбене зграде, са јасно одређеном оријентацијом (југоисток-сјеверозапад), постављене у доста правилне редове. Основу конструкције зида и крова чине дебљи дрвени ступци, побијени у земљу на одређеним размацима. Између њих су на различит начин преплетени тањи колци, облице и шибље, чинећи фину арматуру зида набијеног од глине. Кровови су, вјероватно, били на двије воде, покривени сламом. Биле су то куће правоугаоне основе, просјечних димензија 5×8 м. Кроз доста мала врата улазило се у унутрашњост куће, која је подијељена лаким преградним зидом на двије неједнаке просторије. У већој соби, обично у једном углу насупрот улазу, стајала је пећ, пажљиво моделирана од глине, у принципу слична једноставним крушним пећима какве су се доскора могле видјети у неким нашим крајевима. Велике посуде за жито и воду, дијелом укопане у земљани под, мање и веће здјеле, лонци, шоље и врчеви од глине, каменом поплочани угао са жрвњем за жито, а, по свој

прилици, и примитивни вертикални ткалачки стан — чинили су основни мобилијар ових просторија. Ту треба додати још нешто дрвеног намјештаја, асуре и животињске коже, које су вјероватно служиле као постеља, и већ можемо замислити дом који је додуше, био далеко од наших схватања о удобности, али је пружао топло и сигурно скровиште једној породици. И још више од тога. У дугим зимама и у кишним периодима било је ту мјеста не само да се склони глава, припреми храна и преспава. Бутмирци су, додуше, више вољели активност на отвореном простору, па отуда и многобројни остаци радионица за камено оруђе, лончарских и других пећи на слободним површинама између кућа. Али, кад атмосферске прилике нису то допуштале — а био је то добар дио године — куће су нудиле удобан кутак за онај фини рад око глачања камених мотика и сјекира, минуциозног моделирања стругача, ножева и врхова за стријеле од тврдог рожњака и кремена, израде шила и удица од кости. Ту је био сигурно створен и добар дио оних предмета који — без обзира да ли су били израђени за практичне дневне потребе или за неку другу сврху — заслужују да их назовемо умјетничким дјелима. Њима су посвећени сљедећи редови.

Умјетност Бутмираца, као и свих других неолићана уосталом, налазила је најшири и готово сваком човјеку тог доба приступачан медиј у керамици. Није, разумије се, свака земљана посуда умјетничко дјело. Велика већина припадала је једноставним облицима грубих површина, намијењеним за чување залиха хране, за држање воде и кухање. Па и међу оним мањим дијелом лончарских производа које археолози обично издвајају под називом „фина керамика" највећи је број стандардних, канонизираних типова, код којих се и форма и украс понављају у великом броју примјерака. Ту се већ срећемо са оним истим недостатном критерија и с оним истим питањем које пред нас ставља, данас, обликовање индустријских производа, тзв. дизајн: да ли је то умјетничко дјело? Па, ако смо спремни да процесу стварања, обликовања једног савременог индустријског производа признамо карактер умјетничког, или да допустимо бар то да тај процес садржи у себи умјетничко као компоненту, с још више права можемо то учинити кад су у питању фино обликовани и украшени производи неолитских лончара.

Нећу се задржавати овдје на описивању облика, чија је и сама разноврсност и сигурна техника најбољи доказ стваралачког духа бутмирских лончара. Њихове слике (5—12, 23, 24) говоре довољно. Нешто више, чини ми се, треба рећи о обради и украшавању површине финих керамичких посуда, у чему и долазе до изражаја три основне стилске компоненте, скупљене у бутмирској керамичкој продукцији у јединствен ликовни израз.

Сл. 5

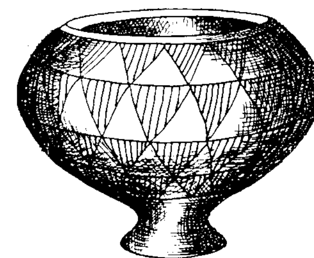

Сл. 6

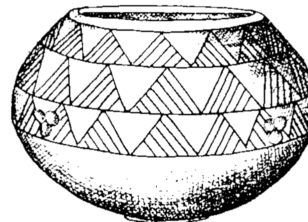

Сл. 7

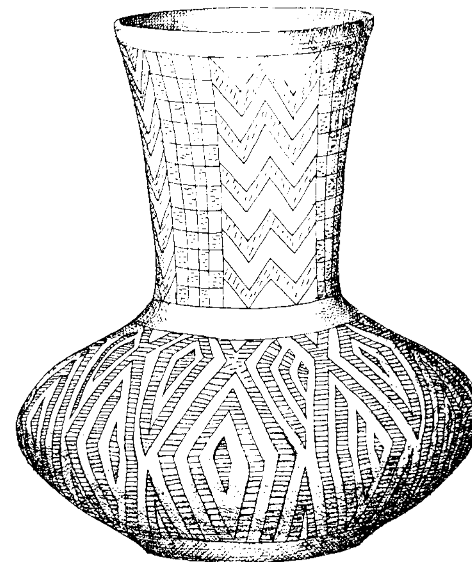

Сл. 8

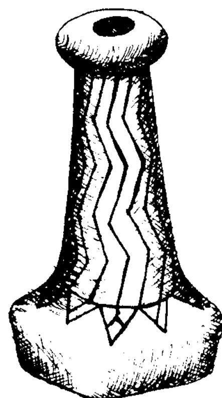

Сл. 10

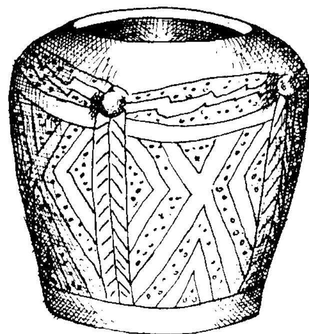

Сл. 9

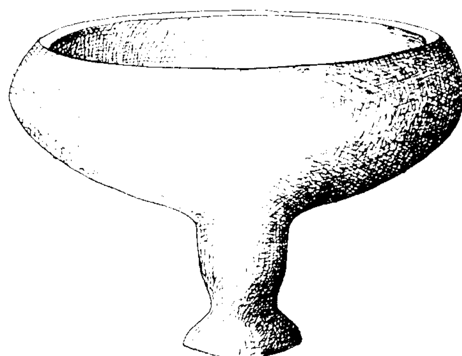

Сл. 11

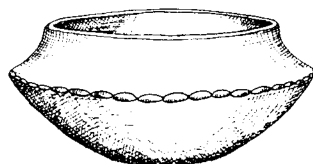

Сл. 12

Сл. 13

Једна је од њих керамика са тамносивом или црном, сјајном површином (сл. 13—15). У правилу, она не познаје ни урезаног ни бојеног орнамента. Њена је вриједност у пластичном моделирању саме површине. Вертикалне и косе канелуре, испупчења која ничу из зида посуде у облику дугмета, брадавице или сочива, кружна и прстенаста удубљења и понека стилизирана животињска глава чине, заправо, сав репертоар мотива. Али треба видјети како су они комбиновани и са колико су смисла распоређени на свакој појединој посуди, како је вјешто употријебљен, на тамној површини вазе, један од најстаријих трикова умјетника — игра свјетла и сјенке. Чак и кад немамо пред собом сачувану читаву вазу, већ само један њен дио, утисак је још увијек снажан. Ако се нешто може замјерити производима овога стила, онда је то утисак хладноће којом одишу ове тамне, сјајно углачане површине. То није случајан, варљив утисак. То је нешто што лежи у поријеклу овог стила и чини, заправо, његову суштину. Због тога је вриједно рећи нешто и о томе.

Овај керамички стил није изум Бутмираца. Видјели смо да он у бутмирску умјетност улази као већ готова компонента, као удио који у нову заједницу улажу „винчарски" досељеници и као резултат непрекинутих веза с тим бројним источним сусје-

дима који трају све вријеме живота бутмирске заједнице. Али је праизвор тог стила још даље на истоку. По једној теорији (која додуше није посве прихваћена) настао је тај стил најприје на подручју јужно од Кавказа, у долини Аракса, да би се затим, сеобама становништва и преношењем техничког поступка и стилске концепције од једне заједнице другој, проширио преко Мале Азије до источног и централног Балкана, развијајући на том путу, разумљиво, веома разнолике варијанте. Вјерује се да су основни импулс настанку овог стила, крајем четвртог миленија старе ере, дале прве вазе израђене од танког металног лима (бакра, сребра, а можда и злата). Изузетно ријетке и драгоцјене чак и у развијенијим халколитским цивилизацијама, које су управо настајале на Предњем и Средњем истоку, морале су ове вазе произвести изузетно снажан утисак на машту њихових сусједа чије је и познавање и посједовање метала било у посве скромним зачецима. Али ако нису могли имати такве вазе, могли су их бар имитирати. Прихватајући облик металних посуда и присиљавајући глину посебним техничким поступцима да бљесне готово металним сјајем, они су то и постигли, преносећи чак и онај утисак хладноће метала који иначе није својствен керамици.

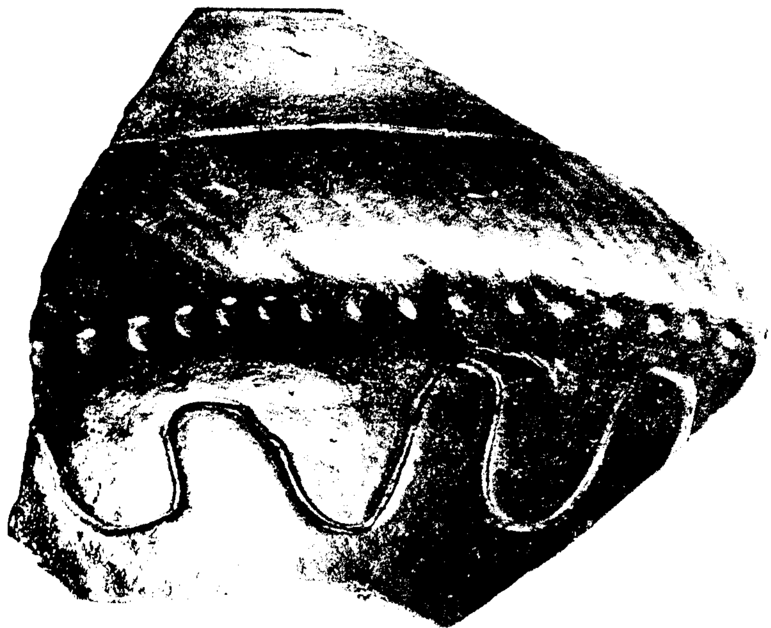

Сл. 14

Сл. 15

Дуг је пут прешао овај стил док није стигао у централну Босну, постојбину Бутмираца, и вјероватно се на том путу одавно изгубио онај основни импулс — директно опонашање металних посуда. Он је сад живио сам за себе, као умјетнички израз прихваћен у широким просторима неолитског свијета. Али су, ипак, бутмирски лончари, израђујући у овом стилу фине здјеле танких зидова, још увијек пажљиво редали мала испупчења управо на оним мјестима гдје на посудама израђеним од трака металног лима провирују главице заковица којим су те траке спојене. Да их је неко питао зашто то чине, по свој прилици, не би умјели навести прави узрок, али би вјероватно мирно одговорили да то тако треба.

Украшавање површине посуда различито комбинованим геометријским мотивима (претежно праволинијским), нанесеним оштрим инструментом у свјежу глину — тако би се могао сажето описати други основни стилски правац у умјетности бутмирских лончара (сл. 5—9, 16—19). Како је трака, равна, изломљена, понекад повијена, један од основних елемената овог стила, то се и његова сама појава мора повезати са подунавско-средњоевропским елементом који учествује у генези Бутмираца. Мора се, међутим, рећи да је у питању само основни импулс, који се у

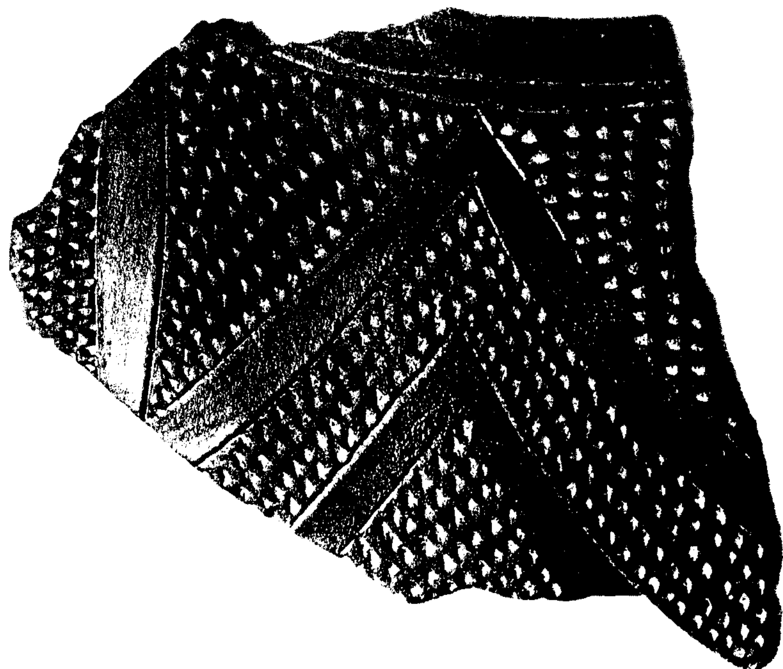

Сл. 16

умјетности Бутмираца развија у један посебан стил, знатно разноврснији, и по техници и по мотивима, него што је то у матичној (средњоевропској) области тзв. „тракасте керамике" случај. Ту препознајемо и неке старије домаће мотиве, украсе преузете са Медитерана и оне специфично бутмирске.[9] Сложени у хоризонталне или вертикалне редове, неријетко комбиноване на истој посуди, понекад творећи метопе, редају се ту различите траке, троуглови, шаховска поља и још неки мотиви настали комбинацијом и стапањем ових основних. Површине тих геометријских ликова, омеђене линијама или слободне, шрафиране су паралелним цртама или попуњене убодима начињеним алаткама различите дебљине и оштрине. Овој техници додавали су бутмирски

[9] У посљедње вријеме појавила се и једна нова, необично занимљива теорија о поријеклу тракасте орнаментике и у винчанској и у бутмирској умјетност. Наиме, она би се имала објаснити као самостална појава, као графичка супституција старијих тракастих орнамената извођених бојом, добро познатих у старчевачкој и њој сродним културама старијег неолита (*Б. Јовановић,* Порекло тракасте орнаментике, VI конгрес археолога Југославије, Љубљана-Београд, 1964).

Сл. 17

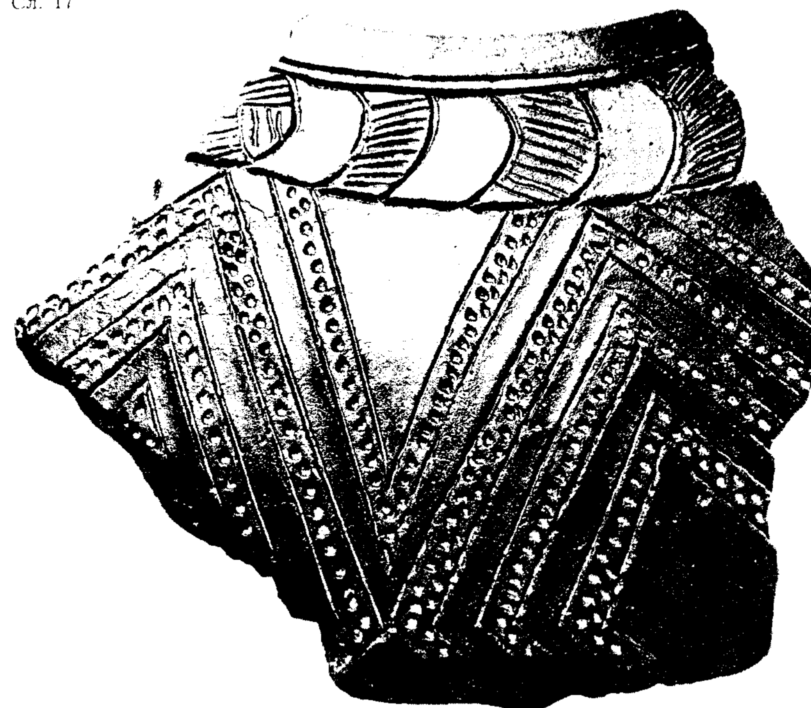

Сл. 18

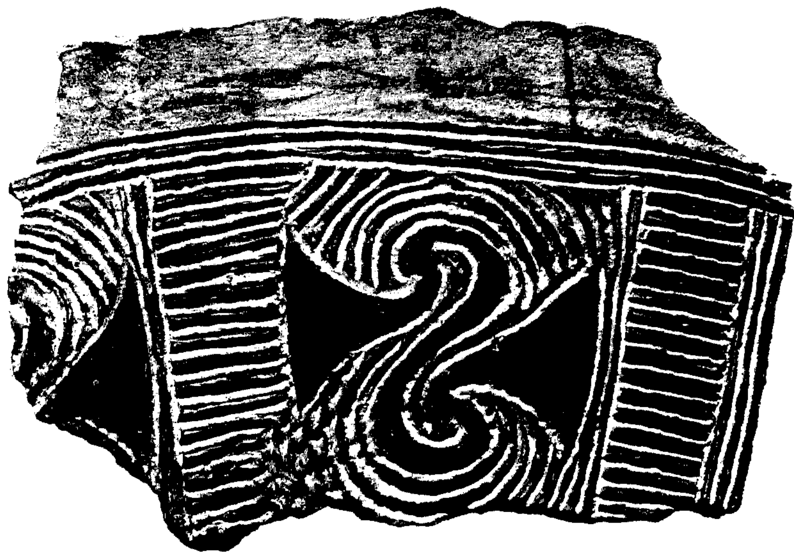

Сл. 19

лончари понекад још и колористичку димензију — испуњавајући удубљене линије и убоде бијелом масом и бојећи глатке површине око орнаменталних мотива црвеном бојом. Штета је да су то чинили на већ готовим, испеченим посудама, бојом која се слабо веже за подлогу, па су нам ови најљепши примјерци дошли до руку само са траговима бијеле и црвене боје. Кад их замислимо онако како су излазили из руку својих мајстора, били су то изванредни примјерци лончарске вјештине (сл. 20).

Ако изузмемо, разумије се, неке грубе посуде које су понекад такође биле украшаване, можемо слободно рећи да је ритмичко измјењивање неравних површина самог орнамента и сјајно-глатких површина између орнаменталних мотива био онај основни визуелни ефекат за којим су тежили бутмирски лончари радећи у овом стилу. Стога нам се понекад учини да су орнаментиране површине, шрафиране или испуњене убодима, у ствари, само позадина из које искачу глатке површине које и саме имају карактер геометријских ликова. Овај духовити поступак произвођења „негативног" орнамента није, додуше, изум бутмирских мајстора — њега познају и друге неолитске заједнице — али се Бутмирцима мора признати да су га знали ефектно примијенити.

Највећи домет занатске вјештине достигнут је ипак на производима трећег декоративног стила, чију основу чини спирала. Како смо видјели, тај су стил унијели у бутмирску умјетност до-

Сл. 20

сељеници са Јадрана. У крају из којег су долазили била се већ развила спирална декорација земљаног посуђа са свим основним мотивима и техникама у којим се појављује и у умјетности Бутмираца: тзв. „S" и „C" мотиви, урезани и удубљени, често у виду „негативних" елемената (пошто је читава околна површина шрафирана). У заметку била је тамо већ пронађена и рељефна спирала. Ипак, ако се упореде најбољи примјерци бутмирске спиралне декорације са оном из матичне области, јасно је да тек у умјетности Бутмираца пластична спирална декорација постиже свој технички врхунац (сл. 21—24). И то не само у оквиру сјеверозападног Балкана већ и у читавој умјетности неолитског свијета Европе. Тек је бронзано доба Егеје, на својим изванредним керамичким и тореутским производима, надмашило Бутмирце у развоју спиралног орнамента.

Вјештина бутмирских лончара из чијих су руку изашли производи овог стила заслужује да јој се посвети неколико редака. У погледу концепције и садржаја огледа се она у сложености композиције спиралних мотива везаних — понекад и истовремено — у замршене хоризонталне и вертикалне низове. Сваки од мотива, појединачно узет, дјелује мирно и непокретно. Али покушајмо пратити било коју линију и читав ће се орнаменат покренути — линија се најприје смотава до центра спиралног диска, затим полако одвија, а онда нагло скочи у облику дијагонале да би се опет полако склупчала у сљедећи спирални диск.

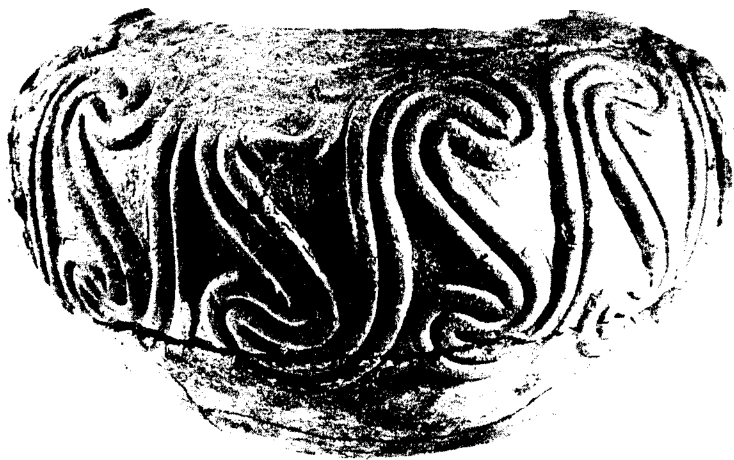
Сл. 21

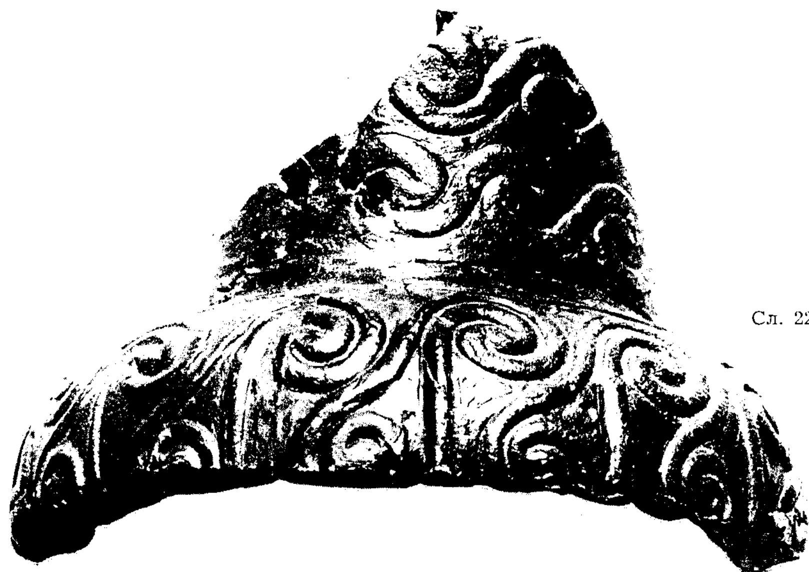
Сл. 22

И тече тако, мијењајући ритам, неухватљива и бесконачна. Не мање вриједан дивљења је и степен техничког знања који је бутмирским лончарима омогућавао да овај, у суштини бесконачни, орнаменат смјесте без грешака и пресијецања на посуду чији је обим, напротив, затворена и ограничена кружница. За правилно компоновање компликованих спиралних орнамената било је потребно познавање геометријских особина круга. Чињеница да се на бутмирским посудама у једном хоризонталном низу, по правилу, увијек налази по 6, 12, 18, или 24 појединачних спиралних мотива — дакле, број дјељив са 6 — показује да је њиховим мајсторима био савршено познат и јасан однос полупречника и кружнице. И у чисто занатском извођењу спиралног орнамента направили су бутмирски мајстори велики корак напријед. Одбацујући постепено шрафирање околне површине, како су то радили мајстори данилске културе у Далмацији, учинили су они спирални орнаменат финијим и самосталнијим. Примјењујући најприје удубљивање, а затим дуборезу слично изрезивање околне површине, постигли су, најзад, пуну рељефност орнамента. При том су, за укупни ефекат, подједнако биле важне сјајно углачане површине спиралних трака и сјенке које оне бацају на околну површину.

Сл. 23

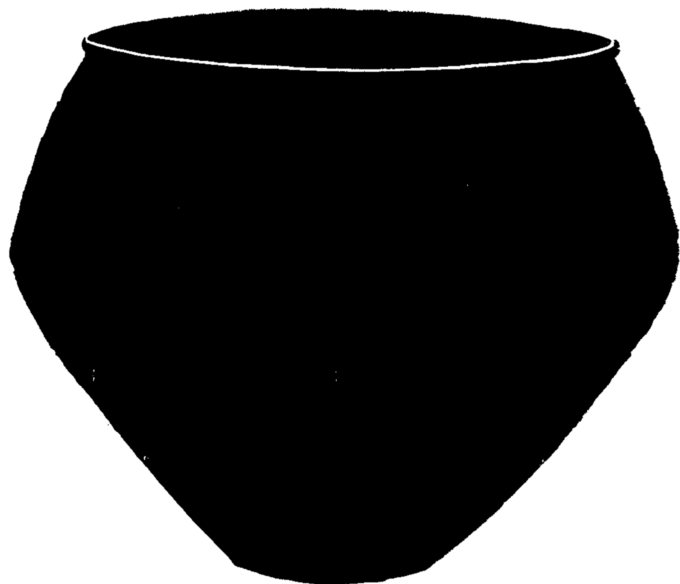

Сл. 24

Као и у тракастој декорацији, и овдје је понекад црвена боја, рјеђе бијела инкрустација, била додата да појача утисак. На жалост, сачуване су оне само у траговима, тако да смо принуђени да се послужимо реконструкцијом да бисмо могли дочарати приближан изглед једног производа овог стила у тренутку када је, нов и сјајан, изишао из руку свог мајстора (сл. 24).

Не треба, наравно, ову подјелу на три основна стилска правца узимати посве дословно. Поједини елементи били су заједнички, а нису ријетке ни комбинације њихових техника и мотива. Тако је технолошки поступак којим се постиже сјајна црна или сива „метализирајућа" површина био неријетко примијењен и на посудама украшеним тракастом или спиралном декорацијом, а спирала — као појединачни, негативни или позитивни мотив, може се наћи често на посудама украшеним у стилу праволинијске „тракасте" декорације (сл. 19). Није, дакле, било неке строже подјеле на радионице или мајсторе који би радили искључиво у овом или оном стилу. Може се једино говорити о томе колико је који од њих јаче или слабије заступљен у појединим фазама развоја бутмирске културе. Али та питања, као и објашњење спорадичне појаве још неких типова и система декорације земљаног посуђа у насељима Бутмираца, спадају већ у домен специјалистичких студија. Они не мијењају општу слику деко-

ративне умјетности бутмирских лончара. Она је, као и бутмирска култура у цјелини, јединствена. Разноврсност стилова, техника и мотива које је у себи уједињавала и број њених производа који далеко премашују све остале објекте и појаве умјетничког карактера, потврђује и њено мјесто у оквиру бутмирске културе — она је, без сумње, била доминантна у оној сфери духовног живота Бутмираца коју називамо умјетношћу.

Дух и садржај ове најбројније гране бутмирске умјетности јесте готово чиста апстракција. То не треба да нас много чуди. Откако је, неколико миленија раније, сјајна натуралистичка умјетност палеолитских ловаца најприје нагло клонула, а затим постепено изумрла, учврстила је апстракција ту своју прву побједу, загосподарила на огромним просторима Старог свијета и доживјела кулминацију управо у умјетности неолићана, најшире схваћеној. Ни умјетност Бутмираца није, наравно, могла бити изузетак.

Али, како никада нема ни потпуне побједе ни тоталног пораза, и фигурација је, једва видљива, одбачена на далеку периферију свијести и потреба, ипак вегетирала кроз све те дуге миленије, чекајући, као и свака јерес, свој тренутак. Час њене побједе био је још далеко, али је вријеме постепеног повратка у живот ипак било већ дошло. Тај постепени повратак запажа се доста јасно већ и у најстаријим неолитским културама Старог свијета. Па и на тлу централне Босне, културе које су претходиле бутмирској познавале су, мада у веома ограниченој мјери, фигуралну пластику. О томе свједоче мале статуете нађене у „старчевачком" слоју насеља Обре I. Њихов у основи стубасти облик и крајње шематизиран третман људског лика не може се, наравно, узети као основа из које израста пластика бутмирске културе, мада неки једноставнији облици бутмирских идола, са тијелом у облику пљоснатог стуба, слиједе, у суштини, традиције те старије умјетности. Оно што је битно јесте сама чињеница постојања фигуралне пластике у културама које претходе бутмирској, и из којих се она посредно или непосредно рађа. Био је, ипак, потребан један посебан импулс да се у умјетности Бутмираца фигурална пластика развије у вишим формама. Тај импулс дошао је из сфере од које је умјетност уопште била зависна и инспирисана — из религије и култа.

Овај моменат, више него стилске или техничке особине, одлучан је за утврђивање мјеста које бутмирској пластици припада: у идејном смислу она је дио или грана једне велике умјетности која се у развијеном и касном неолиту шири преко читавог централног и источног Балкана, захватајући и знатне дијелове Подунавља. Проживљавајући током неколико стољећа више фаза у свом развоју, рађајући локалне правце и школе, стварајући дјела разноврсна и по третману и по садржају, остаје та умјетност досљедна у једном: у жижи њеног интресовања је лик жене. Жена није само најбројније заступљена — њој су посвећени

и најљепши производи те умјетности. Та чињеница је одавно уочена и заузимала је основно мјесто у свим покушајима да се утврди генеза ове умјетности и њен садржај, намјена и практична употреба њених производа. Објашњавана је, прије свега, матријархатом као основицом друштвених односа неолитске епохе и значајем који женском бићу припада у култу плодности. Обје ове тезе биле су и брањене и нападане, а нова истраживања пружају стално нове могућности за свјежије и боље изнијансиране интерпретације. Но једно, чини ми се, не може бити спорно. Неолитска пластика са женским ликом постављеним у центар интересовања настала је из потреба култа и служила је првенствено њему. Исувише су дубоке, снажне и тврдокорне традиције тог култа у епохама које су слиједиле иза неолита, исувише рјечити докази које нам у том погледу пружају споменици, митови и писани извори медитеранског античког свијета да би се то могло оспорити. И ако у читавом том замршеном митолошком и религијском клупку антике потражимо оно што је најпримарније, што је исконско и трајно повезано са животом, онда је то ипак култ плодности са свим његовим разноликим облицима, синкретистичким прожимањима, мистеријама. Удаљена из центра формалне моћи, неприсутна на аристократском, патријархалном Олимпу, којим управља хировити Зеус, богиња тог култа, Велика Мајка, са свим својим разноликим именима Кибеле, Геје, Деметре, Церере, ипак живи и остаје блиска души обичног човјека антике, сточара и ратара. Њену исконску старост, њен приоритет пред свим боговима, једнодушно признају сви религијски системи античког свијета, а она у тај свијет улази из таме праисторије у којој се родила.

Наравно, то никако не значи да можемо просто ставити знак једнакости између бића или појма који су неолићани изражавали у облику ових глинених статуета и Геје или Кибеле античког култа. Али зато смијемо претпоставити да је, у једној фази развоја неолитског свијета, у оном кругу идеја око култа плодности настало схватање или вјеровање у егзистенцију једног бића од којег потиче и зависи живот и његова репродукција. Схватљиво је да је у свијести неолитског земљорадника такво једно биће, по природи ствари, морало бити женско. Када је функција тог бића, у једном дијелу неолитског свијета, добила одређену превагу у склопу вјеровања и обреда култа плодности, јавила се и потреба његовог материјалног, ликовног представљања. А најједноставнији и руци навиклој да моделира глину најприступачнији пут — била је глинена пластика. Како је дошло до тога да се том првобитно вјероватно магловитом појму дâ вањска форма неолитске жене (понекад и са одјећом и накитом), колико су на то могли утицати друштвени односи или, сигурно још старији, култ заједничког претка, питања су на која је могућно дати само несигурне, хипотетичне одговоре. Али се у сâмо постојање једног таквог култа, и у његов доминантан значај у оном дијелу неолитског свијета којем је припадала бутмирска заједница, не може сумњати. Његово, до наших дана очувано, ликовно обиљежје и његов основни смисао дају нам за право да га, бар условно, назовемо култом Велике Мајке, наравно у смислу једног примарног, „неолитског" схватања тог божанства.

Из области источног и централног Балкана, гдје се овај култ јавља доста рано и гдје су његове манифестације изузетно снажне, морао је он допријети и међу Бутмирце, као баштина оне етничке и културне компоненте Бутмираца која је отуда долазила. Његова побједа или превага у области религијског живота значила је, како је напријед изложено, и крај неких других, старијих култова на овом тлу. А у области умјетности резултирала је она расцватом глинене пластике — највишим ликовним дометом Бутмираца.

И ту је бутмирска култура још једном показала своју стваралачку моћ. Прихватајући један нови култ и преузимајући његово материјално обиљежје, имали су бутмирски керамичари довољно духа и маште да отклоне иконографске каноне винчанске пластике и да развију свој правац, своју школу. Разумљиво, они најједноставнији производи бутмирске пластике који приказују посве упрошћен, шематизиран људски лик, својим формалним одликама доста се приближују неким сродним типовима винчанских идола. Али остала дјела, поготово она која припадају реалистичком правцу, посве су самосвојна и тек понеки општи иконографски принцип, везан за саму суштину култа, као што је сједећа статуета, или нека техничка рјешења — испупчене бадемасте очи, на примјер — подсјећају на источне узоре.

Истичући одлучујућу улогу настанка и ширења култа Велике Мајке у развоју неолитске пластике на Балкану и дајући једно, донекле упроштено, објашњење те појаве, морамо поменути још неке ствари потребне за разумијевање садржаја ове умјетности. Прво, тај нови култ, тачније, та значајна иновација у оквиру старог култа плодности није замијенила сва друга вјеровања, све друге обредне и магијске радње, мада је неке потисла. Отуда се и у пластици појављују, мада рјеђе, и други ликови, од мушкараца који се, изгледа, постепено уплићу у култ Велике Мајке до разних животињских ликова, па и чудовишта са људском главом и животињским тијелом, какве, на примјер, познаје косовска варијанта винчанске умјетности. Ту су и мале, шематизиране људске фигуре с подигнутим рукама, у ставу који вјероватније приказује оне који зазивају помоћ неке више силе него само божанство и које су, стога, назване адорантима. И друго, импулс који је култ Велике Мајке дао развоју пластике није обавезно морао резултирати дјелима високе умјетничке вриједности. За практичне потребе култа могле су бити довољне и посве једноставне, шематизиране фигуре. Настала из потребâ култа, неолитска пластика Балкана прерасла је у току свог развоја те практичне потребе да би задовољила и једну другу, исто тако исконску тежњу

човјека. На том нивоу њени најбољи производи престају бити пуки предмети култа и постају умјетничка дјела која служе култу. Све ово, разумије се, треба имати на уму и у посматрању пластике бутмирске културе.

Био би, наравно, посве промашен покушај да се, примјењујући нека, унапријед дата, естетска мјерила, производи ове далеке епохе подијеле на оне којима признајемо карактер умјетничког дјела и оне који то нису. Објективна мјерила ту и не постоје: све зависи од тога шта, заправо, сматрамо умјетношћу и умјетничким дјелом. Узео сам стога читаву бутмирску пластику као једну цјелину. Потреба да се њене карактеристике изложе читаоцу неким редом диктирала је ипак неку подјелу. Она је и направљена онако како су сами објекти одредили: према њеном садржају и према третману, тј. начину како је тај садржај схваћен и обликован.

Сл. 25

Најприје неколико ријечи о цјелини. Укупан број примјерака глинене пластике нађене досад у остацима насеља бутмирске културе није нарочито велик — укупно 115, од тога стотину у самом Бутмиру, шест у Небу, у долини Биле, и девет у насељу названом Обре II. Као и у читавој неолитској умјетности Балкана (осим ријетких изузетака), ради се о пластичним израђевинама малих димензија. Како су обично нађени само њихови дијелови, димензије им није могуће посве прецизно одредити — у просјеку су могле бити високе око 8 до 12 цм, највећи примјерци једва су могли досезати 25 цм, а постоје и минијатурне фигурице висине свега 3 цм. Но, то није сметало њиховим мајсторима да их обликују онако како су жељели, понекада све до најфинијих анатомских детаља, фризуре, па и антрополошких, расних карактеристика.

Навикнутим на велику скулптуру, нама је често потребна увећана фотографија да бисмо их могли како треба анализирати и оцијенити.

У технолошком погледу нема се шта посебно рећи: све су моделиране слободном руком, од земље, са истим оним примјесама (природним или намјерно додаваним) које се налазе и у керамици, а њихова боја варира од сивожуте, преко црвенкастосмеђе до мрке и посве црне. Глачање површине и урезивање детаља (косе, уста, представе одјеће, накита и сл.) вршено је пошто је фигура била потпуно моделирана и, вјероватно, мало просушена. По довршеном сушењу печене су истим поступком као и земљане посуде. Треба рећи и то да су бар неке од ових статуета након печења биле још и бојене — највјероватније су црвеном бојом били покривани само неки дијелови или детаљи. На жалост, та боја очувана је тек у траговима, што не допушта могућност поузданије реконструкције.

У садржајном погледу бутмирске теракоте могу се подијелити у двије основне скупине: људске фигуре и оне које приказују ликове животиња. Како су оне прве не само бројније већ и садржајно и формално разноврсније и занимљивије, приказаћу најприје њих. Оне, уосталом, једино и пружају могућност подјеле по третману, по начину на који су њихови ствараоци обликовали и приказали људски лик. Подјела, додуше, није најбољи израз, можда би било боље говорити о три основне тенденције или о три правца у фигуралној пластици Бутмираца. То би били: шематизирајући, стилизирајући и реалистички правац. Ове називе не треба узети посве дословно; као и у свакој сличној умјетности, постоје и овдје дјела која стоје негдје на граници двају праваца или уједињују њихове особине. Штавише, врло је вјероватно да су у оних статуета које по третману главе сврставамо у дјела стилизирајућег правца труп и удови понекад могли бити прика-

Сл. 26

зани и посве упроштено, шематски. То је тешко утврдити јер нам је највећи дио бутмирске пластике очуван само у уломцима — од најизразитијих примјерака реалистичког и стилизирајућег правца очувана је обично само глава, у најбољем случају глава са вратом, раменима и прсима.

Прво мјесто припада дјелима шематизирајућег правца, и то с више разлога. Она су, колико се може судити на основу стратиграфских података из насеља у Бутмиру и у Горњем пољу (Обре II), вјероватно и најстарији производи бутмирске пластике, а свакако су најбројнији — припада им више од половице статуета и уломака који се могу одредити и разврстати. У формалном, типолошком погледу она се дјеломично наслањају на традиције старијих култура које су прије бутмирске егзистирале на овом тлу. То никако не значи да шематизирајући правац представља неку издвојену, рану фазу у развоју бутмирске пластике, а да га затим замјењују друга два правца, у неком праволинијском развоју. Можда ћемо га боље разумјети ако његове производе схватимо као непосредније мотивисане практичним потребама култа од оних других. Као такви, они су сигурно егзистирали све вријеме постојања бутмирске културе, или бар дотле док је у религији Бутмираца доминирао култ којем су служили.

Већ са̂м назив — шематизирајући — довољно карактерише овај правац (сл. 25—28). Умјетник ту себи не поставља циљ да

Сл. 27

прикаже људски лик онакав какав јесте. Људско тијело служи му само као видљиви материјални узор да изрази једну апстрактну идеју. Стога он свјесно одбацује не само пропорције већ и све детаље који му се чине сувишним. Претежан дио статуета овог правца приказује труп у облику спљоштеног стуба, руке су сведене на хоризонталне патрљке, а глава, на којој су детаљи (очи и нос) тек маркирани или потпуно редуцирани, слива се с вратом и раменима. Веома ријетко назначене су ту ноге урезаном вертикалном линијом (сл. 25) или одвојене као два кратка стубића на доњем дијелу трупа. Напротив, примарна или секундарна сексуална обиљежја жене назначена су, чак истакнута, на већини примјерка, наравно опет без сувише уважавања димензија, мјеста, облика и пропорција. Њихов симболични смисао и значај ту су посве јасни, што нам можда даје за право да оне малобројне „асексуалне" фигурице сматрамо представама муш-

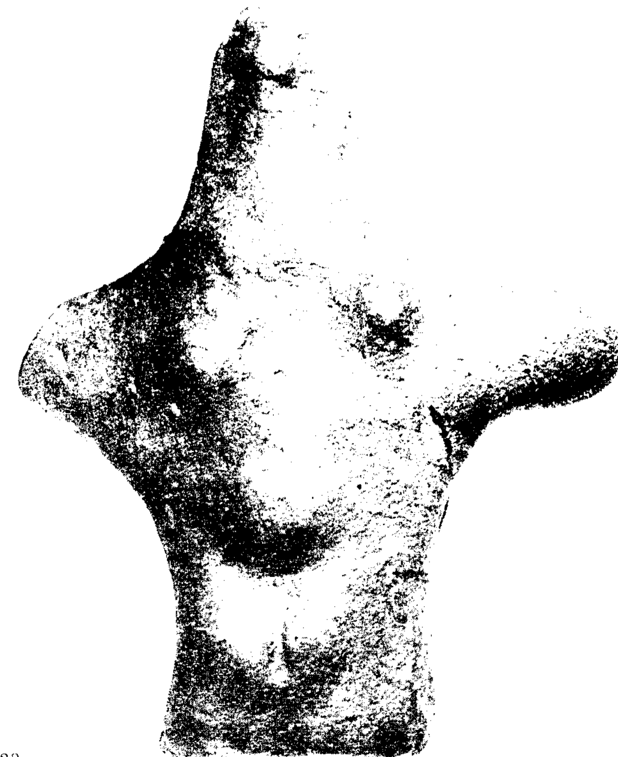

Сл. 28

караца. Још једна особина овог правца мора се истаћи. Двије трећине његових производа приказује наго тијело — представљање одјеће занемарено је као непотребно. Па и код оног мањег броја примјерака на чијим тијелима примјећујемо системе убода и урезаних линија (сл. 27) ради се чешће о орнаментима који асоцирају на тетовирану кожу, а рјеђе на упрошћен приказ одјеће или накита.

Можда је најизразитији представник овог правца једна мала женска фигура из Бутмира (сл. 28). На стубастом трупу ноге не само да нису ни маркиране — оне напросто не постоје, руке и глава обликоване су с крајњим упрошћавањем. Ознаке пола обрађене су, напротив, с пажњом и на начин који се приближава реалистичком третману. Али од ових појединачних особина много је важнији цјелокупни утисак који ова минијатура производи — жена је ту, више као принцип него као конкретно биће, дата с изванредном импресивношћу. Увећана до димензија прихватљивих за наше око и наше схватање скулптуре, добила би она, без сумње, своје мјесто и у свакој галерији ликовне умјетности нашег вијека, толико испуњене непрестаним и грозничавим трагањем. Јер њен непознати, анонимни аутор био је нашао прави начин да изрази оно што је хтио.

Други правац назвао сам стилизирајућим. Његову суштину и његове основне особине изразиће можда најбоље сам опис њихових најмаркантнијих представника.

Једна од њих је — иначе често репродуктована — мала главица из Бутмира, рађена у техници црне глачане керамике (сл. 29). Посматрана en face даје, на први поглед, утисак готово реалистички третираног лика: фино моделирани овал лица, обрве, истакнути раван нос, мала уста, тек назначена хоризонталним урезом, фризура са раздјељком по средини. Поглед из профила већ показује тенденцију ка стилизацији: издужени овални потиљак, вјероватно одлика одређеног расног, антрополошког типа, очигледно је хипертрофиран у односу на остале дијелове главе. Сљедећи примјерак (сл. 30) показује корак даље: нос и чело слили су се ту у једну косу линију, брада дубоко увучена, уста редуцирана, обрве претворене у два коса гребена. Читава глава, с потиљком који је још више стилизиран, поприма готово геометријске форме. Врат је још посве јасно издвојен и фино заобљен — одлика која карактерише и оне производе у којима је овај правац ишао до крајњих својих могућности. Али се већ код овог примјерка дâ запазити како и овај дио тијела доживљава стилизацију — он се непропорционално издужује. То је нарочито евидентно на једном торзу који, такође, лијепо карактерише стилизирајући правац (сл. 31). Овај трећи примје-

Сл. 29

рак говори нам још нешто о одликама дјела тог правца: и у обликовању трупа ове су се статуете — или бар неке од њих — морале у бити ипак разликовати од оних шематизираних. Груди ове жене нису једноставни наљепци глине негдје на горњем дијелу трупа. Оне су на свом мјесту и имају не само симболични значај. И још један детаљ: украшене траке на прсима и леђима ове статуете — стилизирани приказ одјеће — својина су

овог правца у бутмирској пластици; шематизирајући правац га не познаје. У исто вријеме, то је један од малобројних иконографских канона који је у приказивању Велике Мајке бутмирска култура прихватила из винчанских изворишта њеног култа.

Ни на овом, а ни на другим примјерцима овог правца руке нам, на жалост, нису очуване. Ипак, није вјероватно да су биле моделиране у облику патрљака. Примјерцима какви су напријед укратко анализирани одговарају прије стилизиране, али ипак другачије моделиране, често и украшене руке какве су ту и тамо одвојено нађене у културним слојевима Бутмира. Ови примјерци могли би се, уосталом, назвати и умјерено стилизираним. Развијајући се, вјероватно постепено, ишао је овај правац и до крајње стилизације у моделирању главе и појединих детаља на њој — готово сав тај развој може се пратити на серији глава ових

Сл. 30

Сл. 31

статуета приказаној на сл. 32. Мислим да смијемо претпоставити да је уз то ишла и одговарајућа стилизација осталих дијелова тијела који нам обично нису сачувани. Неке индиције о начину обликовања доњег дијела статуета „стилизирајућег" правца пружа доњи дио једне теракоте из насеља Небо у долини Биле (сл. 33). Захваљујући стилизираној представи одјеће — траке

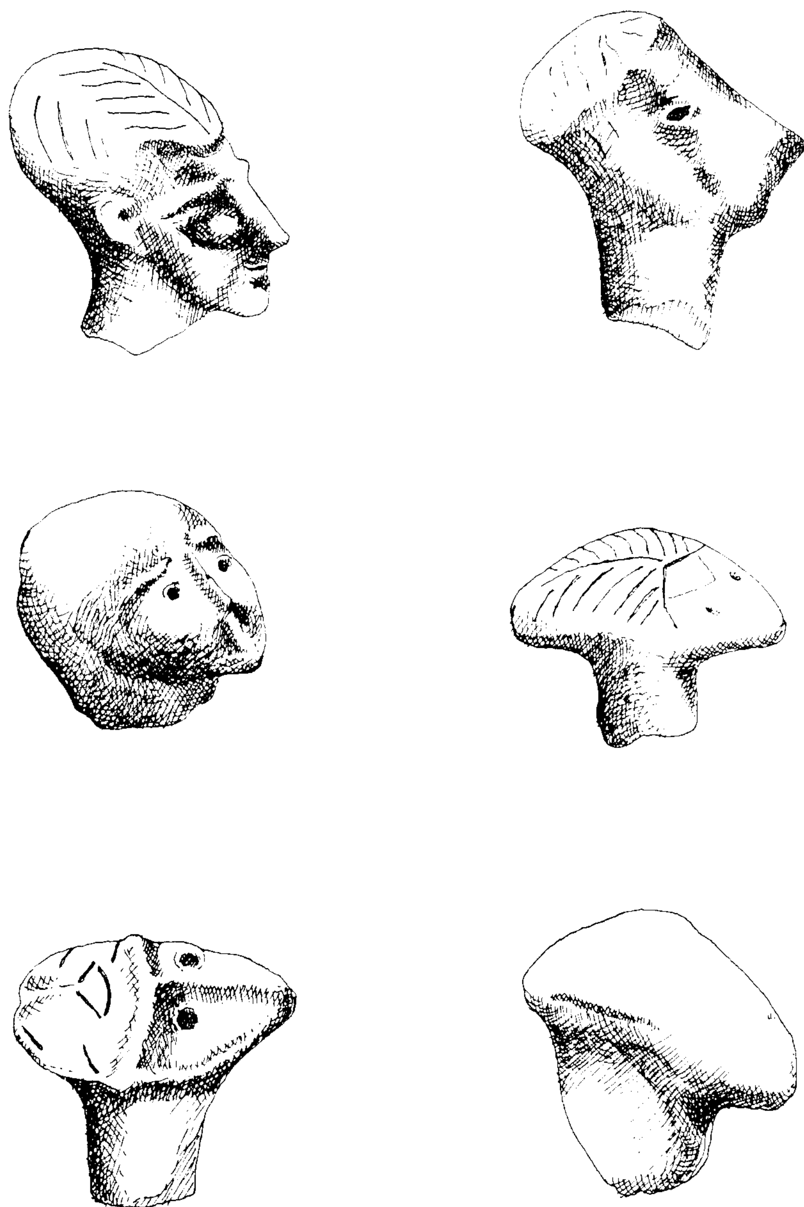

Сл. 32

украшене преко груди — може се и горњи дио ове теракоте без тешкоћа реконструисати на основу сродних примјерака из Бутмира (сл. 34). Очувани доњи дио приказује нам труп у форми пљоснатог стуба, кратку сукњу и ноге извајане у облику кратких ваљака, без стопала. Значајан је и положај статуете: она сједи на једној четвртастој столици. То је положај за који се обично мисли да изражава моћ и посебно уважавање бића чији се лик представља. У иконографском смислу, то је такође елеменат преузет са истока, из винчанске културе.

Број представника реалистичког правца неупоредиво је мањи од претходна два правца. Можемо му приписати свега 5 или 6 дијелова статуета из Бутмира. Претежно се ради о главама, боље или слабије очуваним. У идејном смислу, а добрим дијелом и по техници, ова су дјела веома блиска оним примјерцима стилизирајућег правца које смо назвали умјереним (уп. сл. 29—31, 33). Ипак, пуно поштовање пропорција и општи изглед дају нам за право да их издвојимо и назовемо реалистичким, водећи рачуна о чињеници да то није реализам у класичном смислу.

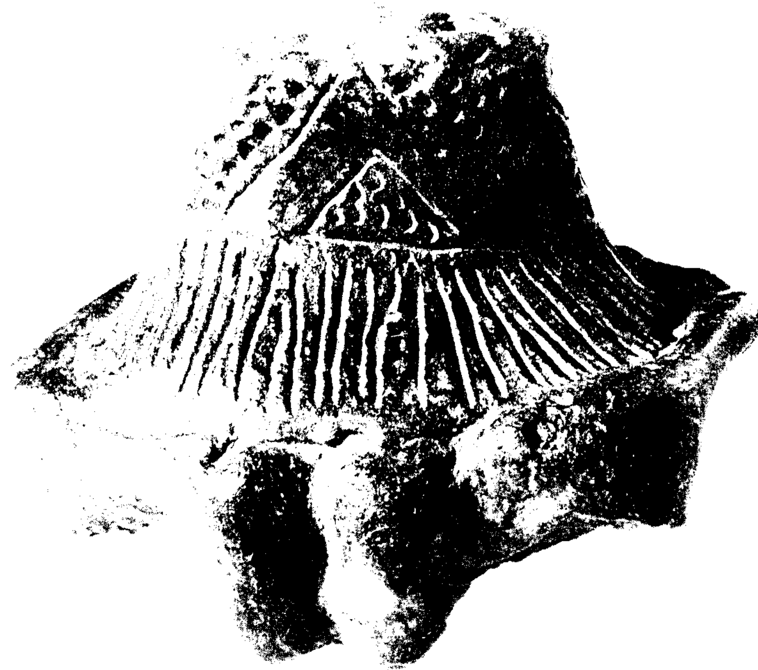

Сл. 33

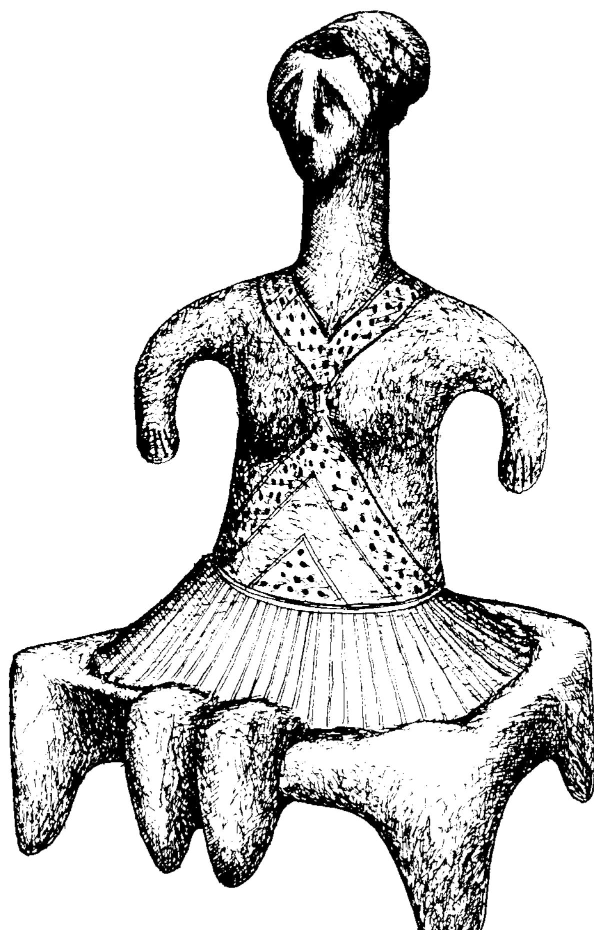

Сл. 34

Најбољи, или бар најбоље очувани, представник овог правца је мала главица, црвенкастог тона и не баш сјајно углачаних површина (сл. 35). Оно што је веже за стилизирајући правац јесте приказивање очију у виду бадемастих испупчења и начин на који је, поједностављено, цикцак — линијама приказана таласаста, по средини раздијељена коса. Али, као цјелина, она дјелује посве реалистички, готово портретно.

Овдје треба поменути још двије прилично оштећене главице (сл. 36, 37) које се доста разликују од претходне, али припадају овом правцу. Реалистички приступ огледа се ту не само у пропорционалности дијелова главе већ и у чињеници да је умјетник ишао за тим да изрази и расне одлике „модела" који му је служио као узор, што се види не само у облику главе и лица већ и у третману фризуре.

Сл. 35

Сл. 36

Може се, наравно, поставити питање нису ли, можда, у ових неколико примјерака само главе статуете биле израђене на начин који можемо означити као реалистички, док су остали дијелови могли бити исти као у статуета стилизирајућег правца. На то питање не може се дати одређен одговор — да или не. То је, свакако, могуће. Али, да је ова реалистичка тенденција у бутмирској пластици покушала да се огледа и у приказивању тијела — и то с успјехом — доказ је торзо једне наге женске статуете (сл. 38). Моделирана сва у меким линијама, она показује не само познавање анатомије и поштовање пропорција већ и поуздану руку мајстора који је на малој статуети (читава је могла имати висину око 12 цм) знао истаћи оно што је битно, и постићи пун утисак. Велика је штета што је од ове статуете очуван само мањи дио — била би то вјероватно најљепша бутмирска „Венера" коју познајемо.

Појава реалистичког правца у бутмирској умјетности заслужује неколико ријечи коментара. Димензије и техника рада, ос-

Сл. 37

новни садржај (женски лик), па и нека ликовна рјешења (начин представљања очију, косе и сл.) повезују ове реалистичке статуете са осталом бутмирском пластиком, поготово оном стилизирајућег правца. Стога, ни њихова намјена није могла бити другачијег карактера — као и остала пластика, и ова дјела служила су култу о којем смо већ говорили. Њихов значај је заправо у томе што, снажније него било који други остаци из овог доба, манифестују једну дубоко људску црту — тежњу за индивидуалним изразом једне заједничке идеје. Умјетност Бутмираца није ни ту, уосталом, изузетак. Такву тенденцију показују и поједини примјерци пластике неолитских заједница централног Балкана и Подунавља. Њихова малобројност у односу на масу дјела израђених по одређеним иконографским канонима посве је законита појава коју историја умјетности добро познаје. Увијек је требало имати и духа и смјелости да се ствара мимо и против владајућег правца у умјетности, а те су особине, по правилу, привилегија ријетких појединаца.

Друга скупина бутмирске пластике, животињске фигуре, у стилском погледу готово сва припада шематизирајућем правцу. Ради се редовно о представама четвероножних животиња — због крајњег упрошћавања тешко је погодити којих — израђених доста једноставним поступком. На ваљкасти труп додате су ноге, обично у облику купастих или стубастих наљепака, реп, кратки врат и глава, најчешће троугаоног облика и без много детаља. Нешто су изражајнији примјерци рађени на начин ближи стилизирајућем правцу, какве познајемо из Бутмира и из насеља Небо у долини Биле. Питање је, међутим, да ли се ту уопште ради о слободној пластици или о дршкама, односно украсима на земљаном посуђу. Ако се ради о овом другом, можемо их сврстати у ред

оних малобројних фигуралних мотива који се јављају на бутмирској керамици. То су обично крајње стилизиране животињске главе (сл. 39) или људска лица (сл. 40) који чине занимљив контраст према апстрактној геометријској декорацији керамичких производа.

Да ли су и ове појаве у бутмирској умјетности биле инспирисане култом и имале неку култну намјену, питање је на које није лако дати одговор. Може се узети као вјероватније да су шематизиране животињске фигуре играле неку улогу у одређеним култним или магијским радњама, као што не треба искључити ни могућност магијске улоге рељефних људских и животињских ликова на појединим посудама. Али о њиховом ближем значењу једва се може и нагађати.

Прије него што закључим овај кратки преглед бутмирске пластике, покушаћу још да објасним зашто се највећи дио њених производа концентрише управо у Бутмиру. Та чињеница била је уочена већ приликом ископавања Неба у долини Биле у којем је, на великој откопаној површини, нађено свега неколико

Сл. 38

Сл. 39

дијелова статуета. Ископавање насеља у Горњем пољу (Обре II), чија стратиграфија даје и могућност сагледавања развоја цијеле бутмирске заједнице и њене културе, још више је подвукло ту чињеницу. И тамо је нађено свега неколико статуета, и то готово искључиво шематизирајућег правца. А ипак, бутмирска култура је толико јединствена (осим разумљивих локалних разлика у развоју појединих насеља) да би претпоставка о друкчијим облицима и манифестацијама религије и култа тешко могла бити логично објашњење ове појаве. Уосталом, малобројни примјерци пластике из тих налазишта уклапају се и садржајно и формално у репертоар пластичких израђевина самог Бутмира. И, с друге стране, оних неколико сродних објеката из насеља Обре II (самосталне представе човјечије руке израђене у глини) чији је могући култни значај објаснио Бенац, понављају се, мада не у тако изразитим формама, и у Бутмиру. И тако даље. Нема, дакле, разлога да сумњамо у постојање, у основи јединствене и заједничке идеолошке, религијске и култне базе, чија је једна манифестација и пластика. Због чега је онда она била толико доми-

нантна, по броју, разноврсности и умјетничком домету, управо у једном од насеља ове заједнице, у Бутмиру? Свјестан сам да се на то питање може дати само хипотетичан одговор, али он се некако сам од себе намеће: насеље у Бутмиру морало је имати неку посебну улогу и значај у одређеним манифестацијама оног култа који сам условно назвао култом Велике Мајке. Како сада изгледа, тај култ је био особито снажно развијен управо у средњој, зрелој фази бутмирске културе, а насеље у Бутмиру је тада настало и егзистирало. Читава бутмирска заједница живјела је на релативно малом, рјечним долинама добро повезаном, подручју око горњег тока Босне — ни из најудаљенијег насеља није, вјероватно, било потребно више од два-три дана пута да се стигне у данашње Сарајевско поље, у чијем је средишту било лоцирано неолитско бутмирско насеље. Смијемо, стога, замислити да је, с неких разлога које је немогуће реконструисати, насеље у Бутмиру могло постати мјесто одржавања великих религијских свечаности, од значаја за читаву бутмирску заједницу, центар у који су у одређено доба године долазили саплеменици из свих насеља те заједнице ради обављања заједничких обреда. Та претпоставка, уосталом, није без аналогија ни у етнографији примитивних људских заједница, нити у млађим, из писаних извора познатим, облицима вјерских манифестација народа старог вијека. Свјестан сам колико је ово објашњење, као и друге сличне реконструкције, тешко доказати. Ја то, уосталом, и не желим. Но, ако га прихватимо и само као могућност, отвара нам оно још једну димензију, баца још нешто колорита на скицу живота Бутмираца коју сам желио пружити читаоцу.

Сл. 40

Крај живота бутмирске заједнице није још довољно јасан. Према резултатима Бенчевих најновијих истраживања, култура ове заједнице показује у својој посљедњој фази појаве слабљења и дегенерације. Мијења се и састав становништва под утицајем једног новог етничког струјања које тече с југа, из долине Неретве. Ријеч је о једној доста значајној и бројној неолитској популацији која је, у другој половици трећег миленија ст. е., заузимала велики простор на источној јадранској обали и у његовом залеђу. Како су најбоље испитана насеља те скупине смјештена на Хвару (Грапчева шпиља) и у Лисичићима (данас на дну Јабланичког језера, између Коњица и Острошца), њена је култура у археолошкој литератури названа хварско-лисичићком. О особинама те културе, њеном поријеклу, њеним везама с јужном Италијом, Малтом и другим отоцима средњег Медитерана, не бих хтио овдје говорити. Не стога што она то не би заслужила, већ што не бих имао ништа важније додати оном што је већ речено и о чему се читалац може обавијестити и у дјелима објављеним у овој библиотеци (види нап. 3 и 5). Можда треба ипак напоменути да су истраживања вршена посљедњих година показала како су се носиоци ове културе проширили доста далеко на исток, све до горњег Подриња и Метохије, као и на сјевер, до у централну Босну. Било је то, како по свему изгледа, не само бројно већ и жилаво и издржљиво становништво: трагове њихове културе налазимо и у најстаријим слојевима неких насеља која већ припадају почецима металног доба, као што је случај с неким градинама у Херцеговини. То значи да је бар дио тог становништва преживио крај неолитске епохе и учествовао у образовању нових, бронзанодопских заједница. Будућа истраживања показаће, можда, да је њихов удио у тој генези био и већи него што данас можемо сагледати.

Што се тиче централне Босне, може се рећи да су контакти између носилаца бутмирске и хварско-лисичићке културе били успостављени доста рано, уз живе међусобне утицаје који се лијепо могу пратити у културном слоју Лисичића, с једне, те у Обрима II, па и у Бутмиру, са друге стране. У посљедњој фази нашег неолита мијења се карактер тих веза утолико више што се, по свему судећи, носиоци хварско-лисичићке културе насељавају у већем броју у долини Босне, доносећи свој начин живота, своја естетска, а вјероватно и религијска схватања, симболе и обреде. Насеље у самом Бутмиру у тој фази слаби, а можда и посве изумире. У сваком случају, бутмирска пластика нагло ишчезава — у горњем дијелу културног слоја у Бутмиру није нађена ниједна статуета. Насеље Обре II живи и даље, али се његова културна физиономија мијења: све су слабије заступљени типични бутмирски облици, а све бројнији они из круга хварско-лисичићке културе. Круг се — како вели Бенац — затворио.

Можда би овај нови прилив свјеже крви довео и до неког новог процвата, као што се то догодило неколико стољећа раније приликом рађања бутмирске културе. Али више није било времена за то. Приближавао се крај трећег миленија старе ере. Златни вијек био је на измаку. Ускоро ће се одиграти крупни догађаји који ће значити крај неолитске цивилизације у овом дијелу Европе. Тим догађајима биће посвећено сљедеће поглавље.

ДОЛАЗАК СТОЧАРА

Да су нам којим чудом могла бити сачувана сјећања оних малобројних потомака неолитског становништва западног Балкана који су преживјели пропаст властите цивилизације, доба о којем ће у овом поглављу бити говора било би свакако описано као незапамћени низ невоља и страхота, готово као смак свијета. И не би то било далеко од истине, бар с њиховог становишта. Почетак бронзаног доба био је овдје — као и у већем дијелу јужне и средње Европе — не само крај једне епохе већ и ишчезавање читавог једног начина живота који су неолитске популације биле створиле и самих тих популација као организованих друштвених заједница.

Не треба кривити метал, нити у његовом увођењу у употребу тражити основни узрок оваквог тока догађаја. Уосталом, први метал којим су се људи почели користити — бакар — није био непознат заједницама развијеног и млађег неолита на Балкану и у Подунављу. Он је, стољећима, полако улазио у употребу. Набављан је са стране, из других крајева, а неке неолитске заједнице и саме су га производиле из локалних извора. Колико се за сада зна, израђивали су они од бакра најприје ситни накит — перле, прстење, наруквице и мање алатке — игле, шила и удице. Десетине оваквих предмета нађено је, на примјер, у великом насељу Винчанаца у Горњој Тузли. У оним крајевима гдје је приступачних извора сировина било више (на обронцима Карпата, у рудоносној области око данашњег Бора и Мајданпека, на примјер) почела је производња крупних алатки — длијета, сјекира и мотика. Ови су се предмети отуда размјеном ширили и у друге неолитске заједнице, мада су разне врсте камена, кост и рожина и даље чиниле главне сировине за израду оруђа и оружја. Била је то, кратко речено, постепена метализација неолитских култура.

Сличан процес одигравао се, почев већ од петог миленија старе ере, и у оним исконским извориштима културе Старог свијета: од долине Нила у сјевероисточној Африци, преко Сирије и Анадолије, до Месопотамије и долине Инда. Свуда је (разумије се, негдје брже, негдје спорије) употреба метала постепено продирала, доприносећи напретку као један од његових покретача. Али је у овим старим центрима, упоредо с метализацијом, текао и један дубљи процес економских и друштвених промјена. У

својој основи неолитске, земљорадничке заједнице тих крајева еволуирале су постепено у урбане цивилизације и створиле прве државне организме.

У Европи се то није догодило, мада су основни предуслови постојали, бар кад је ријеч о развијеним заједницама неолићана југоисточне Европе, Подунавља и Апенинског полуотока. Једини изузетак био је крајњи југоисток, гдје се, на Криту и на још неким тачкама егејске области, урбана цивилизација развила на неолитским основама. Осталој Европи било је суђено да најприје доживи пад, да би затим опет кренула мукотрпним путом успона.

Тај пад није дошао нагло, као што се ни пропаст неолитских цивилизација није одиграла у једном маху, нити је свуда била подједнако темељита. Ми, заправо, још увијек више наслућујемо него што можемо стварно реконструисати основне контуре догађаја који су се одиграли у посљедњим стољећима трећег и у првим стољећима другог миленија старе ере. Сигурно је да је постепено увођење метала убрзавало неке процесе друштвеног развоја унутар неолитских заједница и врло је вјероватно да је ново доба које је наступало затекло многе од ових заједница у неком стању унутрашње кризе. Уто је почело, најприје постепено, а затим у све снажнијем облику, струјање нових досељеника. Основно извориште из којег у Европу (а исто тако и у Малу Азију, Иран и у сјеверозападну Индију) продиру масе новог становништа, по свој прилици, било је негдје на простору између средњоазијских степа и Дњестра. Крећући се спорије или брже, у разним правцима, доносећи свој језик,[10] свој начин живота, религију и обичаје, разарали су они постепено саме основе старих неолитских заједница. Понекад је то ишло путем етничког мијешања и асимилације, понекад насилним уништавањем читавих неолитских популација. Уколико се овај процес ближио свом крају, изгледа да су провaљивале све примитивније и насилније хорде. Њихови посљедњи таласи, у првим стољећима другог миленија старе ере, докрајчили су и задње остатке неолитских заједница и неолитског начина живота у већем дијелу Европе.

Није овдје мјесто да се опишу све — ионако још доста нејасне и неповезане — појединости овог дугог процеса. Исто је тако немогуће дати једну сажету и одређену слику живота и културе тих нових популација. Међу њима је било и знатних разлика у степену културе, па и у начину живота, зависно од развојног пута који су прешле прије него што су се појавиле на европској позорници. Многе су се скупине брзо помијешале са старим неолитским становништвом, примајући доста од њихове материјалне и духовне културе, па је понекад тешко одвојити оно што припада старом од оног што доноси нови слој становништва. Ипак, да би се истакла разлика према старом неолитском становништву, потребно је нешто рећи о главним особинама ових нових популација, па и по цијену да та слика буде поједностављена и стога у понечем једнострана и непрецизна.

[10] Како је то, у суштини, исти покрет који је довео и Аријевце у долину Инда, Хетите у Малу Азију итд. и како се од њиховог досељења на европски континент може пратити континуитет живота и културе, све до појаве на историјској позорници познатих народа: Грка, Трачана, Илира, Италика, Келта и других — преовлађује све више схватање да су управо то били први становници нашег континента који су говорили индоевропским дијалектима.

Ти су људи, без сумње, познавали земљорадњу. Можда је она у једном погледу била и напреднија од неолитске, јер су бар неке од ових скупина, по свој прилици, знале и за рало и за орање помоћу запреге (волова), док је неолитска земљорадња била мотичарска. Али у њих земљорадња није имала ни издалека онакву превагу као у неолитских заједница. То мјесто припадало је сточарству, које је, опет, захтијевало велике просторе и знатно покретљивији начин живота. Поред говеда, у великом су броју гајили ситну стоку, овце и козе. Потпуно нова, неолићанима непозната, домаћа животиња — коњ, играла је важну улогу у животу ових сточара-номада; с њиховим доласком повезана је и прва појава запрежних кола у праисторијској Европи.

Ова су племена, вјероватно још прије сеобе, била развила другачију друштвену организацију, чију је основу сачињавао патријархални род. Најзад, покретни начин живота, борба за просторе, пашњаке и појила учинили су их тврђим, а њихове заједнице борбенијим и збијенијим. Били су, на жалост, већ научили да се до материјалних добара — жита и нарочито стоке — може доћи не само радом него и отимачином и пљачком, под условом да се противник побиједи у боју. Отуда и чињеница да у (иначе доста сиромашном) репертоару оруђа и оружја које налазимо у остацима њихових насеља и гробова, доминирају камени буздовани, камене, бакрене или бронзане сјекире, бакрени и бронзани бодежи, стријеле. Најзад — мада о тој сфери њиховог живота знамо веома мало — врло је вјероватно да су се и њихови култови и обреди, њихов религијски систем у цјелини, у много чему разликовали од оних које су били развили неолићани. Важну је улогу морао имати култ предака и, у вези с њим, култ мртвих. Они доносе у Европу обичај сахрањивања мртвих у посебно изграђеним гробницама, облагање или бојење лешева окером, подизање великих гробних хумки (могила, тумула).

Сјеверозападни Балкан, по страни од главних токова ових промјена, остао је у почетку поштеђен, али је, најзад, и он дошао на ред.

Први одјек великих промјена било је постепено досељавање, у крајеве око доњих токова Купе, Уне, Сане, Врбаса и Босне, скупина земљорадника и сточара, чији су материјални остаци познати у археологији под називом „ласињска култура" (по налазишту у селу Ласиња источно од Карловца). Њихово главно

подручје распростирања обухватало је крајеве између Саве и Драве, а пружали су се доста далеко на запад, до у источне Алпе. Изгледа да су били мјешавина старих неолитских становника те области и нешто сточарских придошлица. Њихово насељавање у крајеве јужно од Саве, током посљедњих стољећа трећег миленија, чини се да није имало карактер неке жестоке инвазије. Око Купе и у сјеверозападној Босни јављају се они као први колонизатори који култивишу ове дотад пусте области. У сјевероисточној Босни срели су се са старим неолитским становништвом — Винчанцима, али је тај сусрет, по свој прилици, био миролјубивог карактера: у насељу на Високом брду у Лупљаници (близу Дервенте) налазимо у истом слоју типичне „ласињске" и „винчанске" објекте — вјероватно је ту дошло и до њиховог мијешања и саживљавања. Сличан случај догодио се, можда, и у посљедњим деценијама живота великог насеља Винчанаца у Горњој Тузли. Дубље на југ и запад нису продирали, држали су се углавном оних дијелова сјеверозападног Балкана који чине руб Панонске низије. Њихова даља судбина је доста нејасна — већ на прелазу у II милениј ласињска се култура дезинтегрише, а подручје њеног распростирања улази у једну широку зону нове културне заједнице која се протеже од сјеверозападног Балкана до Словачке и од источних Алпа до Срема. Ту нову заједницу археологија познаје под именом вучедолске (славонске) скупине, а у њеној материјалној и духовној култури већ су снажно присутни елементи које уносе номадски досељеници из источноевропских степа. Таласи досељеника постају све бројнији, а њихов удио преовлађује.

За рану историју сјеверозападног Балкана досељавање тог становништва — назовимо их Вучедолци (назив долази од налазишта Вучедол код Вуковара) — било је, изгледа, од великог значаја и имало трајне посљедице. То је први талас новог становништва који из Пановије продире доста дубоко у планинске крајеве западног Балкана; једна је скупина савладала и динарску баријеру и доспјела до Јадрана недалеко од данашњег Шибеника.

О култури „вучедолских" досељеника у крајевима јужно од Саве, њиховом начину живота и њиховој улози у праисторији тих крајева писано је већ и у дјелима објављеним у овој библиотеци.[11] За разумијевање цјелокупног тока догађаја потребно је, стога, само нешто рећи о двије етапе њиховог насељавања које је археологија, засад, у стању идентификовати. Прва етапа пада некако у прва два стољећа другог миленија, кад Вучедолци насељавају крајеве сјеверозападне Босне. Нарочито су густа њихова насеља у долини ријеке Сане. Занимљиво је да они не прелазе Саву на потезу између ушћа Дрине и ушћа Босне: била је то већ

[11] У књизи групе аутора: „Културна историја Босне и Херцеговине од најстаријих времена до почетка турске владавине", Сарајево, 1966, као и у књизи А. Бенца цитираној у напомени бр. 3.

запосједнута област у коју се нису усуђивали дирати. У другој етапи, вјероватно у току 19. стољећа, стигли су њихови потомци и до централне Босне, али не дуж тока ове ријеке, него преко слива Лашве. Ако први талас, онај у сјеверозападној Босни, можемо окарактерисати као доста компактну заједницу земљорадника и сточара која колонизује и приводи земљорадњи рјечне долине, њихови потомци у централној Босни дају већ друкчију слику. То су раштркане, вјероватно претежно сточарске, мале заједнице које се кратко задржавају на једном мјесту, остављајући само незнатне трагове свог боравка. Остатке њихових насеља налазимо редовно на брежуљцима, обично погодним за одбрану, али неподесним за смјештај иоле бројније заједнице. Једини изузетак је Дебело брдо на периферији данашњег Сарајева. Ту је једна група Вучедолаца нашла, најзад, сигурније прибјежиште и могућност нешто дужег боравка, развивши и доста значајну занатску дјелатност — лијевање бакарних бојних сјекира, бодежа, врхова за копља, шила и слично. Тиме је почео живот једног дуготрајнијег насеља, најстаријег на ужој територији Сарајева и занимљивог због тога што његови остаци живо рефлектују многе мијене и догађаје током посљедња два миленија старе ере. То насеље ћемо стога још који пут споменути.

Вјероватно нешто прије него што су Вучедолци почели колонизацију сјеверозападне Босне, доживјела је сјевероисточна Босна праву инвазију номадских сточара које археологија познаје под именом „баденске" и „костолачке" културе. Те двије скупине становништва, међусобно сродног можда више по начину живота и склоностима него по поријеклу — и једни и други су веома покретни, типични сточари — провањују у ове крајеве из Панонске низије у два узастопна таласа. Претходно су они, или њихови саплеменици, у релативно кратком року попалили и сравнили са земљом десетине, а можда и стотине старих неолитских земљорадничких насеља у Подунављу. Шта се догодило са становницима тих насеља — тешко је рећи. Вјероватно су били добрим дијелом побијени, а неки су се разбјежали, узалудно покушавајући да поново организују живот. Сад је то чекало и неолитске земљораднике сјевероисточне и централне Босне. Велика села Винчанаца — оно у Тузли и у Горњој Тузли (свако је могло имати више хиљада становника), насеља њихових саплеменика у Корају, Матићу код Толисе, Горњој Слатини код Градачца, око Грачанице, Добоја и Дервенте — сва престају да постоје готово у исто вријеме. Убрзо је иста судбина стигла и бутмирску заједницу у централној Босни — живот се у свим старим неолитским насељима прекида, читав један свијет је напросто ишчезао.

С мало маште можемо замислити осјећаје узнемирености, страха, панике и најзад, вјероватно, резигнације који су, слиједећи један за другим, морали обузимати психу мирних неолитских сељака пред том најездом. Вјероватно су најприје стизале вијести о догађајима који су се одигравали с ону страну Саве,

затим прве извиднице дошљака, на коњима, оборужаних бојним сјекирама и стријелама, а затим читаве хорде, са женама, дјецом, стоком и нешто мало покретне имовине. Велика неолитска села, отворена, без шанчева и бедема, са залихама жита и стоком окупљеном у оборима, била су привлачан и лак плијен. Ако је и било отпора, он је морао бити слаб и неорганизован — неолићани нису били навикли на борбу, а поготову не на сурове битке које су се водиле до истребљења.

Читава ова најезда, рушилачка у бити, није оставила неких значајних трагова. Остаци насеља „баденских" и „костолачких досељеника које налазимо у Дворовима крај Бијељине, на Пивници код Оџака и Вису код Дервенте, у Шеварлијама јужно од Добоја, на рушевинама насеља Обре II и на неким другим мјестима показују углавном краткотрајан боравак мањих скупина номада. Можда су се неки, са плијеном, враћали у своја боравишта сјеверно од Саве.

Убрзо након ова два, наишао је још један, а можда и више узастопних номадских таласа. Њихово кретање било је такође брзо, тако да је и изворишта и правце тешко реконструисати: понекад изгледа као да су никли из земље. Препознајемо их по неким карактеристичним споменицима које су за собом оставили: по облицима оружја, изгледу и декорацији земљаног посуђа. Овај посљедњи талас (или таласи) довршио је заузимање читавог простора сјеверозападног Балкана. Њихове трагове не налазимо само непосредно јужно од Саве и у долинама њених притока, већ и с ону страну динарског масива, у данашњој Црној Гори, Херцеговини, Далмацији. Неолитском свијету и у тим подручјима дошао је крај.

Ако се нешто може приписати у заслугу овим барбарима, онда је то чињеница да се њиховим сеобама знатно проширио човјеков животни простор. Њих нису, као неолићане, привлачиле само рјечне долине. Сада се освајају и планински ареали, а нарочито висоравни, непошумљене падине планина и крашка поља, предјели који су пружали неограничене могућности за развој сточарства и више одговарали њиховом начину живота. Тиме су стварани просторни и производни услови који ће у сљедећим стољећима омогућити такав прираст становништва какав у планинском сјеверозападном Балкану неолитска економика никад не би могла издржати.

Као што смо у недоумици одакле су и којим путевима стигли у нашу област поједини елементи у току ових бурних стољећа, тако смо исто у неприлици кад треба одговорити на питање шта се са свим тим људима и њиховим заједницама догађало у читавом овом метежу и шта је из тога на крају произашло. Неолитска села била су уништена или напуштена, један дио њиховог становништва вјероватно је и изгинуо, али је тешко повјеровати у њихово потпуно истребљење. Након једног таласа номада стизао је други, било је ту сигурно жестоких сукоба и уништавања, можда и читавих племенских ратова о којима нећемо никада ништа дознати. Али да би се уопште одржали, људи су морали ступати и у друге, мирољубивије односе, прилагођавати се једни другима. О таквом развоју догађаја говоре нам понешто остаци неких дуготрајних насеља када пажљиво проучимо и упоредимо налазе у њиховим слојевима. Ево неколико таквих кратких историја.

У непосредној близини старог насеља Винчанаца у Горњој Тузли, које је поуздано било уништено, налази се брежуљак звани Град. На његовом врху нађени су трагови краткотрајног боравка једне мање људске заједнице чија култура у свему одговара посљедњем „винчанском" слоју старог насеља које се простирало у равници, са друге стране Јале. Слично, краткотрајно, насеље откривено је и на тзв. Дракчанској мераји, око 2 км од Горње Тузле. Неки преживјели становници овог великог неолитског насеља, сад већ разбијени у мање скупине, покушавали су да бар у близини свог некадашњег села некако обнове живот, вјероватно у неком кратком мирном интервалу. Убрзо су ипак били уништени или протјерани — у слоју насеља раног бронзаног доба који лежи изнад рушевина неолитског насеља (Горња Тузла I) налазимо трагове сасвим друге културе и другог народа. Али ни он није посве компактан. Основна маса налаза припада култури раног бронзаног доба распрострањеној иначе у источном дијелу Панонске низије. Сличност, чак идентичност многих предмета, облика и декорације земљаног посуђа, таквог је степена да се може слободно узети као доказ њиховог врло блиског поријекла. Ови нови господари Горње Тузле били су, по свој прилици, дио истог номадског народа који је основао насеље тзв. Нођрев-културе и неких сродних култура у источним дијеловима данашње Мађарске. Међутим, заједно с овим налазима срећу се ту и тамо у слоју Горње Тузле I и културни елементи који припадају оним старијим таласима номадских досељеника који су стотињак година раније продрли преко Саве. Наступило је, дакле, доба постепеног смиривања, раштркане групице првих номадских таласа ишчезавају, асимилиране масама нових досељеника.

Занимљива прича може се реконструисати из остатака једног насеља смјештеног на падинама брда Градине код села Алихоџе у долини Биле. Кише и обрада земље вијековима су уништавали његов културни слој, али и оно што је остало драгоцјен је историјски документ. Најстарији слој оставио нам је трагове примитивних округлих или овалних колиба, чије је дно било укопано неких 20—30 цм у земљу, а биле су израђене од дрвених соха и прућа облијепљених земљом. Дакле — типично сточарско насеље, што је и посве разумљиво, кад кажемо да његов основни културни инвентар припада оном првом таласу номадских инвазора (тзв. баденске културе) који су око двијехиљадите године продрли долином Босне, а убрзо затим и у крајеве око Лашве. Занимљиво је, међутим, да у остацима ових колиба налазимо и доказе да

су међу њима живјели и неки преостали становници разбијених бутмирских села која су, како знамо, постојала и у долини Биле. Ти докази нису многобројни — ради се о неколико примјерака земљаног посуђа. Али је то посуђе, и по својим облицима и по технологији, могло бити само производ бутмирских старинаца. Како видимо, уништавање није било тотално, један дио старог неолитског становништва се, силом или милом, прилагођавао новом стању и утапао у нове заједнице које су се формирале. А колико је то био сложен процес, најбоље показује податак да се на истом овом налазишту, изнад слоја у којем су откривени темељи поменутих колиба, пружа други слој, ништа мање занимљив. У њему су културни елементи „баденских" сточара помијешани са „Вучедолцима", који се овдје, како сам раније истакао, досељавају из сјеверозападне Босне. Њихови преци као да су намјерно избјегавали сваки додир; њиховим потомцима, једно или два стољећа доцније, било је суђено да се сретну у срцу ове земље и да покушају организовати заједнички живот. Нешто западније одатле, процес мирне асимилације старог неолитског становништва са досељеницима бронзанодобних култура може се пратити кроз слојеве малог насеља „Црквина" у Турбету код Травника.

Сличних примјера има више. На Дебелом брду код Сарајева, поред „вучедолских" и „баденских" елемената налазимо и трагове боравка неких људи чија је култура медитеранског поријекла и ослања се на неолитске традиције. Вјероватно је и овдје било неког мијешања и стапања, попут онога у Алихоџама. И оснивачи насеља Велика градина у Варвари (на извору Раме) били су различитог поријекла, а исто то може се рећи и за најстарије становнике Гласинца, висоравни која је, још прије Бутмира, ушла у европску археологију због налаза из бронзаног и жељезног доба.

Завршетак читавог овог немирног периода био је, дакле, обиљежен постепеним саживљавањем разнородних етничких слојева и њихових култура, једним конструктивнијим напором да се организује живот без великих потреса, јер је мјеста било за све. Ову тенденцију, као и дух новог времена који управо настаје, можда најбоље илуструје једна врста споменика раног бронзаног доба, распрострањена у многим крајевима сјеверозападног Балкана: то су гробне хумке (тумули). Стога овим споменицима вриједи посветити нешто простора.[12]

[12] Тумулус је општи назив за тип надгробног споменика изграђеног насипањем слојева земље (или, у недостатку земље, слојева камена) изнад гробнице, тако да се добије хумка округле (рјеђе овалне) основе, облика купе или калоте. Њихова је величина врло различита и креће се од посве малих, пречника 2—3 м и висине до 50 цм, па све до огромних, високих и преко 30 м, с пречником од преко 100 м. У нашим крајевима тумули су претежно малих и средњих димензија, али постоје и камене громиле пречника преко 50, а висине 6—7 м. Сама гробница може бити веома различитог облика: прост одар на земљи, сандук од дасака или камених плоча, чак и читава мала кућа, понекад јама укопана у земљу, испод површине на којој се подиже тумулус, итд. Хумка се изграђује или простим насипањем земље (камена) или компликованијим системом, са посебном платформом, вијенцем камења на периферији, каменим покривачем на површини, понекад са подграђеним ходником који води до гробнице и сл. Најстарији овакви споменици, у јужним крајевима источне Европе, појављују се још крајем неолита на подручју распростирања тзв. курганске културе (курган = тумулус). У бронзано и жељезно доба подизање таквих споменика било је уобичајено у многим дијеловима Европе.

Поријекло ових споменика није спорно. Тај обичај доносе скупине номада из источноевропских степа, а учвршћују га, изгледа, управо они посљедњи таласи који су у ове крајеве пристигли почетком бронзаног доба, грубо узето око 1.800—1.700. год. старе ере. На већем дијелу сјеверозападног Балкана тај се обичај проширио прилично нагло — готово у исто вријеме налазимо најстарије од ових споменика у сјеверозападној Србији, код Ваљева, и нешто јужније, код Чачка, у источној Босни између Дрине и Романије, у Црној Гори око Никшића, у Херцеговини око Требиња и Стоца, у Далмацији око ријеке Цетине. Тамо гдје су прилике то дозвољавале тумули су подизани од земље, као што је то рађено свуда на бескрајним просторима источноевропских степа. Али у крашким крајевима, гдје растрошени кречњак лежи по површини тла, а земље има мало, добро је дошао и камени материјал — од њега су подигнуте хиљаде оваквих хумки у данашњој Црној Гори, Херцеговини, Далмацији, често заиста монументалних димензија. Добар дио тих хумки припада раном бронзаном добу. Појединачни предмети који се, поред људских остатака, налазе било у самој гробници или на другим мјестима у хумци — типолошки су доста разнородни. Ту су типови камених сјекира какви су у овој области били произвођени још у неолиту, али и тзв. бојне сјекире чије је источноевропско поријекло неоспорно. Облици и начин декорисања керамичких посуда још су разноврснији и могу се објаснити само разнородним поријеклом становништва које је сачињавало ове нове, сточарске заједнице. Па и начин сахрањивања је доста неуједначен. Гроб се обично налази на првобитном тлу, понекад је подигнут на посебној земљаној или каменој платформи, или је уграђен при самом врху тумула; у Љубомирском пољу откривене су испод једне хумке двије гробнице укопане читав метар у крашко тло. Мртви су, најчешће, сахрањивани у згрченом положају, на боку или на леђима, са ногама савијеним и притиснутим уз прса, а у неким гробницама нађени су костури у сједећем или чучећем ставу. Неки родови су већ тада (бар у извјесним случајевима) практиковали и спаљивање, али је тај обичај био доста ријетак. Напротив, чест је тип гробнице изграђене у облику сандука од камених плоча, нарочито у крашким крајевима. Дрво је ту замијењено приступачнијим материјалом, који је, осим тога, био неупоредиво трајнији.

Али, успркос свим тим разликама, сама чињеница да велики број иначе прилично хетерогених људских скупина, на доста великом простору, гради у принципу исти, заједнички облик гроб-

них споменика од великог је значаја. Она показује да све ове људе не приближава само исти облик привређивања и сличан начин живота. Нека врста јединства или блискости успоставља се и на једном другом нивоу, у сфери њиховог друштвеног и духовног живота. Јер, тумулус није само мјесто гдје су покопана тијела једног или више умрлих, он је у исто вријеме и објекат вишеструке функције, друштвене и култне. Већ сам рад који је требало уложити да се од камена или земље подигне хумка запремине неколико стотина, па и неколико хиљада кубних метара, показује колики су значај том чину и том објекту придавали људи који су га градили. При томе треба имати на уму и малобројност ових заједница и скромна техничка средства којим су могле располагати: подизање једне такве хумке морало је трајати данима, а оних највећих вјероватно и седмицама. Срећемо се, дакле, са феноменом који није био познат неолитским популацијама које су раније живјеле на овом тлу. То је нешто посве ново, један друкчији однос према умрлим члановима заједнице, који нас уводи у једну нову област религиозности праисторијског човјека — култ мртвих. То је, за сада, и једина област религијског живота људи раног бронзаног доба у нашим крајевима о којој понешто знамо; вриједно је стога да јој се посвети мало више пажње.

Једна од чињеница, већ давно уочених, јесте да се код извјесног броја тумула овог доба може констатовати посебна пажња која је приликом сахране одавана неким покојницима. Ако се ради о хумци са већим бројем гробова, онда је то на првом мјесту изражено централним положајем једног гроба. Он лежи у средини хумке која је и подигнута приликом сахране тог покојника и у његову част. Остали су обично укопани касније, по одређеном распореду, на периферији хумке, показујући већ и самим својим положајем постојање одређене друштвене хијерархије. Није искључено да је, у неким случајевима, жена морала поћи на други свијет заједно са својим умрлим мужем; то није потпуно доказано, али налази у неким тумулима наше области пружају извјесне индиције у том правцу. За патријархално организовано друштво такав обичај може се у најмању руку допустити као могућност, бар када су у питању били истакнутији ратници или поглавице. Одређена пажња изражава се и на друге начине — подизањем гробница само у неким хумкама на посебан одар или платформу, луксузнијим примјерцима оружја или накита у гробовима, можда и самом величином тумула.

Што се тиче предмета који су мртвима стављани у гроб, ту је владала прилична неуједначеност. У великом броју гробница нису уопште остављени никакви предмети, и само се по типу разбијеног посуђа које је нађено у подножју хумке могло утврдити да је у питању гробница раног бронзаног доба. Да ли се ради о обичају или о простој чињеници да је овим сточарима било лакше саградити хумку од неколико стотина и више кубика земље и камена него жртвовати један бронзани бодеж или сјекиру — на

то питање тешко је одговорити. Па ипак, како се неријетко један уз другога налазе тумули из истог доба, са истим типом гробнице, али с различитим поступком и у овом погледу, мишљења сам да је економски моменат био од мањег значаја. Вјероватно су сасвим одређени обичаји, религијски и ритуални прописи, одређивали да ли ће се, и када, у гроб ставити овај или онај предмет. А ако се то чинило, били су то употребни предмети из свакодневног живота: лук и стријела, бодеж, сјекира, у понеком гробу нешто накита или која земљана посуда. Живот на другом свијету није, дакле, био много другачији него на овом. И тамо је требало ловити, борити се, јести и пити.

Али, ако су одређене религијске и ритуалне норме, или релативна оскудица, учинили да опрема самог гроба буде доста скромна (нарочито кад се упореди с гробним прилозима из нешто млађих периода), обреди везани за сахрану и култ мртвих били су већ у ово доба доста разноврсни. Наравно, ми о томе знамо само онолико колико смо у стању реконструисати из трагова на које наилазимо; многе обредне радње и ритуали сигурно нису оставили никаквог трага. Ипак, и оно што је сачувано казује доста тога.

Једна од првих ствари била је припремање земљишта на којем ће бити подигнута гробна хумка. Има доста доказа о томе да је често практикован читав један ритуал у којем је била ложена ватра и разбијане земљане посуде. Морам одмах рећи да није у питању ни спаљивање мртваца нити какве жртвене животиње. Трагови ватре су слаби и највјероватније је њено паљење био акт очишћења и посвећења земљишта на којем ће бити обављена сахрана. У том ритуалу биле су употријебљене и неке земљане посуде — а затим разбијене. Зашто је то чињено, тешко је рећи; у сваком случају било је то правило које је тада уопште важило у култу мртвих. То правило (да се посуђе у којем је донесена храна или пиће на даћу остави, читаво или разбијено, на гробљу и нипошто не носи кући), познаје, уосталом, и етнографија савремених народа. Пошто су припреме обављене, покојник је био сахрањен на неки од напријед описаних начина: на тлу или на посебном одру, у јами или у сандуку од камених плоча. Понекад је изнад његовог тијела, покривеног слојем земље или камена, поновљен обред паљења ватре. И то је могла бити врста очишћења, али исто тако и поступак чија је сврха да се тијело покојника загрије (тј. да му се врати тјелесна топлота) прије него што га земља дефинитивно покрије.

Слиједећи посао био је насипање масе тумула, формирање хумке која је често била обрубљена и једним посебним прстеном од камења, кружно поредано на периферији. Понекад су и у току насипања хумке вршени још неки обреди. У два тумула у Марковици код Чачка, пошто је већи дио хумке био већ насут, постављен је при врху хумке, изнад гроба, један земљани пехар, па је тек затим хумка посве довршена. Не знамо сврху те радње, али нас тај обичај води у област понтских степа — пракса да се изнад

гробнице, у масу хумке, уграђују животињске главе, земљане посуде и неки други предмети доста је честа у раним курганима (тумулима) те области.

Једном покопан, покојник није остављен сам себи. Разбијено земљано посуђе које се често налази расуто по површинском слоју тумула, па и читави лонци укопани по неком реду (вјероватно са храном и пићем) у горњи слој насипа, свједоче да се на гроб долазило у одређеним временским размацима. Била је то обавеза живих према мртвима коју није ваљало пропустити. Можда је толика распрострањеност тумула у номадских сточара управо и повезана с том дужношћу. Просте раке укопане у беспућима степа, планинских падина или висоравни, убрзо би сакрила вегетација и било би их тешко пронаћи, док су тумули стајали, видљиви и трајни, као стална опомена да се мртви преци и рођаци не смију заборавити. Постојао је веома снажан осјећај повезаности унутар ових патријархалних заједница, повезаности која је обухватала не само живе већ и умрле чланове. Те споне живих и мртвих, вјеровања, обреди и поступци који су из тога произилазили морали су бити сложени, а по свој прилици испуњени и противрјечним осјећањима. Згрчени положај мртваца вјероватно је постизан тако што се још неохлађен леш стављао у такав положај и везао. Није ли то везање било мотивисано жељом да се покојник не повампири? Тој сврси — заштити од мртвих предака и рођака — могли су, осим тога, послужити и сандуци од масивних камених плоча. А ипак, и поред таквих поступака који се нашем резоновању чине непријатељски, веза се с покојником одржава, доносе се на гроб јела и пића, обављају обреди који му, како се вјеровало, омогућују да на неки начин учествује у животу заједнице. Та мјешавина страха и привржености, осјећаја да мртви могу наудити, али да су у исто вријеме потребни и корисни заједници, да им припада одређена пажња и поштовање, имала је великог удјела у читавом поимању живота и смрти људи овога доба. Стога неће бити претјерано ако се каже да култ мртвих (који у себи садржи и култ предака) чини једну од основних компоненти њиховог духовног живота. Уосталом, у изградњу објеката тог култа — гробних хумки — утрошили су они неупоредиво више енергије него у било какву другу дјелатност о којој су нам сачувана материјална свједочанства.

Што се осталих њихових вјеровања тиче, мало се тога уопште може рећи. На неким украшеним посудама вучедолске културе поједини специфични мотиви тумачени су као симбол сунца; то исто можда значе и мотиви круга на посудама украшеним отиском текстилне траке какви се понекад налазе у гробним хумкама Херцеговине и Далмације. Али соларни култ је, и иначе, веома стар и распрострањен у готово свих народа свијета. Ако прихватимо у принципу тезу о индоевропском поријеклу слоја који је формирао културу раног бронзаног доба у нашим крајевима, могло би се на њих пројицирати и све оно што се зна о основама

религије Индоевропљана. Но, то би било само понављање општих мјеста; материјалних трагова који би били везани за та вјеровања досад готово да и није нађено. Култови које су имали ови сточари свакако нису давали неког посебног подстицаја умјетности, поготову пластици.[13]

Док о гробовима доста тога знамо, насеља овог доба још увијек су недовољно испитана, тако да се о њима може створити само једна груба, површна слика. У погледу величине и уређења, а вјероватно и унутрашње организације живота, стоје она на нижој развојној тачки него насеља старог неолитског становништва. На њихов положај, величину, типове кућа и организацију утицало је много штошта: навике њихових оснивача, прилике у којима су живјели, облик привреде и сав начин живота — који је био другачији него у неолиту.

Немирне и несигурне прилике су, прије свега, из основа промијениле принципе избора мјеста за подизање насеља. Сада су се тражили осамљени брежуљци стрмих падина и други слични положаји са којих се могла осматрати околина и на којима је било лако организовати одбрану. Простора за развој насеља било је ту мало, а изгледа да није био ни потребан. Племена су била разбијена у мање, вјероватно крвно сродне, друштвене јединице, насеља су се често напуштала и оснивала нова на мјестима која су пружала боље услове за сточарење. Таквом животу одговарао је и тип архитектуре. Изузев доста трајног насеља Вучедолаца на градини Зецови код Приједора, чије се понеке куће по начину градње и удобности могу поредити с неолитским — остала насеља оставила су само трагове доста малих, примитивно рађених колиба, понекада дјелимично укопаних у тло. То, уосталом, посве одговара једноставнијем начину живота покретних сточарских заједница. Промјена је и на овом плану, како видимо, била велика, а пад у квалитету дубок. Почеци урбанизације, која је готово куцала на праг култура касног неолита, били су одгођени за преко хиљаду година.

У бурним и тешким временима, каква су била ова крајем трећег и у прва три стољећа другог миленија, не може се ни очекивати неки значајнији развој умјетности. Зачуђује у први мах чињеница да кретање на ниже у овој сфери људског духа не само што није заустављено када су се прилике донекле средиле, већ се продужило доста дубоко у други миленij. У неким сусједним крајевима — у Панонској низији и Ердељу, на примјер — стаби-

---

[13] У крајевима сјеверно од Саве, у налазиштима вучедолске и баденске културе, срећу се понекад глинене статуете, можда као остатак старих вјеровања које је у нове заједнице уносио покорени неолитски слој становништва. Један посве шематизован идол нађен је и у насељу вучедолске културе у пећини Хрустовачи код Санског Моста, а вјероватно ће се на неком од насеља која припадају овом, старијем таласу досељеника на сјеверозападном Балкану наћи још који примјерак. Ипак, то су само посљедња свједочанства једног култа и једне умјетности на издисају.

лизација која је настала након великих сеоба дала је ускоро бар неке плодове ове врсте: глинена пластика је поново оживјела — мада никад више неће достићи неолитски домет — а продукција разних керамичких центара створила је нове, често веома ефектне, облике посуда и нове системе декорације. Овом поновном успону је, међутим, још више допринијела обрада метала. Рударски и металуршки центри на обронцима планина које са истока и сјевера обрубљују Панонску низију, основани још крајем неолита, нису прекидали рад ни у доба највећих пертурбација, а проналазак легирања бронзе и нешто мирније прилике које су наступиле око 1800—1700. године, дали су тим центрима нови подстрек. Освојени су многи компликовани процеси ливања, ковања и фине обраде метала, а из радионица је почео излазити не само разноврстан накит већ је и оружје — бодежи и бојне сјекире, на примјер — украшавано компликованим и финим геометријским мотивима, а често и веома елегантно обликовано. Металургија је, дакле, не само стварала основу за бржи развој и повећање благостања — она је својим производима подстицала на такмичење и друге занате, посебно лончарство.

Сјеверозападни Балкан није се у том погледу могао мјерити са својим сусједима. Природни извори основне сировине — бакра — били су ријетки и још неоткривени, метал се морао увозити, највећим дијелом у облику готових производа и скупо плаћати стоком, кожама, можда и крзнима дивљачи. Био је, дакле, готово потпуно одсутан један од основних покретачких фактора прогреса бронзаног доба — рударство са металургијом; нису се развијала никаква значајнија насеља која би могла играти улогу културних центара, а људи су били и сувише заокупљени свакодневним и мукотрпним пословима своје примитивне привреде да би им остало много воље и времена за оно што данас називамо умјетничко изражавање. Стога је разумљиво да значајније умјетничке појаве припадају заправо почетку овог раздобља (крај трећег и почетак другог миленија старе ере); оне су, у ствари, само дио умјетничког развоја бакреног и раног бронзаног доба у крајевима сјеверно од Саве, или огранак неких у великом дијелу Европе распрострањених појава овог доба. На тлу сјеверозападног Балкана те се појаве одражавају само у стиловима декорисања земљаног посуђа које доноси ова или она скупина инвазора и досељеника, па ће тако овдје бити и изложене. Само је једна умјетничка појава раног бронзаног доба добрим дијелом аутохтона и о њој ће на крају бити нешто више говора. О оним првим биће довољно само неколико основних констатација.

О лончарским производима оног првог таласа, чију културу називамо „баденском”, нема се шта нарочито рећи. Баденска култура је у Панонској низији и у крајевима нешто даље на сјеверу постигла, додуше, доста висок ниво у обликовању керамике на традицијама „метализирајућег” стила, а антропоморфне баденске урне из сјевероисточне Мађарске нису без одређене снаге израза.

Њихови саплеменици који су продрли у сјевероисточну и централну Босну нису нам, међутим, оставили ништа што би као умјетнички производ било вриједно пажње; бар досад тако нешто није било пронађено.

Други талас који називамо „костолачким” донио је један особен стил украшавања земљаног посуђа (сл. 41, 42, 43). Неком игром случаја управо је у Босни, на брду званом Пивница (у Поточанима код Оџака), откривен досад најпотпунији репертоар облика и украса овог керамичког стила. Његови мајстори нису имали ни превише маште ни неких посебних претензија, али уредно и прецизно урађени једноставни мотиви (траке, троуглови, ромбови, шаховска поља) показују сигурну руку и смисао за симетрију, а бијела инкрустација чинила је да ови ситни украси боље дођу до изражаја на тамној површини посуде. Изведени дјелимично браздастим урезом, дијелом удубљењем или кратким зарезом, а најчешће ситним, прецизним убодима неког оштрог инструмента, ови украси као да показују утицај једне друге занатске вјештине — обраде и украшавања дрвета. Браздасти урез је, наиме, дрворезбарска техника, а и ситни убоди и зарези на „костолачком” посуђу асоцирају на жигосање дрвета ужареним металним шилом. То је, наравно, само претпоставка која се не да доказати, као што је хипотетична и евентуална веза између плитке глинене здјеле — највољенијег облика „костолачких” лончара — и дрвене по-

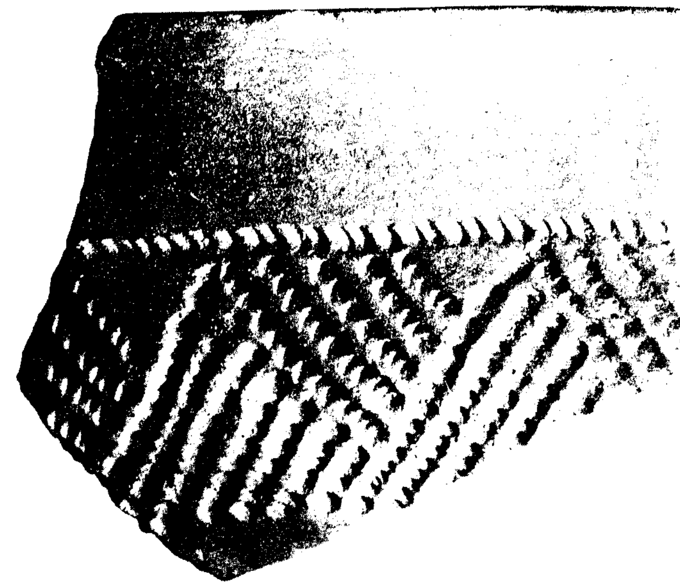

Сл. 41

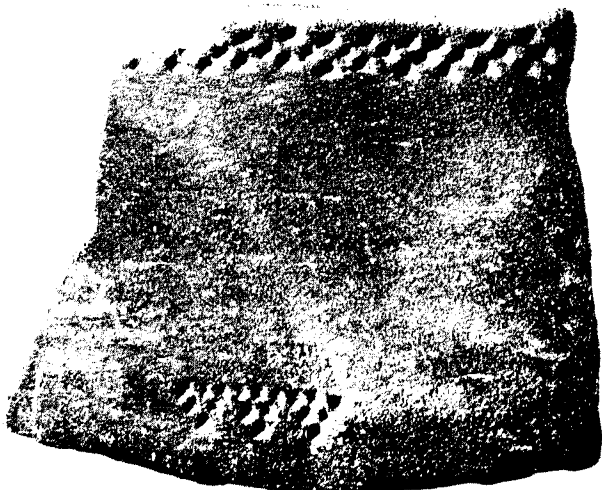

Сл. 42

суде таквог облика која је могла служити као узор. Ипак, треба рачунати на међусобне утицаје појединих људских умијећа, као и на чињеницу да је дрвено посуђе сигурно било познато од најдавнијих времена. Поготово је реално претпоставити да су дрвено посуђе, из чисто практичних разлога, нарочито радо употребљавале покретне сточарске заједнице о каквим је управо овдје и ријеч.

У техничком погледу веома је интересантан и начин украшавања земљаног посуђа отисцима текстилних нити који се у нашим крајевима појављује у вези са оним већ помињаним млађим таласом (или таласима) номадских досељеника. То је заправо

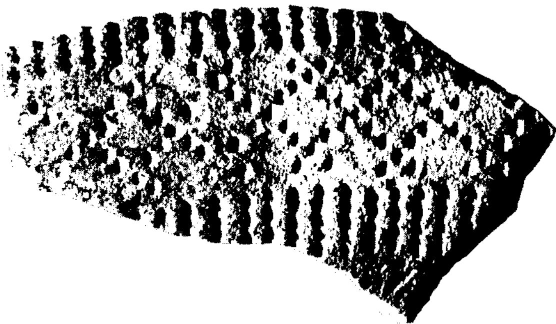

Сл. 43

један огранак веома распрострањеног стила украшавања земљаног посуђа, одавно већ познатог у науци под називом врпчасте керамике. Некада се веома много оперисало с овим керамичким стилом, чак су се искључиво у његовим носиоцима тражили најстарији Индоевропљани и правиле комбинације о њиховом сјеверноевропском („нордијском") поријеклу. Данас се зна да је овај начин украшавања био веома широко распрострањен и у источној Европи. То је само једна од културних појава у склопу великих етничких кретања, друштвених и економских промјена на прелазу из трећег у други миленij старе ере, па у том смислу и она стоји у вези са доласком или стабилизацијом племена која су говорила индоевропским дијалектима, али јој се не може приписати одлучујући значај.

На сјеверозападном Балкану појављује се један посебан тип оваквог украшавања керамике. Орнаменти су ту постизани тако да се на још влажну земљану посуду утискивала уска откана трака (гајтан) ширине 3—5 мм или дебље упредена нит која је била густо намотана око друге нити или можда око металне жице (сл. 44, 45). Репертоар овог стила је доста скучен — обично су то хоризонталне траке на врату или вертикалне траке на дршци посуде, ријеђе цик-цак траке или троуглови. Понекад се јавља и круг који можда има симболично значење сунчева диска. Његова важност је више културно-историјска него умјетничка: он још једном потцртава разноликост и хетерогеност културних и етничких елемената који се почетком другог миленија стјечу на сјеверозападном Балкану и изграђују културу раног бронзаног доба.

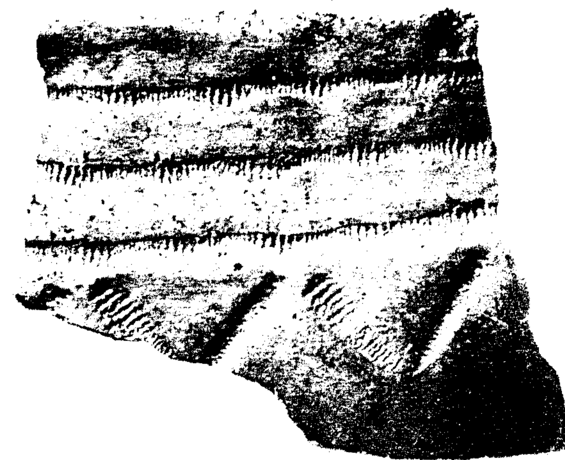

Сл. 44

Сл. 45

Управо је симптоматично како се овај посве специфични стил украшавања земљаног посуђа — и то увијек заједно са другим стиловима и манирима посве другог поријекла — појављује на готово свим значајнијим налазиштима овог доба. Налазимо га у Горњој Тузли I, у најстаријим насељима на Поду код Бугојна и у Великој Градини у Варвари на врелу Раме, у гробним хумкама раног бронзаног доба око ријеке Цетине и у оним око Требиња.

Мада га помињем на посљедњем мјесту, по техничким и декоративним својствима најзначајнији у овом старијем низу јесте стил украшавања земљаног посуђа који називамо „вучедолским".

Анализу читавог тог стила, чије су најбоље примјерке дала налазишта у источној Славонији (Вучедол, Сарваш и друга) и у Љубљанском барју, читалац може наћи и у веома приступачним публикацијама, па нема потребе да се то овдје понавља.[14]

Ипак, не могу да не поменем једну његову особину која је више техничког него умјетничког или естетског карактера, али која, прије него ишта друго, чини вучедолску керамику изузетном појавом у читавом развоју праисторијске декоративне умјетности у овом дијелу Европе. То је потпуна и дословна примјена дрворезбарске технике у украшавању земљаног посуђа. Наравно, када је посуда била посве готова, а изрезбарене површине, било да су самосталан орнаменат или његов оквир, испуњене бијелом кречном масом, сама техника се мање запажала. Али на примјерцима са којих је током времена бијела инкрустација испала, та техника је видљива у таквој мјери да на фотографији комад овакве керамике више личи на изрезбарено дрво него на дио глинене посуде (сл. 46). Вучедолска фина керамика је и по неким облицима посуда, а нарочито по технологији (фино прочишћена земља, посебно рађени премази који након глачања и печења дају сјајне површине топлих тонова), још посве у неолитским традицијама, што није никакво чудо ако се рачуна да је етнички супстрат ове културне заједнице био неолитски. Дуборезну технику донијеле су, вјероватно, номадске придошлице, које су учествовале у стварању ове заједнице, и то на предметима од дрвета, а можда и кости. Са тих предмета пренесени су, по свој прилици, и неки основни орнаментални мотиви, али заслуга да се развије онако раскошан и сложен декоративни систем какав је био вучедолски у зрелој фази свог развоја, мислим да се ипак мора приписати још живом духу неолитског лончарства.

[14] Поред већег броја радова о вучедолској групи и њеној умјетности, наведених у студији А. Бенца (цитираној под 3), сажета оцјена карактера те умјетности дата је и у дјелу групе аутора „Умјетничко благо Југославије" (Београд 1969).

У сјеверозападну Босну стигао је тај стил, заједно са својим носиоцима, у већ развијеном облику, како у погледу организовања

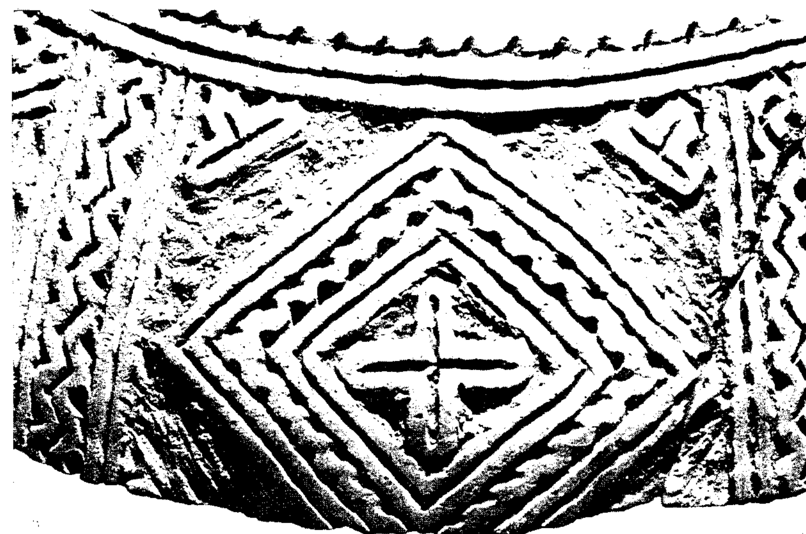

Сл. 46

Сл. 47

орнамената у фризове и метопе тако и у техничком и технолошком погледу. Ондје гдје су мирније прилике и дужи боравак то омогућавали (као што је био случај са долином Сане) произвели су лончари ове скупине и у нашим крајевима веома успјеле примјерке оваквог посуђа, на којем разноврсни геометријски мотиви, изведени дуборезном техником и испуњени бијелом кречном масом, лијепо контрастирају на углачаним црвенкасто-мрким, смеђим или црним површинама посуде (сл. 47—48). Њихови потомци пренијели су касније овај стил у подручје око Лашве, па и даље на југ, али су нове прилике, нови начин живота, а вјероватно и природно изумирање, што је судбина сваког правца умјетности, резултирале већ дегенерисаним примјерцима „вучедолских" посуда, какве налазимо у Алихоџама и на Дебелом брду. Но, ако је стил и био у изумирању, поједини његови елементи и техника остали су живи у свијести људи који су се овим занатом бавили. У периоду постепеног смиривања и асимилација хетерогених скупина становништва који је управо почињао, одређена естетска схватања и техничка знања могла су се лако пренијети и проширити. Стога је вјероватно да управо овој другој сеоби Вучедолаца — ка унутрашњости сјеверозападног Балкана и према Јадрану —

Сл. 48

треба приписати нека декоративна и техничка рјешења и одређен удио у настајању једног новог, особеног керамичког стила, који ћемо, пошто још није добио своје име, привремено назвати „инкрустирана керамика раног бронзаног доба сјеверозападног Балкана".

Први примјерци керамике украшене у том стилу откривени су приликом ископавања гробних хумки на Гласинцу, још крајем прошлог стољећа. Како се радило о посуђу разбијеном у току неких обреда (даће), били су нађени само уломци, а није се тада могло утврдити ни којем периоду праисторије припадају, па су остали готово незапажени. Године 1912. и 1926. вршена су ископавања на локалитету званом Градац (односно Илињача) код села Которца у Сарајевском пољу. У другој кампањи, 1926. нађен је фино моделиран и украшен пехар — један од најизразитијих представника овог стила (сл. 49). Мада је оцијенио да се ради о објекту знатно старијем од осталих налаза са ове градине и уочио одређену везу с неолитским декоративним системом, ни такав истраживач као што је био Ј. Корошец није могао поуздано опредијелити овај налаз с простог разлога што је тада још био изузетна и изолована појава на овом тлу. Тек су истраживања Археолошког музеја из Сплита (вршена под вођством И. Маровића 1953—1958) у унутрашњости Далмације показала да се ради о једној раширеној култур-

но-историјској и умјетничкој појави која припада раном бронзаном добу. Стотине уломака овако украшених посуда нађено је приликом ископавања гробних хумки око ријеке Цетине и у пећини званој „Самоград” у Мириловићу, недалеко од Дрниша. Најзад, ископавање тумула око Билећа и Требиња (изведено у оквиру југословенско-америчког пројекта „Требишњица”, под вођством З. Марића) заокружило је слику распростирања овог керамичког стила. Сад већ можемо рећи да он представља једну од водећих појава у култури раног бронзаног доба сјеверозападног Балкана.

Не познајемо још ни издалека читав репертоар керамичких облика који су били на овај начин украшавани. То ће бити могуће реконструисати тек када буде сабрано и анализирано много више материјала из гробница и насеља овог доба. Поменућу стога само два облика који се често појављују, тако да их можемо означити

Сл. 49

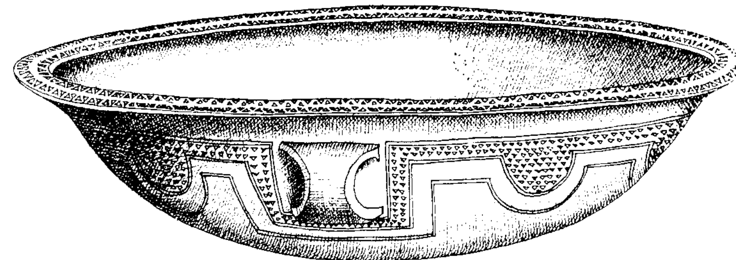

Сл. 50

као водеће типове. Први је једноставна полулоптаста здјела чији је руб јако проширен — и обично украшен — па се стиче утисак да је лончар намјерно тако формирао завршетак здјеле да би добио више мјеста за орнаменат, и то на оном дијелу који се најбоље види. То је, вјероватно, и био случај, бар у оних примјерака чија ширина обода иде и до 2 цм, за шта у функционалном погледу није било потребе (сл. 50). Други је облик много сложенији. На високој нози, звонастој или цилиндричној, стоји главни дио посуде у облику нешто спљоштене лопте који се завршава цилиндричним вратом. Двије дршке, обично фино моделоване, допуњавају елегантну линију ових пехара (сл. 49).

Сам систем украшавања није нарочито сложен, а ни особито оригиналан. У техничком погледу, украси су израђени удубљивањем (тако су извођене линије које омеђују поједине орнаменталне мотиве или читаве фризове), убадањем (које је коришћено да се поједини орнаментални мотиви испуне) и жигосањем (у правилу, то је обављено неким ширим инструментом који је, утиснут у влажну глину, остављао траг у облику малог утиснутог троугла). Линије, убоди и жигосани троуглови доста су широки и дубоки, што је било потребно да би се могла како треба утиснути и учврстити бијела кречна маса којом су сва та удубљења била испуњена. Готови производи (печени претежно тако да се добију жућкастосмеђе или црвенкастосмеђе, рјеђе сиве површине) изгледали су, заправо, као да су обојени украсима изведеним танким бијелим линијама и тачкицама.

Оно што је у читавом овом керамичком стилу првенствено од значаја и интереса јесте поријекло појединих његових елемената. О поријеклу самих облика моћи ће се, наравно, много више рећи онда када нам репертоар тих облика буде боље познат. За сада можемо говорити само о два поменута облика. Први облик — једноставна полулоптаста здјела или шоља — толико је раширен да га можемо наћи у лончарској продукцији готово свих времена и култура. Ипак један детаљ га нешто поближе одређује. То је равни, проширени руб који је предодређен да носи један дио украса. Тај нас детаљ упућује на керамичку продукцију Вучедолаца — и територијално и временски то је најближи извор из којег су ова-

кав облик могли преузети лончари раног бронзаног доба наше области. Други, много сложенији облик (сл. 49) има и друге изворе. Пехари са биконичним или лоптастим тијелом и цилиндричним вратом, снабдјевени с једном или двије дршке, општа су мода овог времена у читавој југоисточној Европи. Овдје су, међутим, постављени на високу звонасту или цилиндричну ногу. То је, без сумње, елеменат преузет из старијих лончарских традиција које су постојале на овом тлу. Посуде са звонастим или цилиндричним ногама производили су често лончари у разним насељима бутмирске заједнице, а исти такав облик био је познат и Вучедолцима, бар оним у сјеверозападној Босни. Нећемо сада истраживати којој од ове двије старије „школе" треба дати приоритет — и једна и друга дале су свој удио у формирању стила инкрустиране керамике раног бронзаног доба сјеверозападног Балкана.

Тај удио постаје још видљивији кад рашчланимо орнаментални систем овог керамичког стила. Бијела инкрустација била је позната и бутмирским лончарима, али је она у керамичкој производњи Вучедолаца толико доминантна и развијена да у том питању готово и нема сумње коме треба дати приоритет — бијела инкрустација је највјероватније технички поступак који у овај нови стил улази као традиција вучедолског лончарства. Истом извору припадају и неки декоративни мотиви — прије свега, правилни низови троугластих удубљења (испуњених бијелом масом) између којих остају негативни мотиви у облику цик-цак траке (сл. 50).

Основну масу орнамената — ону која испуњава велике површине на посудама украшеним у овом стилу — чине, међутим, геометријски ликови: хоризонталне и цик-цак траке, троуглови, ромбови и висећи полукругови. Ови су мотиви најчешће омеђени удубљеним линијама и испуњени троугластим или округлим убодима. Они припадају тракастој орнаментици, што је још прије три деценије, објављујући пехар из Которца, констатовао Ј. Корошец. Стога се не треба много двоумити око извора из којег су ови мотиви преузети: у инкрустираној керамици раног бронзаног доба сјеверозападног Балкана они су насљеђе из умјетности оних неолитских култура које су овакву орнаментику познавале и гајиле. То су, на првом мјесту, умјетност бутмирских керамичара и, у мањој мјери, лончарских мајстора тзв. хварско-лисичићке културе, распрострањене на Јадрану и у Херцеговини. Најбољи доказ за то су нека специфична орнаментална рјешења и комбинације мотива, као што је примјерак приказан на сл. 51: трака сломљена под оштрим углом, у облику слова „V", носи на свом врху један ромб. Таква је комбинација била позната још тзв. данилској култури у Далмацији (о чијој је вези с бутмирском већ било говора), а у тракастој орнаментици бутмирских лончара јавља се она у већем броју варијанти, често у комбинацији позитивних (боцканих или шрафираних) и негативних (глачаних) мотива (уп. сл. 17). Најзад, у основи исти мотив заступљен је и у репертоару

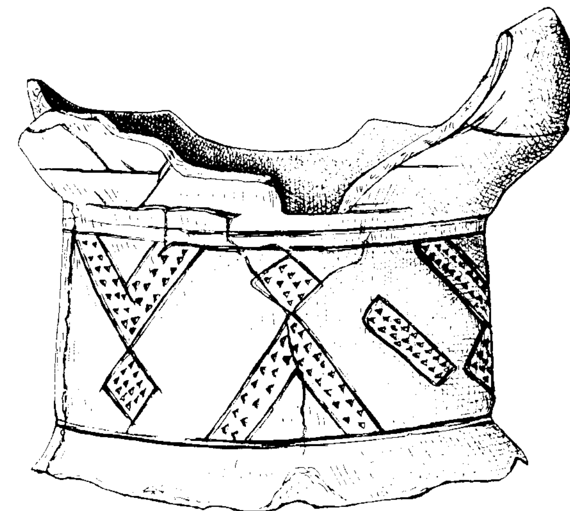

Сл. 51

хварско-лисичићке културе касног неолита. Сличних примјера могло би се навести више, али за то нема на овом мјесту потребе.

Овај феномен — преношење и насљеђивање одређених ликовних рјешења и техника из једне умјетности у другу, из старије епохе у ону која наступа — сам по себи није нешто необично. Историја умјетности га веома добро познаје, а у једном континуираном културном развоју он је чешће правило него изузетак. У нашем случају тај феномен ипак има посебно значење и то стога што противрјечи сазнању о потпуној дезинтеграцији, друштвеној и економској, читавог оног неолитског свијета из чије умјетности неке декоративне елементе преузимају лончари раног бронзаног доба на овом тлу. Облици, мотиви и техничка рјешења која лончари раног бронзаног доба прихватају од Вучедолаца разумљивији су већ и стога што вучедолски стил непосредно претходи раном бронзаном добу, а ту и тамо још егзистира почетком тог доба. Неолитска, посебно бутмирска, декоративна умјетност била је, међутим, пропала већ најмање једно стољеће раније. Знамо да је један дио старог неолитског становништва преживио пропаст властитог свијета и укључио се некако у нове људске заједнице, прихватајући њихов начин живота. Задивљујуће је то да ови људи нису преживјели само физички већ и духовно, и да су успјели, успркос свим невољама, очувати дио властитих културних тековина и предати их својим потомцима и својим новим саплеменицима. Стога се ова бутмирска, односно хварско-лисичићка, неолитска компонента у декоративној умјетности раног бронзаног доба наше области — сама по себи скромна — уздиже готово до симбола неуништивости људског духа.

ИЗГУБЉЕНА СТОЉЕЋА

Према нашим садашњим знањима, рано бронзано доба настаје негдје почетком 18. стољећа, а завршава се око средине 16. стољећа старе ере. Период који за њим наступа — средње бронзано доба — дуг је преко три стотине година и није нипошто безначајан у раној европској историји. На крајњем југу Балканског полуострва, на Пелопонезу, микенска цивилизација израсла је у прворазредан политички, економски и културни центар. Њена средишта у јужној Грчкој, њене колоније и емпорије по источном и средњем Медитерану биле су у пуном процвату, ширећи свој утицај на све стране. Даље на сјеверу, стари металуршки центри панонско-карпатске области још су више развили своју продукцију, допуњујући оно што су земљорадња и сточарство давали човјеку за живот и опстанак и утичући на сталан пораст потреба и прохтјева. Племенске поглавице у тим областима, ако се по утврдама, дворовима и гробницама и нису могли поредити са владарима Микене, Тиринса, Пилоса, Тебе и других средишта микенске цивилизације, изражавали су своју моћ на други начин. Претежно за њих били су, сигурно, израђивани они бројни примјерци златног накита и посуђа, а ако су микенски кнежеви имали мачеве чија је дршка била обложена фино декорисаним златним лимом и бодеже умјетнички украшене фигуралним сценама, поглавице племена бронзаног доба у данашњој Мађарској и Румунији носиле су, макар само за параду, бодеже и бојне сјекире изливене од чистог злата. Ова раскош била је ограничена на релативно узак слој, али су за то обични производи од бронзе — не само оружје и оруђе већ и накит — израђивани у великим количинама и били доступни најширим слојевима, а њихова обрада показује висок занатски домет и није без естетских квалитета. Исти је случај и са лончарском производњом, која развија више локалних декоративних стилова — напредак у односу на рано бронзано доба је очигледан. Сличан је случај и у читавој области средње Европе, од Рајне на западу до источних Алпа и западнопанонске низије, која управо у ово доба, од краја 16. до 13. стољећа, проживљава економски и културни успон (тај развој је у археологији познат под називом средњеевропске културе гробних хумки). Па и у западном сусједству наше области, на Апенинском полуотоку, постоје докази доста динамичног развоја. На његовом крајњем југу, на Сицилији, Калабрији и у Апулији осјећају се јаки микенски утицаји,

а на трупу тог полуотока развија се, претежно сточарска додуше, али ипак изразита Апенинска култура.

Сјеверозападни Балкан је, у то доба, добрим дијелом бијела мрља на карти праисторијске Европе. Не само што не можемо навести неку иоле значајну културно-историјску појаву која би га карактерисала већ једва нагађамо шта се овдје уопште дешавало у тим стољећима. Без сумње, то је једним дијелом резултат недовољне истражености читаве ове области — у неким крајевима гдје су истраживања била интензивнија ипак постоје докази одређеног развоја. Такав је случај, на примјер, на истоку наше области, у источној Босни и у западној Србији. Ови крајеви, насељени још у рано бронзано доба хетерогеним групама номада, пружали су добре услове за развој сточарства. То је омогућило да се број становништва доста брзо повећа, а живот стабилизује. Насеља (и даље мала и по старом обичају смјештена на положајима погодним за одбрану) постају трајнија и око њих се организује живот; доба великих покрета било је већ прошло. Животне прилике су, изгледа, мирније, бар судећи по томе што у гробницама готово уопште нема оружја. Сам облик гробница је исти — то су гробне хумке — тумули, какве су подизали у рано бронзано доба њихови преци. Исти су, углавном, и други обреди везани за култ мртвих, о којима је напријед било говора. У односу на рано бронзано доба нешто већи је и број предмета који се налазе у гробовима. То су бронзана дугмад, углавном украсне функције, моделирана у облику малог шешира са широким рубом, или пљосната, са једним шиљком у средини, накит од бронзане жице савијене у два спирална диска, затим два-три типа доста једноставних наруквица, ливених или израђених од бронзане жице, једноставни привјесци у форми полумјесеца, понеки прстен, зрно јантара, игла. Бронзане дијадеме израђене у облику уске наребране траке са крајевима савијеним у спирале дјелују, у том скромном оквиру, готово као луксуз. Инвентар гробова допуњује, ту и тамо, понеки земљани врч, а само изузетно бодеж или сјекира. Налази из насеља — уколико их уопште познајемо — не помажу нам много да уочимо тенденције културног развоја — махом су то једноставно рађени предмети за свакодневну употребу, без икаквих умјетничких претензија.

Даље према западу још смо у тежој ситуацији кад треба нешто рећи о средњем бронзаном добу. Од неколико тачака у околини Сарајева и у централној Босни уопште, на којима су констатована насеља раног бронзаног доба — у средње бронзано доба једино још егзистирају Дебело брдо и Которац на западним обронцима Требевића, а и о њима у ово доба нема нешто посебно да се каже. Старо насеље у Варвари на извору Раме такође је продужило живот. О насељима и гробовима у осталим крајевима, даље према сјеверу и западу, немамо никаквих података и само понеки случајно нађени примјерак оружја или накита свједоче о присуству човјека овог периода.

Слика је дакле, више него непотпуна. Једино што се може констатовати јесте чињеница да се живот наставља на основама створеним у рано бронзано доба, да нових великих покрета становништва нема, да је наступило вријеме стабилизације. Али, изгледа да исто тако нема ни неког снажнијег и динамичнијег аутохтоног развоја, судећи бар по оном што нам малобројни налази из овог доба говоре. Готово сви облици накита од бронзе типолошки припадају кругу панонских или средњоевропских радионица, а вјероватно су отуда били и увожени као готови производи. Домаће занатство, ако је и постојало, морало је бити скромног опсега и задовољавало се опонашањем увезених узора. Па и они објекти који су несумњиво домаћи — као што су нешто финији земљани врчеви за пиће који се ту и тамо налазе у гробницама — углавном су доста скромне реплике лончарских производа јужнопанонске области. Једино је, колико досад знамо, керамичка продукција у Варвари током средњег бронзаног доба учинила покушај да створи један изразитији и самосталнији стил. На жалост, остаци тог насеља су недовољно испитани, па оно мало налаза којим располажемо не омогућује да се тај развој како треба анализира и прикаже.

Будућа истраживања ће, вјероватно, коригирати ову слику, бар у неким појединостима, али не вјерујем да ће је битно измијенити. Бронзано доба донијело је овој области ново становништво, нове облике организације живота и привређивања, омогућујући егзистенцију много већем броју људи, али се на самом сточарству и на земљорадњи потиснутој у други план није могао засновати динамичнији развој. Онај исти фактор који је дјеловао и у рано бронзано доба — недостатак сировина за развој домаће металургије — присутан је и у овим стољећима. Прогрес је био успорен, племена насељена на сјеверозападном Балкану множила су се, додуше, гајећи мирно своја стада, али су при том остала на готово истом степену развоја као и њихови преци у рано бронзано доба.

Разумљиво је да у оваквим приликама можемо очекивати само стагнацију и опадање настојања умјетничког карактера, чак и у оном најелементарнијем виду. Керамички стилови раног бронзаног доба, ако су се понегдје и одржали мало дуже, тешко да су могли преживјети средину овог миленија. Домаћи лончари радили су сада готово искључиво грубе посуде за свакодневну употребу, ријеђе финије посуђе, па и то без властитог доприноса форми и декорацији — можда ће се, додуше, ту и тамо још наћи примјери самосталнијих настојања, сличних оном у Варвари, али то су били изузеци.

Ипак, можда је управо средње бронзано доба донијело и једну посве нову умјетничку појаву, потпуно непознату у ранијим епохама ове области. Ради се о цртежима, изведеним бојом, на каменој литици једне полупећине, могло би се рећи на отвореном простору. Немогуће је, додуше, с пуном сигурношћу тврдити да

ови цртежи припадају средњем бронзаном добу, с обзиром на то да су засад на овом простору посве изоловани, а поједина ликовна рјешења која ту уочавамо могу се наћи и у старијим и у млађим епохама. Најближе аналогије упућују ипак на средину, тачније, другу половину другог миленија старе ере, па тако можемо рећи бар толико да ови цртежи највјероватније припадају средњем бронзаном добу.

Заслуга за откриће ових цртежа припада Илији Пушићу, археологу из Херцег Новог, који је објавио први извјештај о том јединственом налазу.

Локалитет лежи неколико стотина метара удаљен од морске обале, близу села Липци, недалеко од Рисна у Боки, а његов изглед врло је живо описао његов први истраживач. „Крашке деформације" — вели Пушић — „овдје су створиле мноштво пукотина, литица, абрија и јама, што локалитету даје врло атрактиван изглед пун контраста у рељефу и бојама. Стијене се готово окомито спуштају у своје подножје и формирају простор налик на казан са једним уским кланцем на крајњем југу локалитета. Огромно камење које се одваљивало од стијена чини овај локалитет тешко приступачним. Само једна уска стаза између камених блокова може повести посјетиоца до испод стијене са цртежима. На сјеверној стијени која је данас остатак једног великог абрија, а можда и пећине, откривени су цртежи седам јелена са неколико геометријских мотива. Цртежи се налазе на висини од око 7 метара од подножја. Само вјешт пењач који умије користити жљебове и пукотине у стијени може да се попне надомак руке првих цртежа ... Изнад овог абрија на којему су цртежи диже се врло стрмо стијење у висини од близу 100 метара а послије се наставља крш обрастао у ријеткој макији и црногорици."[15]

Свих седам животињских фигура — пет јелена и, вјероватно, једна кошута и једно лане — сачињавају једноставну, али посве одређену композицију. Упркос шематизацији, јасно је да се животиње налазе у живом кретању. Читаво крдо трчи, подигнутих глава, у истом правцу (сл. 52, 53).

Уз фигуре јелена додати су и геометријски мотиви — доста замршене праволинијске комбинације кукастог крста, меандра и правоугаоника — вјероватно неки знакови магијског карактера.

И животињске фигуре и геометријски мотиви изведени су једном веома свијетлом, готово бијелом бојом са малом примјесом окера. Мада је вријеме учинило своје, боја је морала бити таквог састава да се добро веже за камену подлогу, иначе би се тешко могла одржати тридесет и неколико стољећа.

---

[15] *Илија Пушић:* Преисторијски цртежи на стијени у Липцима, Годишњак, Центар за балканолошка испитивања АНУ БиХ, књига IV, Сарајево, 1966. О значају овог налаза расправљали су доста исцрпно и у првом тому „Историја Црне Горе" (Титоград, 1967) *М. и Д. Гарашанин.*

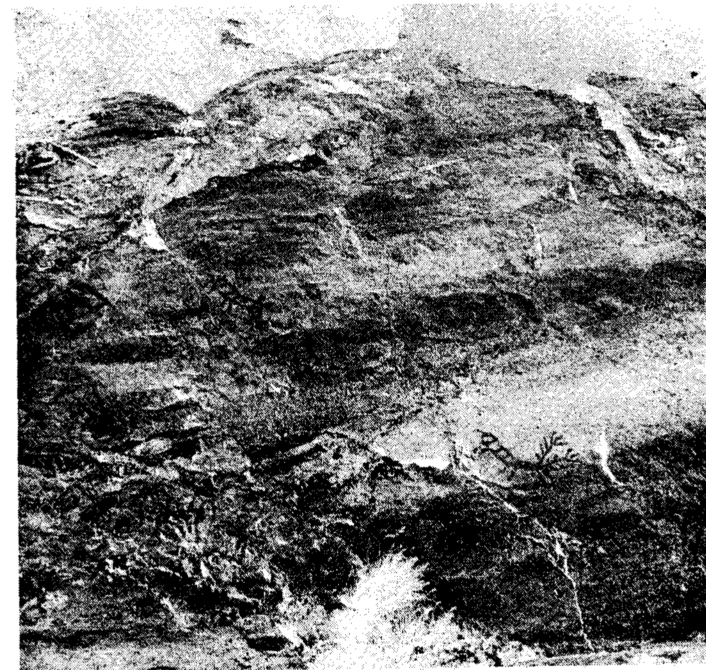

Сл. 52

Како сам већ рекао, потпуних аналогија нема. Ипак, стилска и садржајна анализа упућује нас на непосредно сусједство: са друге стране Јадрана, на више тачака Апенинског полуотока, откривени су цртежи (рађени додуше урезом) на каменим литицама. Од њих су најпознатији они у италијанским Алпама (Вал Камоника), али их има све до југа Италије, а припадају претежно бронзаном добу. Који су мотиви подстакли сточарска племена, овдје на југу Европе, да обнове давно заборављену идеју осликавања великих, често тешко приступачних камених литица, зидова пећина и абрија, питање је веома замршено. У недостатку прецизнијег одговора морамо се задовољити претпоставком да су ови цртежи имали неки култни или магијски значај и да су мјеста на којим их откривамо била нека врста религијских, култних мјеста, отворених светишта — јер храмова још није било чак ни у високо развијеној микенској цивилизацији, а поготово не у још посве барбарској осталој Европи бронзаног доба. У случају Липаца можда бисмо смјели помишљати да се ради о култном мјесту неког божанства — заштитника и господара шума и шумских животиња као што је била Артемида каснијих времена, а таква

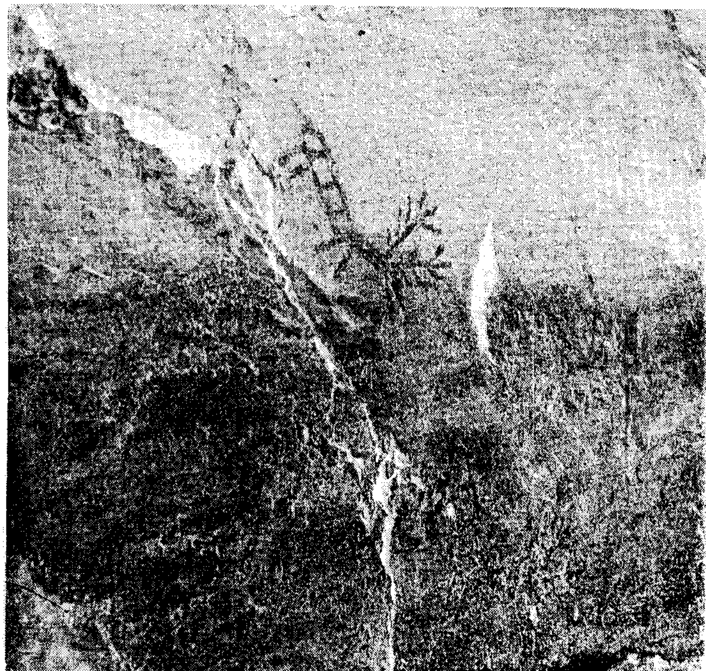

Сл. 53

божанства, уосталом, већ познаје религија Микенаца, која се развија на југу Балкана у ово исто доба. У том случају јелени из Липаца би могли бити свете животиње које припадају пратњи тог божанства. Присуство самог божанства можда је скривено у некој од оних замршених геометријских фигура које су уз јелене овдје нацртане. А можда божанство једноставно и није могло бити приказано, јер у свијести ових примитивних сточара није још ни добило неки одређен, конкретан лик.

Мада по умјетничком домету скромни, цртежи из Липаца имају, ипак, вишеструк значај. Прво, они нас упозоравају да ће даље проучавање читаве крашке области сјеверозападног Балкана, кад се интензивира, приредити научницима још доста изненађења и открити још ненаслутиве културне и умјетничке појаве. Друго, они дају доказе да у ово доба фигурална умјетност у овој области ипак егзистира — а да је она била и живља и жилавија него што се по једном досад пронађеном примјеру може судити, доказ су стилске реминисценције јеленâ из Липаца у једном нешто каснијем времену, о којем ће још бити говора. Најзад, доста јасна веза са сродним умјетничким појавама на Апенинском полу-

отоку незамислива је без живог контакта људи с једне и друге стране Јадрана и у ово доба. Ти контакти су заправо само наставак старих веза и међусобних утицаја, започетих још у неолиту — веза које нису биле прекидане ни у рано бронзано доба. На жалост, читаво то питање односа сјеверозападног Балкана и Апенинског полуотока у другом миленију старе ере у толикој је мјери непроучено да се не усуђујем о томе засад нешто одређеније рећи.

ДОБА РАТНИКА

Након доста мирног средњег бронзаног доба, поново је, у 13. стољећу старе ере, наступило вријеме немира, ратних похода, разарања и сеоба, великих етничких, друштвених и политичких промјена у читавој јужној и средњој Европи. Један од најпознатијих догађаја тог времена био је тројански рат. Дуго времена колебали су се историчари у оцјени вјеродостојности самог тог догађаја и времена у којем се он одиграо. Велика археолошка истраживања обављена у другој половини 19. и у 20. стољећу, анализа огромне грађе и преиспитивање читаве античке традиције дали су, најзад, позитивне резултате. С Хомеровим херојима рачуна се данас као с историјским личностима, а може се приближно установити и вријеме у које пада тројански рат. Узима се да је Троја била освојена око 1250. године старе ере. Био је то крај дуготрајног рата који је против овог малоазијског града и његових савезника повела коалиција грчких државица на челу с микенским краљем Агамемноном. Непосредни циљ био је домоћи се ратног плијена — злата, стоке и робова, као што то врло живо приказују и оба Хомерова епа. Дугорочнији, могли бисмо рећи стратешки циљ био је вјероватно уништење јаког трговачког конкурента и отварање врата за експанзију у земље око Црног мора.

Данас се, међутим, зна и то да је тројански рат био само једна епизода у огромном вртлогу догађаја који су се одвијали у времену од средине 13. до средине 12. стољећа. Микенски савез није, по свој прилици, ни стигао да искористи плодове своје побједе над Тројанцима. Нагризане социјалним сукобима и династичким борбама, присиљене да у војну службу узимају најамнике с барбарског сјевера, који се већ око времена тројанског рата почињу појављивати у егејском свијету, мале краљевине микенске културе су до краја 13. стољећа једна за другом пропале, разорене ударима примитивнијих племена из сјеверне Грчке и њихових негрчких савезника.

Изгледа да је управо средње Подунавље било оно подручје из којег су најприје почели освајачки походи ратника бронзаног доба. Услови за то стварани су у току неколико претходних стољећа. Напредак привреде, видан на свим пољима, убрзавао је темпо друштвене диференцијације. Већ у 13. стољећу морале су

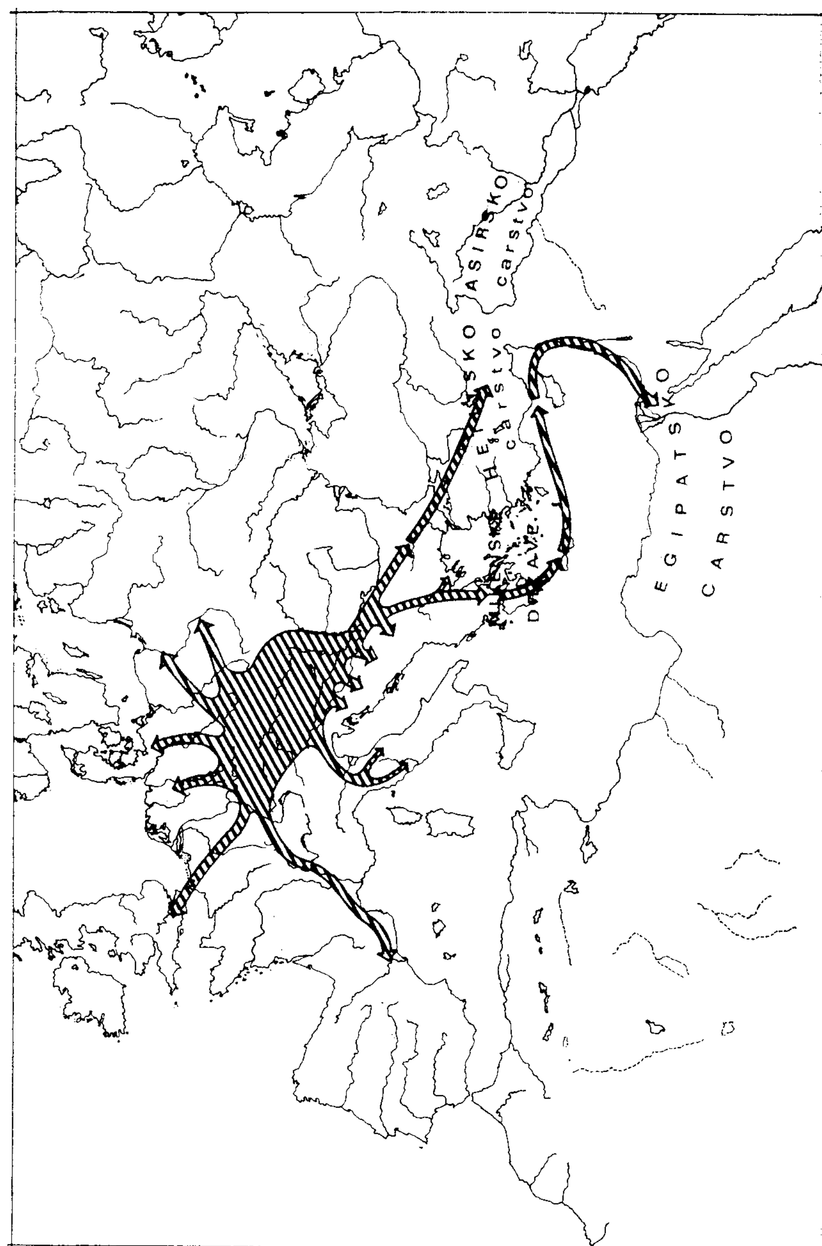

Сл. 54

у овом крају постојати доста велике и чврсто организоване племенске заједнице, на чијем је челу стајао снажан и богат слој локалне аристократије. Неколико стољећа развоја металургије уродили су, напосљетку, опасним плодовима: изумљени су бронзани шљемови, панцири и докољенице, штитови оковани бронзом, копља су усавршена, а кратки мачеви замијењени су дугим, израђеним од најбоље легуре. Не само поглавице — стотине ратника у сваком племену и хиљаде у читавој пространој области између Карпата и Алпа били су већ добро опремљени у вријеме које чини прелаз од средњег у касно бронзано доба. Био је потребан само мали импулс па да се читава та сила покрене. Какзог је карактера тај импулс био, данас је још немогуће рећи. Основни узрок био је, по свој прилици, у неким нама тешко докучивим друштвеним процесима у самим тим племенима. Посљедице је, међутим, лакше уочити. У другој половици 13. стољећа из ове области кренули су, у разним правцима и са различитим интензитетом, походи ратника бронзаног доба. Неки од тих похода били су, вјероватно, чисто пљачкашки, други су добијали карактер сеобе, јер се са ратницима или иза њих кретало и неборачко становништво, насељавајући нове крајеве и доносећи свуда једно од својих специфичних обиљежја — сахрањивање пепела спаљених мртваца у урнама. Премда је продора и насељавања било и према сјеверу и западу, главни правац удара био је ипак југ, а његова два крака ишла су преко два јужноевропска полуотока — Апенинског и Балканског.

Наравно, не може се све што се догодило у овом бурном времену крајем 13. и почетком 12. стољећа приписивати ратницима из средњег Подунавља. Мада не тако јасно изражен, сличан се друштвени развој морао одигравати и међу становништвом које је насељавало остале области југоисточне и средње Европе, па су продори подунавских ратничких хорди биле, заправо, оне прве груде које су изазивале читаве лавине. Што се Балкана тиче, највише је на удару био његов централни дио. Ту се, преко Дунава и доњег Поморавља, отварао пут према југу, према златом богатој Тракији и цватућим градовима Грчке и Мале Азије, о чијем су се богатству јамачно већ стољећима проносиле приче по читавој јужној и средњој Европи. Још веома мало знамо шта се све у овом времену одиграло, сигурно је, међутим, да су и многа балканска племена била увучена у вртлог догађаја и да су, крајем 13. и почетком 12. стољећа, учествовала у рушењу микенске цивилизације у Грчкој, а врло вјероватно и хетитске државе у Анадолији.

Сјеверозападни Балкан нашао се некако између два основна крака којим су се кретале ратничке хорде према југу, али је и његова даља судбина била у много чему одлучена у овом времену. Након првог удара са сјевера, којег археолози најлакше препознају по наглој појави такозваних остава — већих или мањих хрпа бранзаних предмета које су њихови власници, као драгоцјености,

закопавали у земљу — наступило је вријеме насељавања доста велике масе подунавског становништва у крајеве јужно од Саве. Сва сјеверна, а нарочито сјеверозападна Босна припала је дефинитивно овим племенима, а исто то догодило се и с крајевима око ријеке Купе. Долинама ријека и преко планина инфилтрирали су се панонски досељеници и даље према југу и западу, доносећи свуда своје карактеристичне облике материјалне културе и свој начин сахрањивања — спаљивање мртвих.

А онда се догодило нешто што бисмо, на основу читаве претходне историје ове наше области, најмање очекивали. Сточарска племена сјеверозападног Балкана, која су током средњег бронзаног доба знатно заостајала за општим током развитка, показала су се знатно тврђа, знатно жилавија и отпорнија од многих својих савременика на југу Балкана или са друге стране Јадрана, на Апенинском полуотоку. Панонски освајачи морали су се задовољити крајевима јужно од Саве и доњим токовима њених притока. Они који су продирали даље нису више били освајачи који намећу свој начин живота, своју религију и обичаје. Они су се полако стопили са старинцима или напросто ишчезли у њиховој маси. Трајало је то све доста дуго, вјероватно и читава три стољећа, а као и у свим историјским епохама о којим немамо писаних извора, и овдје су нам многе појединости — не само ратови и сукоби којих је сигурно било много већ и они сложенији догађаји који су доводили на крају до мирног међусобног живота и саживљавања некадашњих непријатеља — остали заувијек непознати. Само запажамо, на примјер, како се на територију данашње Лике појављује један нови слој становништва, али стари слој не ишчезава. Дошљаци доносе неке своје облике оружја и накита, свој стил керамике украшене ребрима и канелурама, а у великим некрополама, откривеним близу Госпића и Оточца, међу најстаријим гробовима доста је оних који припадају ритусу уобичајеном у Панонији — дубоке земљане урне с костима спаљеног покојника и гробним даровима, покривене плитком здјелом. Али те урне леже овдје напоредо са неспаљеним мртвацима укопаним по прастаром домаћем обичају. Та коегзистенција у смрти несумњиво је одраз коегзистенције у свакодневном животу; један процес је већ при завршетку; не знамо, међутим, како је он текао у својим почецима. Још мање знамо шта се догађало у крајевима данашње централне Босне — неки продори становништва из Паноније могу се наслутити, али су они очигледно били сузбијени и нису оставили значајнијих трагова. У читавој југозападној Босни, око Петровачког, Гламочког, Ливањског и Дувањског поља, па и даље, у залеђу далматинске обале, још почетком жељезног доба живе у материјалној култури неки елементи чије поријекло морамо тражити у крајевима сјеверно од Саве. Али далеко од тога да они преовлађују, они ту чине само једну компоненту у култури племена жељезног доба. Основа те културе јесте, међутим, онâ која се ту стварала и развијала стољећима раније, током читавог бронзаног доба. Да ли је

у тим крајевима уопште било досељавања панонског становништва крајем другог или почетком првог миленија — то ће се археолози, историчари и лингвисти сигурно још дуго питати. У сваком случају, ако га је и било, ти досељеници нису успјели да надвладају старије становништво, напротив, били су сами надвладани и асимилирани. Појас уз јадранску обалу, крајеви око Неретве, југоисточна Босна и Црна Гора нису ни осјетили директно ову панонску инвазију, као што је углавном није осјетила ни област данашње Албаније. Подунавска племена позната у археологији као „носиоци културе поља са урнама" (по карактеристичном начину сахрањивања о којем је напријед било говора) нису никада стигла у те крајеве. Та је чињеница, као што ћемо касније видјети, од пресудног значаја за питање поријекла и настанка Илира, она је кључ за одбацивање једне заблуде укоријењене у науци још крајем 19. стољећа и полазна тачка за нове путеве илирологије.

Ако, дакле, инвазија панонских племена није резултирала смјеном становништва и културе на сјеверозападном Балкану — бар што се тиче његовог планинског језгра и приморског појаса — у чему је онда пресудни значај великих догађаја крајем другог миленија за ове крајеве? Нешто се битно, ипак, измијенило. Једноставно видимо како свуда ничу нова насеља, сва у основи истог типа. Релативно мали простор, на згодном положају, опасан и брањен каменим бедемима, пружао је у сваком моменту могућност организовања одбране, било да се радило о неком локалном сукобу или о потреби да се одбије нека инвазија ширег карактера. Та насеља имају трајни карактер — многе од ових градина, основане крајем другог или почетком првог миленија, продужиле су да живе и развијају се током читавог жељезног доба; неке од њих дочекале су и римске освајаче. Великим номадским сеобама дошао је крај, више није било огромних пустих или ријетко насељених крајева којим се могло лутати по милој вољи. Племена су се збијала и учвршћивала бранећи љубоморно свако своју територију.

Још неке, веома битне ствари догодиле су се у овом прелазном добу. Трговинске везе су се нагло интензивирале. Сад свуда видимо мноштво бронзаних предмета — сјекира и српова, копаља и мачева, накита, па и бронзаног посуђа — који, углавном у мирним интервалима, пристижу из различитих радионица субалпске и панонске области, па и са друге стране Јадрана. Али се јавља и нешто ново — готово у сваком насељу овог доба, бар у најмањој мјери, развија се и властита обрада метала. Изгледа да је свако село напросто морало имати бар једног ливца и ковача, који би знао поправити нужни алат и оружје, претопити поломљене бронзане комаде и излити нове. Нека су насеља отишла и знатно даље и постала прави занатски центри, а вјероватно су, бар у неким крајевима, били откривени и локални извори основне сировине — бакра.

Територијална и друштвена стабилизација, економски напредак, јачање племенских заједница и њихово повезивање, снажнији развој властите продукције металних предмета у локалним радионицама — тако би се укратко могле дефинисати неке основне развојне тенденције током касног бронзаног доба наше области. Једна од најважнијих посљедица читавог тог развоја била је та да се већ током касног бронзаног доба почиње јасније издвајати неколико посебних регија, свака са својим особинама материјалне и духовне културе. У току жељезног доба показаће се да те регије припадају великим племенски организованим заједницама од којих већину познају и писани историјски извори. То су, на примјер, Јаподи, Либурни, Делмати, Мезеји, Деситијати, Аутаријати. Поуздано се зна да су постојале и друге, веће или мање племенске заједнице; неке од њих немогуће је идентификовати поређењем археолошких налаза и писаних извора, неке ће остати заувијек анонимне.

Овај регионални или племенски културни развој лакше је пратити појединачно, особине појединих племена, односно народа,[16] и њихов допринос општем културном и умјетничком развоју тако се рељефније истичу и могу се боље међусобно поредити. Стога ће у сљедећим поглављима свака од тих регија добити своје посебно мјесто. Како се тај развој континуирано одвија све до краја жељезног доба, потребно је у овом поглављу бар поменути оне развојне тенденције и крупније историјске догађаје који се односе на читаву ову област од краја бронзаног доба па до завршетка праисторијске епохе. Пошто је то вријеме у којем се већ мора говорити о илирским и другим племенима, обавезан сам да читаоцима кажем нешто и о томе како на питање Илира гледам и зашто избјегавам да називе Илири и илирски употребљавам онако како је то у дјелима ове врсте иначе било уобичајено.

Касно бронзано доба у овој области обухвата вријеме од друге половине 13. па до 8. стољећа старе ере. Први жељезни предмети у нашој области појављују се, додуше, већ крајем 10. или најкасније почетком 9. стољећа, али се ту ради о малом броју ситнијих објеката — неколико наруквица и прстенова у гробовима гласиначког подручја. Најстарије досад пронађено жељезно оружје припада 8. стољећу, вјероватно тек његовој другој половини, али је сигурно и у то доба у многим дијеловима наше области бронзано оружје и оруђе још увелико у употреби. Прелом настаје тек негдје у 7. стољећу, вјероватно кад је почела озбиљнија експлоатација жељезне рудаче из домаћих извора. Отада тече рав-

[16] Доста се тешко опредијелити који назив да се употријеби за ове етничке заједнице. Обично се о њима говори као о „племенима", но племе је једна доста одређена категорија, доста одређен тип политичке организације, сигурно *знатно ужи* него што су биле велике етничке заједнице познате под именом Јапода, Либурна, Делмата и других о којим се овдје говори. Сигурно да ни назив „народ" није посве адекватан, али ми се чини да нешто боље означава сложеност и величину тих заједница него „племе".

номјерни ток развоја култура жељезног доба на овом тлу. Није више било онаквих великих покрета маса, сукоба и ломова какви су се одигравали на почетку и на крају бронзаног доба. Келтска инвазија јужног Подунавља и Балкана, током 4. и 3. стољећа, заобишла је нашу област са сјевера и истока. Данашња Славонија и Срем, сјеверна Србија и долина Мораве били су снажно захваћени експанзијом ове нове војничке силе која се појавила на европској позорници. Сјеверозападни Балкан био је захваћен само периферно, ни издалека онако снажно како се некад мислило. Ту и тамо залијетале су се поједине келтске чете и преко Саве, а можда је крајњи сјевероисток данашње Босне — крај око Бијељине — био неко вријеме и насељен дијеловима неког келтског племена. Присуство Келта осјетило се углавном на посредан начин. Племена насељена у сјеверној Босни дуж Саве прихватала су, на примјер, неке облике келтског оружја, набављала су келтско посуђе рађено на лончарском колу, а можда и сама правила његове имитације. Келтски накит постао је, од 4. стољећа надаље, не само предмет трговине већ и тако важан модни новитет да су га увелико производиле локалне радионице, израђујући често и веома успјеле властите варијанте, у којима се келтски прототип једва назире. Али то је био само уобичајени процес размјене добара у најширем смислу. Тај процес је, уосталом, стално јачао већ од касног бронзаног доба; сва важнија налазишта жељезног доба наше области пружају доказа о трговачким и другим контактима и са сусједним и са даљим крајевима, нарочито с Италијом и Грчком, почев већ од 7. стољећа старе ере.

Оснивање грчких колонија и емпорија на Јадрану и развој илирске државе на јужним границама наше области веома су снажно утицали на сав културни, па и политички развој племена сјеверозападног Балкана у другој половици првог миленија старе ере. Неки крајеви били су већ од 4. стољећа тако интензивно изложени тим утицајима да су се, заправо, почели уклапати у начин и норме живота цивилизованог медитеранског свијета, а неки јужни дијелови наше области ушли су у састав илирске државе у вријеме њеног највећег успона. Убрзо затим наступило је доба римске експанзије на Балкан и Подунавље, више од два стољећа испуњена тешким борбама с надмоћнијим освајачем. Те борбе су се, као што је познато, завршиле панонско-делматским устанком и дефинитивним освајањем ове области, 9. године наше ере. Тај датум узима се као завршетак праисторијског доба у нашим крајевима.

* * *

Што се тиче назива *Илири* и *илирски*, мислим да се најприје мора разјаснити једна од основних ствари — шта је, у читавом том питању, поуздано и јасно, и од чега се, као историјске чињенице, може поћи. Илири у ужем смислу јесу један посве

одређен народ античког свијета. Он је настао, по свој прилици, политичким уједињавањем неколико сродних племена која су живјела у крајевима сјеверно од Епира и сјеверозападно од античке Македоније. Не знамо тачно када је извршен процес уједињења првих илирских племена и када се та заједница почиње појављивати као, мање-више, одређен политички организам. Свакако, најкасније у другој половини 5. стољећа старе ере, ови Илири већ имају доста важну улогу на југозападу Балканског полуострва. Већ први у изворима поуздано забиљежени њихов владар, Бардилис (први кога грчки извори изричито зову „краљ Илира") располагао је значајном војном силом; Илири су крајем 5. и почетком 4. стољећа често упадали у сјеверозападну Грчку и у Македонију; неко вријеме Македонци су им морали плаћати данак. У другој половини 4. стољећа ситуација се мијења утолико што је сад Македонија неупоредиво јача сила под Филипом II и Александром Великим; сада је Илирија та која трпи поразе, плаћа данак и признаје врховну власт Македоније. Политичку индивидуалност Илири ипак не губе потпуно ни у вријеме највеће моћи Македоније, а након смрти Александра Великог они се поново посве осамостаљују и јачају, ратујући, уз промјенљиву срећу, с његовим насљедницима, с владарима Епира и са појединим грчким државицама уз обалу Јонског мора. Ипак, природни правац географског ширења илирске државе није могао бити југ и југоисток не само стога што су на тој страни већ постојале одавно формиране политичке и државне заједнице него и зато што су те заједнице биле грчке и македонске; дакле, не само политички и војнички већ и културни и језички — боље рећи етнички — фактор упућивао је илирску државу да се шири пут сјевера. Ти крајеви били су, врло вјероватно, насељени племенима етнички врло блиским оном првобитном илирском језгру, смјештеном на подручју између ријеке Војуше, Охридског језера и Јадранског мора. Нема довољно података да се у цјелини реконструише тај процес, али већ у току прве половине трећег стољећа старе ере проширила се илирска држава тако далеко на сјевер да је обухватила данашњу средњу и сјеверну Албанију, крајеве око Скадарског језера, јужне дијелове данашње Црне Горе, а вјероватно и неке западне дијелове данашње Македоније. Средином трећег стољећа Илирија је, по свему судећи, достигла свој врхунац, како по територију тако и по политичком значају. Обухватајући у своје границе и Ардијејце и још нека племена (вјероватно и Даорсе у данашњој источној Херцеговини), пружала се она од граница Епира и Пелагоније на југу и југоистоку до високих црногорских планина и до долине Неретве на сјеверу и сјеверозападу. Убрзо затим окренуо се империјализам Римске Републике ка југу Балкана, а међу првим се на удару нашла илирска држава. Услиједили су, затим, добро познати римско-илирски ратови чији ток, на овом мјесту, нема потребе препричавати. Њихов исход је познат. Најприје је илирска држава била веома осакаћена, а у њеним

јужним и централним крајевима створено је језгро будуће римске провинције Илирикум. Побједом над Генцијем, 168. године старе ере задали су Римљани илирској држави посљедњи ударац; након тога била је она практично ликвидирана, мада су нека племена која су улазила у састав илирске државе још неко вријеме задржала потпуну или дјелимичну самосталност.[17]

То су, дакле, Илири у ужем етничком и политичком смислу. Када се то тако каже, појављује се само по себи питање постоје ли и Илири у ширем смислу, и ако постоје, ко су они били, гдје су живјели и докле су се простирали. Морам одмах рећи да ћу то питање оставити без јасног одговора. Тај проблем сматрам потпуно отвореним и дубоко сам увјерен да ће бити потребно још много организованог напора неколико научних дисциплина прије но што се на њега могне дати један одређенији одговор. Дужан сам ипак рећи читаоцу бар то како је дошло до толико силног проширења илирског имена (које сам овдје тако драстично сузио).

Тај процес почео је, колико знамо, готово у исто вријеме са првим поменом Илира у дјелима античких историчара и географа. Већ у 5. стољећу старе ере — дакле у вријеме кад се Илирија као држава простирала негдје између Војуше и Охридског језера — један веома учен, радознао и критичан дух, велики историчар Херодот, употребљава назив илирски и за нека племена и крајеве који леже даље на сјеверу од оног првобитног језгра илирске државе. Једно племе које је живјело негдје сјеверно од Охридског језера он назива *илирски* Енети, да би назначио разлику према једном другом народу сличног имена, који настањује подручје уз крајње сјеверне обале Јадрана — Венетима. А за ријеку Ибар (коју он назива Бронгос) каже да из *илирске* земље тече према трибалској равници, гдје се улива у Мораву (Ангрос). Како ријека Ибар у свом горњем току тече кроз крајеве који нису улазили у састав илирске државе ни тада, а ни касније, у вријеме њене највеће моћи, произилази да је већ у Херодотово доба етногеографски појам Илира и Илирије у очима Грка био шири од тадање илирске државе. Како су Грци постепено проширивали назив Илири и Илирија од југа према сјеверу, може се лијепо видјети пратећи старе писане изворе из стољећа у стољеће. Прилично је јасно како се то догодило — тај процес био је непосредни резултат постепеног економског, а дјелимично и политичког

---

[17] Најновији и најбољи приказ настанка и историје илирске државе дат је у студији *Фануле Папазоглу* „Порекло и развој илирске државе", у Годишњаку Центра за балканолошка испитивања АНУ БиХ, књ. V, Сарајево, 1967. За период након 260. г. старе ере (који Ф. Папазоглу није у појединостима обрађивала) читалац може наћи исцрпан приказ у дјелу *А. Стипчевића* „Илири" (Школска књига, Загреб, 1974); то дјело је, због свог готово енциклопедијског карактера, и иначе одличан извор информација о Илирима у ширем смислу (схваћених, наравно, у традиционалним, дакле у најширим, оквирима — од источних Алпа до Епира и од Драве и Дунава до Јадранског мора).

продора Грка у ове крајеве и њиховог све бољег познавања земаља дуж источне обале Јадрана. Питање је, међутим, да ли су поједини грчки писци, убрајајући у Илире најприје племена до ушћа Неретве, па затим до Цетине, до Крке и, најзад, до крајњег сјевера Јадрана, стварно *знали* о тим племенима оно што бисмо ми данас жељели да знамо — какво је било њихово поријекло, какви обичаји, којим језиком су говорили. И да ли су их на основу таквог познавања убрајали у Илире, сматрајући их дијеловима једног истог народа којем припадају и они Илири на југу које су најприје упознали? Да ли је све то Грке, а посебно грчке поморце и трговце који су и били главни извор информација, уопште много интересовало? И колико је који од старих писаца био боље или слабије обавијештен, колико критичнији или површнији пишући о овим земљама? То важи, углавном, и за ауторе који пишу на латинском и за римске писане изворе уопште; у тим изворима почињу се наши крајеви појављивати, уосталом, релативно касно, у вријеме кад почиње римска експанзија на Балкански полуоток. Стога све ово остаје да се још дуго пажљиво анализира и расправља и за сада се, на основу самих тих извора, не може доћи до одлучујућих закључака о стварној етничкој припадности и степену међусобне сродности појединих племена западног и централног Балкана уопште, а посебно у односу на Илире у ужем етничком и политичком смислу. У том погледу је посве тачна констатација да називи „Илири" и „Илирија" у дјелима већине грчких писаца имају претежно географско значење.[18] То важи дјелимично и за римске писане изворе. У овим посљедњим, међутим, појављује се појам „илирског" и са једним новим значењем — административним. Већ у току ратова с Илирима, још прије него што је илирска држава била дефинитивно уништена, основали су Римљани своју провинцију Илирикум. Освајајући постепено све ширу област дуж источне јадранске обале — и од обале у унутрашњост према сјеверу и истоку — Римљани су једно по једно освојено подручје уклапали у границе Илирика као своје административно-политичке јединице. Почетком наше ере римска провинција Илирикум добила је највећи опсег, протежући се од Јадрана до Дунава и обухватајући велики број различитих народа и племена од којих многа нити су била илирска, нити их је ико сматрао Илирима.

Мада је убрзо затим, у другој половици првог стољећа нове ере, та провинција била подијељена на јужни дио — Далмацију и сјеверни — Панонију, чињеница да су сви ти крајеви почетком нове ере улазили у састав римске провинције Илирикум извршила је, на необјашњив начин, изузетан утицај на многе научнике који су се питањем Илира бавили крајем 19. и почетком 20. стољећа.

[18] Овај је процес веома добро илустровао *М. Суић* у реферату „Западне границе Илира у свјетлу хисторијских извора" (Симпозијум о Илирима у античко доба, издање Центра за балканолошка испитивања АНУБ БиХ, Сарајево, 1967).

Једноставно је постављен знак једнакости између римског *административног* Илирика (у његовом највећем опсегу) и Илира у *етничком* смислу. Сад су, поред историчара, ступили на сцену и праисторијски археолози и лингвисти. Сасвим разумљиво, у својим студијама морали су се ослонити на оне крајеве који су били већ колико-толико истражени, а то су углавном били сјеверни дијелови римске провинције Илирика и неки сусједни крајеви. Како је у сјеверном дијелу Илирика (каснијој Панонији) била распрострањена, од касног бронзаног доба надаље, тзв. култура поља са урнама (о којој је била ријеч на почетку овог поглавља), археолози су, пратећи њену распрострањеност, отишли још даље на сјевер, гдје се, све до Балтика, пружала област тзв. лужичке културе — једног огранка културе поља са урнама. То је послужило као основа за постављање тезе о поријеклу Илира из Лужице. Пратећи археологе, лингвисти су, такође, уочили значајне подударности у језичким реликтима, посебно у називима ријека, у читавој тој пространој области од Балтика до сјеверног дијела римског Илирика. Ни једни ни други нису видјели какву су замку поставили сами себи — област у којој су Илири као народ и Илирија као држава били посвједочени у најстаријим изворима остала је, због неиспитаности, готово посве ван домашаја њихових истраживања. А управо је отуд требало поћи! Изграђене на погрешној основи, обје хипотезе о Илирима (археолошка и лингвистичка) подупирале су једна другу. Најприје лужичка, а за њом и култура поља са урнама, проглашене су илирским. На тој бази изграђена је теорија о експанзији Илира. Заснована на чињеници да су племена којим је припадала култура поља са урнама заиста продрла на сјеверозападни Балкан, на Апенински полуоток и преко централног Балкана у Грчку — ова теорија приказивала је Илире чак као један од најбројнијих народа античке Европе. По овој теорији, Илири су, долазећи са сјевера, запосјели читав западни Балкан, срушили микенску цивилизацију, чак основали Рим и Спарту, а неки су их видјели и као оснивачe многих култура жељезног доба у готово читавој Европи.

Средином нашег стољећа наступило је постепено отрежњење. Истраживања су све јасније показала да племена којима је припадала, наводно илирска, култура поља са урнама нису ни на сјеверозападном Балкану продрла нарочито далеко на југ, а поготову не у праве илирске крајеве, тачније, у оне који су припадали Илирима у ужем смислу ријечи. Сабирање све бројнијег језичког материјала из тих јужних крајева подривало је постепено и лингвистичку основу ове теорије. Данас је посве сигурно утврђено да култура поља са урнама (а поготову њен сјеверни огранак, лужичка култура) не припада Илирима. Тиме су из комбинација са распрострањеношћу Илира испале не само Лужица и средња Европа него и међурјечје Драве и Саве, па и они дијелови сјеверозападног Балкана јужно од Саве, гдје је култура поља са урнама продрла у касно бронзано и стабилизовала се на

прелазу у жељезно доба. Отпала је, самим тим, и теорија да Илири долазе на западни Балкан крајем другог и почетком првог миленија старе ере, потискујући Трачане и доносећи културу жељезног доба.

Али ослобођење од ових заблуда није само по себи могло објаснити поријекло и настанак Илира, нити одредити њихово стварно географско простирање. Оно је само помогло да се истраживања усмјере у сигурнијем правцу. Остало је много тога што треба испитати. Прије свега, жељели бисмо знати какво је поријекло оних познатих или анонимних племена и народа сјеверозападног и централног Балкана која су се простирала сјеверно и сјеверозападно од територија „Илира у ужем смислу", да ли се на та племена и народе може протегнути назив „Илири" (схваћен у ширем смислу) — и да ли на сва, или само на нека од њих.

Рекао сам већ на почетку да ћу то питање морати оставити без јасног одговора. Племена која су у жељезно доба насељавала југоисточну Босну, југозападну Србију и сјеверне дијелове Црне Горе, а чију културу познајемо под именом „гласиначке", имала су, на примјер, веома сличне или сасвим исте облике накита (а по свој прилици и ношње) као и она — несумњиво илирска — племена настањена у то доба између Дрима и Војуше. И не само то. Исти или веома слични били су им и погребни обичаји. По прастаром начину, наслијеђеном из бронзаног доба, сахрањивала су сва та племена своје мртве у каменим или земљаним хумкама. При том нас често зачуђује колико се подударају чак и такве појединости као што су конструкције гробница у хумкама, избор предмета који се покојнику дају за пут на онај свијет, обреди вршени над гробом или, касније, на површини већ насуте хумке. Ове, слободно можемо рећи етнографске, подударности нису случајне, нити су за потцјењивање. Значе ли оне да и на племена која су у жељезно доба насељавала данашњу југозападну Србију, југоисточну Босну, источну Херцеговину и Црну Гору можемо, без колебања, проширити назив Илири, сматрати их „Илирима у ширем смислу"? Мислим да би прави одговор био да, како ствари сада стоје, са становишта археологије нема запреке да ова племена сматрамо „Илирима у ширем смислу". Треба, ипак, додати да и археологија ту има још доста посла. Не знамо још увијек довољно о томе шта се све догађало и догодило на простору од Епира до горње Дрине у току бронзаног доба, не познајемо, дакле, довољно ни поријекло ни претходни развој племена у читавој тој области; малобројни писани извори, а поготово лингвистичка грађа, језички реликти, нису још до краја испитани и критички анализирани.

Шта онда да кажемо о племенима даље на сјеверозападу? Материјална и духовна култура Делмата, Либурна, Јапода и племена којим је припадала данашња централна Босна, онолико колико је на основу археолошке грађе познајемо, не показује такав степен сродности са Илирима у ужем смислу. Али то још увијек

не значи да су они по поријеклу и језику морали бити нешто посве друго, да се морају искључити из било какве комбинације са неком широм етничком заједницом, да они нипошто не би могли бити „Илири у ширем смислу". Ни археологија, ни историографија, ни лингвистика нису ту још ни издалека рекле своју посљедњу ријеч, на многим битним истраживачким правцима у читавој овој области те су дисциплине тек учиниле прве озбиљније кораке, а многа важна испитивања управо су у току. [19] Морамо се, дакле, добро чувати сваког преурањеног закључка, био он позитиван или негативан. Садашње стање истражености читавог овог проблема присилило ме да се у излагању свог гледишта овдје служим много више негацијом. Читалац стога, с правом, може поставити питање има ли се о свему томе ишта афирмативно рећи, постоје ли, у настанку и развоју свих тих бројних племена западног Балкана, неки заједнички именитељи и који? Нешто о томе дâ се већ сада рећи.

Прије свега, оне масе новог становништва које су на западни Балкан пристизале крајем III и у првим стољећима II миленија старе ере, биле су све међусобно сродне утолико што су све (или готово све) припадале једној великој заједници коју називамо индоевропском, што претпоставља исте или приближно исте облике друштвене организације, сличне обичаје, исте или сродне језике или дијалекте. Наравно, ријеч је само о сродности у једном ширем смислу.

Друго, већ у претходном поглављу навео сам примјере који нам дају наслутити да је на читавом западном Балкану дошло до стапања скупина старог неолитског становништва (скупина које су опет међусобно биле сродне у једном ширем смислу) са таласима тих нових, индоевропских досељеника који доносе културу раног бронзаног доба. Без обзира какве су све локалне разлике могле настајати у међусобној борби и прожимању старог и новог, гледано на једном ширем плану било је то стапање *једног* старог супстрата са *једним* новим слојем који је превлађивао.

Даље, свим тим новим заједницама, насталим у првој половини другог миленија, заједнички је био и основни извор егзистенције, главна привредна грана, сточарство. И ту су, разумије се, локалне биогеографске и климатске прилике утицале на стварање локалних разлика. Али, бар у прво вријеме, те разлике нису могле бити значајне захваљујући великој покретљивости ових сточарских скупина, њиховим миграцијама које се, на основу одређених археолошких налаза, дају наслутити дуж читавог за-

[19] Добар преглед читавог овог питања може се наћи у рефератима одржаним на Симпозију о територијалном и хронолошком разграничењу Илира у праисторијско доба (издање Центра за балканолошка испитивања АНУ БиХ, Сарајево, 1964). Наравно, и послије тога појавило се доста студија и расправа већег броја аутора, претежно југославенских и албанских; њихови наслови могу се наћи у „Илирској библиографији" *А. Стипчевића*, коју је поменути Центар објавио 1967. и 1974.

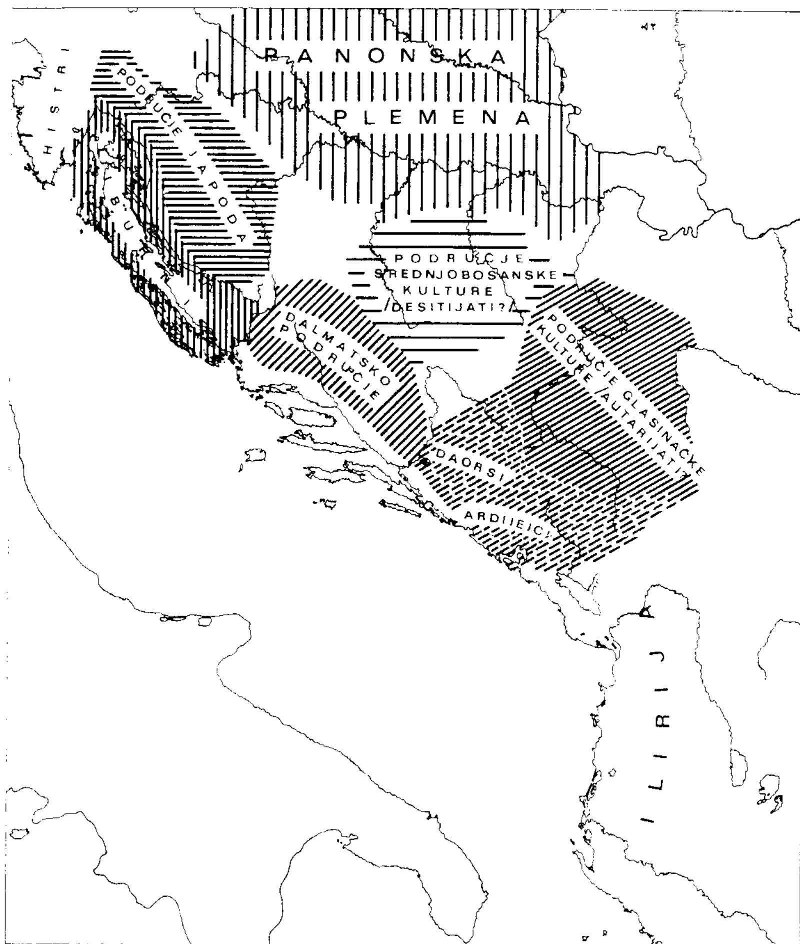

Сл. 55

падног Балкана, све тамо до Аркадије и Месеније на Пелопонезу. Те миграције, сусрети, мијешања, нису могли остати без утицаја на формирање неког степена сродности не само у облицима материјалне културе већ и у психологији, схватању живота, обичајима, а свакако и у језику, у читавој овој области.

Најзад, морамо рачунати с тим да су најприје насељавање нових таласа становништва, а затим миграције ових сточарских скупина, потрајале до у другу половину другог миленија старе

ере. Када је, крајем другог миленија, дошло до одређеног затварања, до стабилизације већих скупина на одређеним подручјима, тек онда је и могао почети суштински етногенетски процес оних великих вишеплеменских заједница које познајемо из писаних извора под именима Истра и Либурна, Јапода и Делмата . . . А међу њима и Илира у ужем смислу те ријечи. Неки степен сродности међу свим тим скупинама постојао је, дакле, и у тренутку када се оне почињу формирати; тај степен сродности био је, несумњиво, већ тада веома различит од скупине до скупине, већ према томе каква је била њихова претходна историја. У току њихове даље историје, зависно од географског положаја и унутрашњег развоја сваке од тих скупина, од њихових међусобних односа и од вањских утицаја којим су биле изложене, могле су се те разлике повећавати или смањивати. А тако је заиста и било. О томе свједоче довољно већ и оне особености њихове материјалне и духовне културе које је археологија у стању да пронађе и реконструише својим методом и о којима ће бити ријечи у слиједећим поглављима.

ЛИБУРНИ

Трагова овог невеликог, али историјски значајног, народа сјеверозападног Балкана има посвуда на Јадрану. Антички писци помињу њихово присуство на већем броју тачака све до крајњег југа Јадранског мора, а и праисторијска археологија даје доказе о томе. Није стога чудо да је још у антици било мишљења да су Либурни, у једно веома рано доба, настањивали велики простор на обје обале Јадрана. Савремена истраживања писаних извора о Либурнима и остатака њихове материјалне културе омогућила су нам да створимо реалнију слику о њиховом матичном подручју и врсти њихове пенетрације на Јадрану.[20]

Ужа домовина Либурна обухватала је и у праисторијско доба мање-више оно исто подручје гдје су нам они познати у почетку римске владавине. То је дио источне јадранске обале и његовог залеђа, од Кварнера до ријеке Крке (гдје су, на самој ријеци, или нешто мало источније, граничили с Делматима), свакако с отоцима који се дуж овог дијела обале протежу, од Крка и Цреса, на сјеверу, до Корнатâ и Шибенског архипелага, на југу. Далеко у унутрашњост нису сезали. Најшири дио њихове земље био је онај између обале и ријека Крке и Зрмање. Даље према сјеверу држали су само уски приморски појас; са друге стране Велебита била је већ земља њихових сусједа, Јапода.

Настанак Либурна је готово потпуно обавијен тамом. Знамо да је најшири и најплоднији дио њихова територија, између Крке и Зрмање, био један од центара неолитских земљорадничких култура током IV и III миленија старе ере. По свој прилици је добар дио тих старих Медитеранаца преживио инвазију индоевропских

---

[20] Детаље о овоме читалац може наћи нарочито у радовима *М. Суића* („Прилог познавању односа Либурније и Пиценума у старије жељезно доба" — у Вјеснику за археологију и хисторију далматинску, св. 55/1953, Сплит, те „Границе Либурније кроз стољећа" у Радовима Института ЈАЗУ, Задар, бр. 2/1955.) — Проучавању материјалне културе, живота, обичаја и умјетности Либурна у праисторијско доба веома је много допринио *Ш. Батовић* својим истраживањима објављеним у великом броју извјештаја и студија. Ја упућујем само на једну од њих — „Нин у праповијесно доба" (Радови института ЈАЗУ, Задар, бр. 16—17, 1969), не зато што би била важнија од неких других, већ стога што спада међу најновије и што се у њој могу наћи библиографски подаци о већини осталих радова који се односе на Либурне.

придошлица и стопио се с њима, али како се то догађало, о томе не знамо практично ништа. Готово читаво бронзано доба на територију Либурна за науку је још потпуна непознаница. Тек крај бронзаног доба, на прелазу из другог у први миленij старе ере, освијетљен је серијом археолошких налазишта и налаза. Па и они нам још не дају неку јаснију слику о Либурнима. Може се запазити само то да се оснивају прва трајнија насеља, успостављају трговачке везе с унутрашњошћу и са земљама преко мора, а домаћи мајстори израђују већ неке облике накита који носе печат локалног укуса. Ипак је претежан дио археолошких налаза (углавном бронзаних предмета) веома сродан оним које сретамо у исто вријеме у сусједним крајевима: у Лици, средњој Далмацији и централној Босни — нека изразита диференцијација још се не може уочити. Можда је значајнији податак да из овог доба (крај 11. и почетак 10. стољећа) потиче неколико гробница које већ показују, у начину покопа, одређене особине које ће се касније показати као изразито либурнске. На првом мјесту, то су гробнице укопане у тло — широко распрострањени бронзанодопски обичај подизања тумула над гробом био је овдје, на прекретници миленија, већ напуштен. Али је ипак од старе традиције нешто задржано: гробнице су израђене у облику сандука од пет камених плоча, а што је још важније, мртви су у њима, по прастаром обичају, постављени у згрчени положај. Најзад, у гробовима је нађен само накит; оружје по правилу није припадало покојницима који одлазе на други свијет. Сви ови елементи, узети појединачно, могу се наћи и у сусједним регијама, о чему ће касније бити говора. Али као скуп који чини цјелину погребног ритуса, специфични су они за Либурне и чине једну од битних компоненти њихове духовне културе за све вријеме њихове независности, до краја старе ере.

Од 9. стољећа старе ере надаље све је јаснији самостални развој Либурна и њихове културе, који се дâ пратити на већем броју њихових насеља и некропола. Већ на почетку тог стољећа оснива се неколико нових насеља, међу њима и данашњи Задар и Нин. Стиснути са сјевероистока планинским масивима иза којих су се образовала друга снажна племена, отварали су се Либурни према мору. Можда је и знатан удио старог медитеранског елемента у овом народу подстицао такву оријентацију. Вјештина градње малих дрвених бродова и основи навигације били су сигурно познати још старом неолитском становништву овог краја. Вјероватно је да та знања нису била изгубљена ни током бронзаног доба, а посве је могуће да су још бронзанодопски преци Либурна не само рибарили већ и истраживали и трговали по Јадрану. У сваком случају, у прва два стољећа првог миленија старе ере Либурни се крећу Јадраном већ потпуно суверено, као његови господари. Још до друге половине 8. стољећа старе ере задржали су они своја упоришта на Коркири (данашњем Крфу), на улазу у Јонско море; из ријетких сачуваних грчких извора дају се извући подаци и о другим њиховим посједима од јужне јадранске

обале (гдје су можда држали неко вријеме и Дирахиум) до Ластова и Хвара. Биле су то, по свој прилици, њихове трговачке или гусарске базе; уосталом, трговина и гусарење су у та времена готово нераздвојни облици једне те исте привредне гране.

У једном дијелу Јадрана није се, ипак, либурнска пенетрација исцрпљивала само стварањем таквих упоришта. Дио италске обале, управо насупрот либурнској матици, око града Анконе, (антички Пиценум, данас покрајина Марке), био је стварно освојен и ту су Либурни подигли неколико својих насеља. Античка традиција која биљежи насељавање Либурна у том дијелу италске обале и њихово истискивање од стране Умбра, сродност већег броја топонима с обје стране обале коју је утврдила лингвистика, а и типично либурнски предмети у гробовима и остацима насеља, откривени на неколико тачака јужно и сјеверно од Анконе (и у самом граду Анкони) — све се то управо невјероватно добро подудара. У раној фази своје историје Либурни су, дакле, стварно становали с обје обале Јадрана и чврсто држали његове поморске путеве.

На странице писане историје улазе Либурни податком (забиљеженим код Страбона) да их је са отока Коркире (Крфа) потиснуо Коринћанин Херсикрат. Тај догађај ставља се у крај 8. стољећа старе ере. Он у исто вријеме означава и почетак борбе Грка и Либурна за превласт на Јадрану, борбе о којој нам је, додуше, сачувано мало података у античкој историографији, али која је морала бити веома дуга и огорчена. Предност је у почетку била на страни Либурна: Јадранско море и његове ћуди познавали су боље него Грци, а имали су посвуда своје базе и своје савезнике. То је, вјероватно, и основни разлог успорене и касне колонизације Грка на Јадрану. И на сјеверозападној обали Јадрана прва грчка упоришта оснивају се тек када су Либурни изгубили своја насеља у Пиценуму; на средњем Јадрану — на Вису, Хвару и Корчули — учвршћују се Грци тек у првој половини 4. стољећа, у вријеме када су њихова техника изградње ратних бродова, организација флоте и сувоземне војске били достигли ниво који им је осигуравао потпуну надмоћ и на мору и у копненој битки. Па и тада нису то могли остварити мали грчки градови сваки за себе; за оснивање колонија била је потребна подршка једне такве силе каква је била Сиракуза под Дионизијем Старијим.

Доста је вјероватно да се на неку од грчко-либурнских битака које су тада вођене у водама Јадрана односи један податак који је забиљежио Диодор. Убрзо након оснивања грчке колоније на Хвару, 385. или 384. године ст. е., староседиоци овог отока позвали су своје сународнике с копна да им помогну да отјерају грчке дошљаке. Ови (врло вјероватно Либурни из данашњег Задра) дошли су са мноштвом малих бродова и грчки Фарос нашао се у незавидном положају. Услиједила је интервенција регуларне ратне флоте Сиракужана, стациониране на Вису, што је одлучило битку у корист Грка.

У неколико таквих сукоба била је скршена превласт Либурна на Јадрану. Мада се они ни касније не одричу трговине, доба њихове славе било је већ прошло. Либурнија постепено опада, што се осјећа и у недостатку било каквог самосталнијег културног полета. Од 4. стољећа надаље, они све више одлазе у сјену, док се у њиховом сусједству дижу и јачају Истри, Јаподи и Делмати. Нема података ни о било каквом значајнијем отпору римској експанзији. Релативно лако, Римљани су покорили Либурнију и укључили је у своју империју, свакако још у првом стољећу старе ере. Од тога су, додуше, имала користи стара приморска насеља Либурна: Јадера (Задар), Енона (Ниш) и друга: она настављају мирно свој трговачки посао и брзо се развијају у праве градове. Унутрашњост је, међутим, задуго још наставила живјети једноставним ратарским и сточарским животом, примајући тек понешто од римске цивилизације.

Археолози су до сада идентификовали више од четрдесет либурнских насеља. Мало од њих је, међутим, детаљније испитано, а ниједно још није истражено до краја. Већина насеља, нарочито оних у унутрашњости, имају облик градина: налазе се на брдима или брежуљцима погодним за одбрану, а опасане су каменим сухозидом. Међу важнија насеља у унутрашњости земље спадало је и оно чији су остаци откривени у селу Радовину, двадесетак километара од Задра. Облик брда одредио је и основне контуре овог утврђеног насеља. Камени бедеми затварали су неправилан петоугаони простор од близу 4 хектара. С унутрашње стране бедема редали су се кружно постављени низови кућа (сл. 56); највиши, централни дио био је ненасељен и резервисан за заједничке потребе свих његових становника. Архитектура је једноставна — то су правоугаоне куће величине у просјеку 5—8 метара, с каменим зидовима рађеним „у сухо" или везаним пјескуљом. Кровови су, по свој прилици, били од органске материје. Изгледа да су куће имале само по једну просторију, са огњиштем, великим посудама за жито и воду, укопаним у земљане подове; сигурно су имале и дрвеног намјештаја, од којег нам, на жалост, није очувано ништа. Земљорадња и сточарство била су основна занимања ових Либурна који су живјели у унутрашњости. Као и свуда у ово доба, и у овом насељу постојале су и занатлије — ливци, ковачи и лончари посебно.

У приморским насељима Либурна понешто су испитани праисторијски слојеви у данашњем Задру и Нину. Они нам не говоре много о облику тих насеља и евентуалним утврђењима (мада се постојање утврђења може претпостављати). Оно што је битно да би се схватио њихов карактер и значај, то је изузетна разноврсност археолошких остатака, посебно керамике у тим слојевима. Основана најкасније у деветом стољећу, била су то током читаве своје историје права поморска мјеста у која су бродови — либурнски, а понекад сигурно и трговаца других народа — стално долазили и одлазили. Ту се трговало, утоварала роба

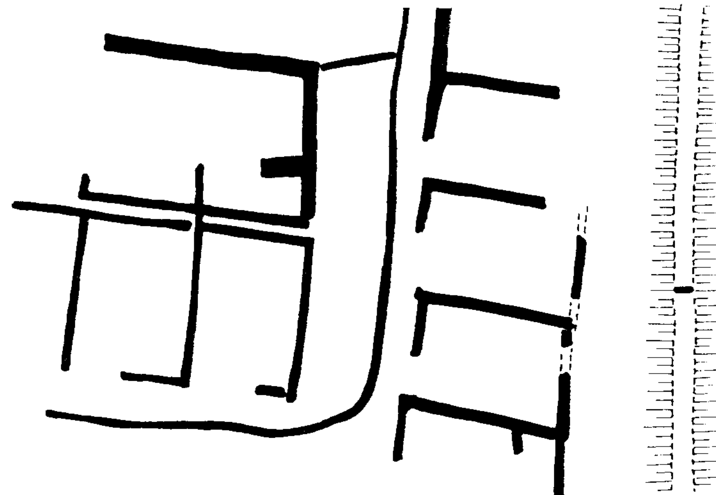

Сл. 56

из унутрашњости и истоварали трговачки артикли са свих страна Јадрана и из даљих крајева, дијелио плијен са гусарских похода. Апулска бојена керамика, атичке посуде са црним и црвеним фигурама, роба из околине Барија и Анконе, венетске црвене вазе украшене бронзаним апликама, златни, сребрни и бронзани накит из разних радионица, јантар, довлачен можда чак са Балтика — све је то присутно у гробницама и остацима кућа праисторијског Нина, Задра и других лучких градића Либурније.

Домаћа занатска производња свакако је постојала, али није била нарочито развијена. То, уосталом, не можемо ни очекивати од једног релативно малог народа, оријентисаног, прије свега, на посредничку трговину и без властите сировинске базе (жељеза, бакра и сребра). Ови разлози, а и осигуран увоз луксузније робе из развијенијих центара, објашњавају нам зашто не налазимо, међу занатским производима Либурна, већи број самосталних творевина, нити дјела неког посебног умјетничког домета. У посљедњим вијековима старе ере присутни су, додуше, у њиховим гробовима често сребрни украси доста високог занатског и технолошког нивоа. Мало је ту, међутим, аутохтоних црта, тако да помишљамо на стране мајсторе који су могли радити у неким од либурнских приморских насеља. Стога, ако међу производима Либурна желимо наћи оно чиме су они дали свој прилог културном и умјетничком развоју у праисторијско доба, морамо то потражити у старијем раздобљу њиховог развоја, у вријеме када почиње и достиже свој врхунац њихова политичка и економска активност у овом дијелу Медитерана.

Међу металним израђевинама које припадају крају другог и првим стољећима првог миленија старе ере може се издвојити неколико типова накита који носи локално обиљежје и одражава домете либурнског занатства. Најмаркантније међу њима су фино моделиране велике лучне фибуле (запињаче), објекти истовремено практичне и декоративне намјене (сл. 57). Ради се, додуше, о врсти накита доста распрострањеној на Балкану и Апенинском полуотоку, тако да се не би смјело тврдити да су је измислили либурнски мајстори. Али, нема сумње да су они примјерци које налазимо у самој Либурнији и неки истоврсни, откривени на другим тачкама јадранске обале, потекли из либурнских радионица. То одају, само за либурнске примјерке карактеристичне, пропорције ових објеката и неки технички детаљи. Доба њихове употребе и њихова распрострањеност подударају се приближно с првом етапом поморске експанзије Либурна. Сам украс на њима (фино урезани праволинијски мотиви) спада у репертоар једног ширег умјетничког правца који можемо назвати западнобалканским геометријским стилом касног бронзаног доба.

Нешто млађи по времену настанка, али културно-историјски много занимљивији је један други тип фибуле који би, такође, могао бити продукт либурнских радионица. (У стручној археолошкој литератури тај тип познат је под називом дводјелне фибуле). То је већ предмет прилично компликоване конструкције, за чију је израду био потребан доста висок степен ковачког умијећа и велика прецизност. Већина, по конструкцији и техничким одликама, старијих примјерака ових фибула нађена је на територију Либурна, а само поједини примјерци у њиховом непосредном сусједству — у данашњој Лици и у западној Босни

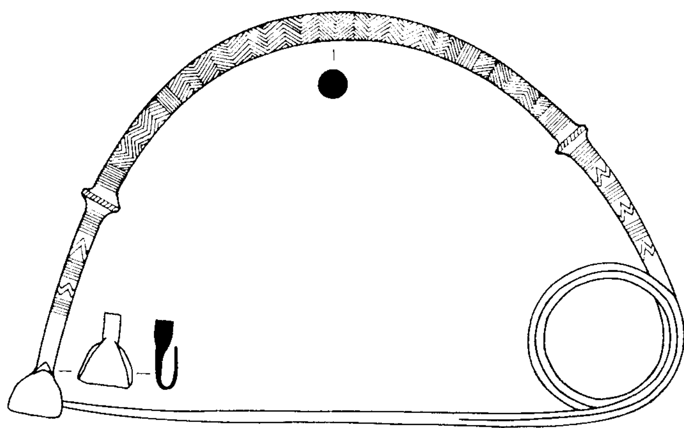

Сл. 57

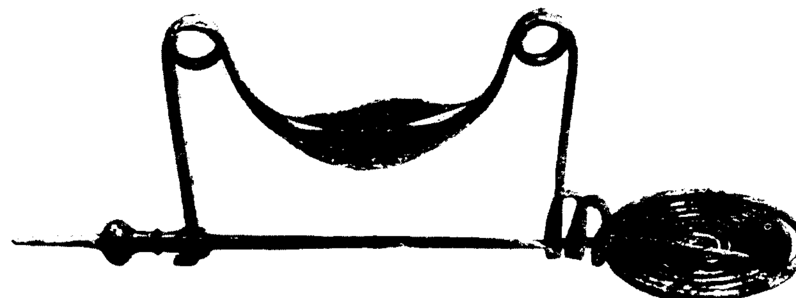

Сл 58

(сл. 58). С културно-историјског становишта посебно је занимљиво какву је даљу судбину доживио овај практични и украсни објекат. Пренијет са либурнског територија у његову залеђину, постао је убрзо веома омиљен код сусједних Јапода. Јаподски мајстори направили су од њега — поводећи се свакако за локалним укусом — још компликованије и декоративније варијанте накита и израђивали га у великом броју примјерака. Ово је, наравно, само један примјер преузимања облика и технике у изради различитих металних предмета између либурнских и јаподских радионица; таквих је примјера много, па је често немогуће и утврдити коме припада приоритет. То, уосталом, није тако важно. Ове позајмице, овај паралелизам у продукцији либурнских и јаподских радионица који се дâ пратити од деветог стољећа старе ере надаље, све то говори о добрим сусједским односима и живој размјени добара између та два народа. Колико су на такав развој утицале далеке крвне везе (степен сродства који их је чинио међусобно ближим него, нпр., Јаподе с Мезејима или Либурне с Делматима), тешко је одгонетнути код садашњег стања

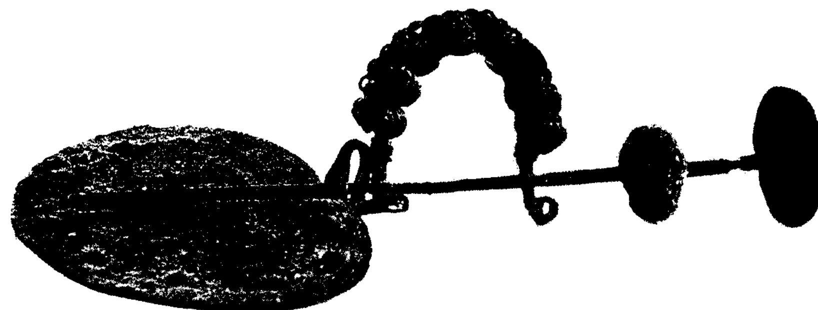

Сл. 59

истражености њихове прошлости. Вјероватно је, међутим, да је на то одлучујуће утицала околност да су се њихове привреде међусобно допуњавале.

Исти овај тип накита — дводјелне фибуле — проширио се из либурнске матице и у другом правцу, преко мора. Један од најстаријих примјерака нађен је у једном гробу у Анкони. То, уосталом, није ништа неочекивано, тамо је била и једна либурнска насеобина. Занимљиво је то да је и овдје либурнски прототип доживио велики успјех и почео се производити и носити не само у Пиценуму, гдје је било доста насељених Либурна, већ и у многим другим крајевима Италије. Тамошње радионице унијеле су, наравно, и неке измјене, а прије свега, то да су спирални диск (види сл. 58) замијениле једном округлом или срцоликом плочи-

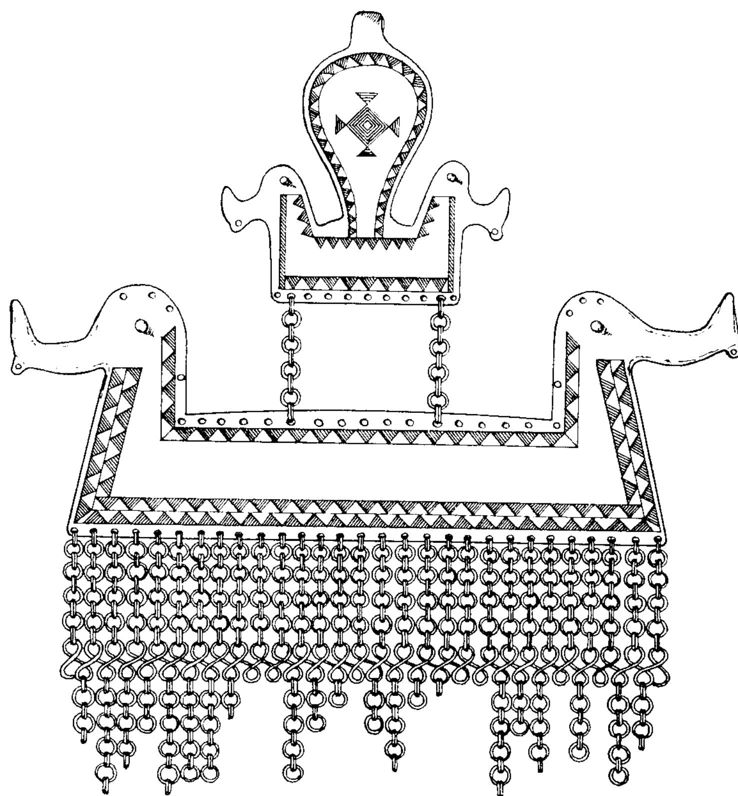

Сл. 60

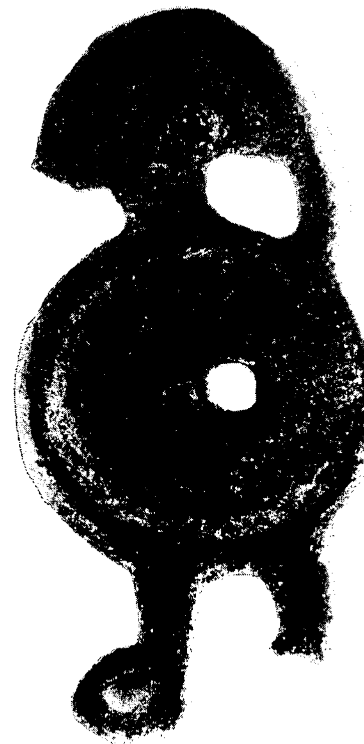

Сл. 61

цом од бронзаног лима, која се могла различито украшавати. Тај детаљ се, након извјесног времена, вратио у Либурнију — налазимо га на касним варијантама оваквих фибула — као што је овај „барокни" примјерак из Нина (сл. 59).

Још један тип либурнског накита занимљив је по свом историјату и правцима ширења. То је украс за прса (тзв. пекторал) састављен од једне или двије бронзане плочице и низа бронзаних ланчића, допуњен понекад и другим неким ситним детаљима и урезаним геометријским мотивима. Његов прототип настао је, по свој прилици, у некој од средњобосанских радионица луксузних бронзаних предмета, почетком I миленија старе ере. Отуда се проширио на запад, гдје је постао омиљен украс међу Јаподима и Либурнима. Из Либурније пренесен је и овај тип накита на западну обалу Јадрана, у Пиценум, у чијим су радионицама настали веома декоративни примјерци (сл. 60). Осим, још увијек

присутних, урезаних мотива из репертоара западнобалканског геометријског стила, носе ови пекторали на себи редовно један или више пари стилизираних птичјих глава. То је, у исто вријеме, и прва појава фигуралног у умјетности Либурна. Фигурација је ту, иначе, готово посве одсутна; ни занатлије које су радиле различите украсне предмете, а ни њихове муштерије, изгледа, нису много мариле за њу. Потпуности ради, треба ипак поменути да су и у гробовима Либурна понекада налажени бронзани привјесци који приказују крајње стилизиране људске фигуре. Ови објекти су, међутим, или увожени из јаподских производних центара или су њихове имитације. Међу њима нешто већу пажњу заслужује један примјерак на којем се — и поред крајње стилизације — може распознати ратник са шљемом чија перјаница пада далеко иза потиљка и са великим округлим штитом (сл. 61); мада је и ту импулс дошао вјероватно из Јаподије, овај је примјерак, по свој прилици, производ неког либурнског мајстора.

Сасвим разумљиво, у посљедњим стољећима старе ере, када се и импорт и производња луксузнијих предмета у Либурнији повећавају, појављују се у нешто већем броју и људски ликови — на појасним копчама, брошевима и привјесцима израђеним од

Сл. 62

сребрног лима (сл. 62). То су, међутим, стандардни занатски производи касног хеленизма; аутохтоног домаћег духа, властитог умјетничког израза, у њима готово нема. Тек у вријеме римске владавине срешћемо се поново с једним оригиналним производом либурнског духа — једним посебним типом надгробног споменика, познатим под називом либурнски ципус. Али, то већ излази из оквира ове књиге.

ЈАПОДИ

Подаци старих писаца (од којих су најважнији и најисцрпнији Страбон, Дион Касије и Апијан) омогућили су већ одавно да се земља Јапода барем приближно омеђи. Истина, ти извори су доста одређени само кад су у питању јаподске сјеверне међе, линија њиховог разграничења са Либурнима на Зрмањи и њихово пружање на сјевероисток до неке планине иза које, у равници, лежи панонски град Сегестика (биће да је та планина данашња Петрова гора). Који су им све крајеви припадали унутар ових дјеломично одређених међа, колико су се пружали на исток и југоисток — та питања остала би посве отворена да није у помоћ прискочила и археологија. Или тачније, да остаци материјалне културе Јапода, њихов начин сахрањивања, њихова ношња и накит, њихови култни споменици, нису били тако изразити да су се без тешкоћа могли препознати гдје год су били откривени. И још више од тога. У старим писаним изворима, у дјелима грчких и римских писаца, појављују се Јаподи релативно касно, тек када — у другом стољећу старе ере — почињу њихови први контакти и сукоби с Римљанима.[21] Археолошки материјал из већег броја налазишта која поуздано леже унутар јаподских међа пружио је, међутим, чврсте доказе о дуготрајном континуитету жи-

[21] Постоји, додуше, један одломак из неког Хекатејева дјела (сачуван код Стефана из Бизанта) који говори о двије заједнице које носе назив „Јапигија" — једна у Италији, а друга у Илирији; тај Хекатејев одломак тумачен је обично тако као да је овај стари писац под „Јапигијом која је у Илирији" мислио на Јаподе. Проширено даље, ово тумачење повезивано је с чињеницом да је на прелазу из другог у први миленij старе ере стварно дошло до неке сеобе племена с источне на западну обалу Јадрана, те се претпостављало да су у тој сеоби учествовали и Јаподи. Вјероватно је, заиста, да поменути Хекатејев податак стоји у некој вези с традицијом о тој сеоби, а лако је могуће да је Хекатеј знао да, осим ових Јапига у југоисточној Италији, постоје (или су постојали) и неки Јапиги на супротној обали, у Илирији. Али у доба кад Хекатеј живи и пише (крајем шестог или почетком петог стољећа) у очима Грка Илирија није досезала ни до ушћа Неретве, а камоли до подножја Велебита и Кварнерског залива. Да и не говоримо о томе да је и сама идентификација Јапиги = Јаподи прилично натегнута. Мислим, стога, да треба одбацити комбинације с овим одломком из Хекатеја кад су у питању Јаподи. — Што се тиче античких извора о Јаподима, најпотпунији преглед на српскохрватском језику још увијек је онај *Карла Пача* објављен у Гласнику Земаљског музеја Босне и Херцеговине за 1896. годину.

вота и културе. Анализирајући и пратећи ове налазе од краја старе ере — стољеће по стољеће све дубље у прошлост — археологија је омогућила да се о Јаподима, њиховој распрострањености и ширењу, о њиховом начину живота, култури и умјетности, говори и у веома далеком времену, о којем писани извори нису сачували никаква свједочанства.[22]

Земља Јапода почињала је приближно тамо гдје данас пролази међа Хрватске и Словеније, између планине Снежника и Жумберка или, тачније, нешто сјеверније од те линије (обухватајући и данашњу Белу крајину). Даље према југу и истоку у њихов територij спадали су данашњи Горски Котар, Кордун, Лика и крајњи сјеверозапад Босне са средњим током Уне (Цазинска и Бихаћка крајина). Масив Велебита и ријека Зрмања одвајали су их од Либурна, а негдје на горњој Уни граничили су се с Дицонима (једним племеном о којем знамо веома мало). Долина и слив ријеке Сане у данашњој западној Босни припадали су већ једном другом народу; о томе археолошки извори рјечито свједоче.[23] Спорно је још остало питање јаподске обале, о чему се и данас води полемика и износе аргументи за и против — и једни и други доста увјерљиви. Мени се чини, ипак, да се смије устврдити да Јаподи нису били поморски него ратарски и сточарски народ, који није ни имао посебних потреба ни аспирација да се спушта на обалу мора. Своју прекоморску трговину могли су мирно водити и посредством Либурна, којима је богато јаподско залеђе било бар исто толико важно колико и Јаподима либурнске луке. Ако су се ипак спустили на море (на дио обале насупрот отока Крка), учинили су то, по свој прилици, релативно касно, у вријеме када је либурнска превласт на Јадрану била већ посве скршена.

Доста велика је, како видимо, била земља Јапода, доста разноврсна по својим географским особинама — са планинама, крашким пољима, пећинама, понорницама, непроходним шумама, долинама ријека које теку према сјеверу, отварајући путеве у

[22] Значајан фонд археолошке грађе и података прикупљен је још крајем 19. и почетком 20. стољећа, првенствено истраживањима *Шиме Љубића* и *Јосипа Брунсмида* у Хрватској, те *Вацлава Радимског* у сјеверозападној Босни. У посљедње двије деценије веома обилна, систематска истраживања јаподских некропола, градинских насеља и пећина у Лици извршила је *Ружица Бижић-Дрекслер*, која је и аутор значајног броја извјештаја и студија посвећених материјалној и духовној култури Јапода праисторијског доба. Читалац кога то поближе интересује наћи ће важније од тих радова у новој серији Вјесника археолошког музеја у Загребу (од бр. 1/1958 до бр. 7/1973), те у серији Археолошки радови и расправе Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу, бр. 1/1959 и 2/1963. — Јаподска налазишта у долини Уне наново је обрадио у посљедње вријеме *Здравко Марић* (Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине, св. XXIII, 1968).

[23] Ово питање расправљано је у студији *З. Марића*, наведеној у претходној напомени.

Панонију. И доста богата, без сумње, јер су ови, данас претежно пасивни, крајеви пружали праисторијском сточару и земљораднику све што му је требало за основну егзистенцију. И више од тога. Јер једино је знатан вишак производа овог тла омогућавао Јаподима да у великим количинама увозе бронзу и жељезо, стакло и јантар — било као готове производе, било као сировину коју су њихови мајстори даље прерађивали. На тој земљи отпочела је и одвијала се историја Јапода, коју можемо пратити читав један миленij.

Почеци те историје су — као и у свих народа и племена о којима ће овдје бити говора — доста нејасни, магловити. Све до пред крај другог миленија старе ере читава је ова регија још увијек бијела мрља на нашим археолошким картама. Само ријетки, појединачни налази из неолита, бакарног и раног бронзаног доба свједоче о присуству човјека, али нам ништа не говоре о томе шта се у овим крајевима стварно тада догађало. Прво веће и добро испитано налазиште јесте из већ поодмаклог другог миленија, углавном из 13. и 12. стољећа старе ере. Оно, дакле, припада крају једног периода још потпуно нерасвијетљеног, периода који је претходио формирању Јапода. Не можемо га, стога, још сматрати јаподским. Вриједи га ипак споменути због његове необичности, а и стога што је становништво којем је оно припадало врло вјероватно ипак учествовало у образовању јаподских племена. То налазиште је пећина Бездањача недалеко од Оточца у Лици, дубока крашка јама која се једним уским и стрмим, готово вертикалним, ходником најприје спушта у утробу земље, а затим проширује стварајући подземне дворане. То тешко приступачно мјесто (чије је истраживање било не само археолошки већ и спелеолошки подухват) изабрали су праисторијски становници овога краја, прије тридесет два стољећа, за вјечно боравиште својих мртвих. Помажући се дрвеним стубама, а вјероватно и конопцима, спуштали су тијела својих умрлих сродника на дно јаме. Нису их покопавали. Полагали су их поред стијене једне од дворана, остављајући на њима одјећу и накит и прилажући им земљане посуде с јелом и пићем. Ако су вјеровали, што се може претпоставити, да душе мртвих бораве у неком подземном свијету, онда нису могли наћи боље мјесто за њихова тијела. У једној другој подземној дворани, неколико стотина метара од овог необичног гробља, нађена су ватришта с наслагама пепела и угљенисаног дрвета, животињске кости и уломци земљаних посуда — остаци уобичајених посмртних даћа. Овај необични начин сахрањивања није посве изолована појава. Дуж јадранске обале и њеног залеђа били су и раније налажени праисторијски гробови у пећинама. Међу тим налазиштима Бездањача је највеће, најимпресивније и најбоље испитано, али није и најстарије. Неки од ових пећинских гробова наше јадранске крашке области припадају још неолиту. И управо из тог времена, по свој прилици, вуче свој коријен тај обичај, одржавајући се — поред доми-

нантног сахрањивања у тумулима што су донијели индоевропски досељеници — током читавог бронзаног доба. То нам показује колико су сложени морали бити животни токови другог миленија старе ере у овим крајевима; ту су сигурно дуго живјеле једне поред других различите етничке и језичке скупине, борећи се међусобно и мијешајући се постепено.

Истовремена са најмлађим гробовима из Бездањаче су, на територију Јапода, још неколика пећинска налазишта. То нису дубоки „бездани", већ лакше приступачне пећине које су, крајем другога миленија, служиле као повремени сточарски станови: шпиља Јанкуша у Оштрој код Госпића, Шарића пећина у Студенцима, Петрићева у Доњем Косињу, пећина у Личком Лешћу, Доња шпиља у Церовцу код Грачанице. Још недовољно испитана, ова налазишта више дају наслутити него егзактно утврдити како је текао процес стварања Јапода. У свим овим пећинама евидентно је присуство два основна културна елемента. Једног, старијег, повезаног многим нитима са Далмацијом, централном и јужном Босном, Херцеговином, Црном Гором — и другог, млађег, који припада панонским племенима касног бронзаног доба (тзв. носиоцима културе поља са урнама, о којима је било говора у једном од претходних поглавља). Слична је ситуација и на неким личким налазиштима — насељима градинског типа, као што су, на примјер, Велики и Мали Обљај код Врховина и Стражбеница код Вребца. Изгледа да је читав територ на којем ће се формирати Јаподи био снажно запљуснут таласима новог, панонског становништва, а још више културним утицајима који су струјали из њихове матице. Крај другог миленија прошао је у том врењу и међусобном прожимању старог и новог. Најстарији гробови које већ можемо означити као јаподске (у великој некрополи у Компољу недалеко од Оточца) припадају прелазу из другог у први милениј старе ере и јасно одражавају један управо завршени процес: једни поред других леже ту покојници сахрањени по старом обичају у испруженом положају (понеки и у грубом сандуку од дасака) и урне са пепелом спаљених, које не само ритусом већ и самом својом карактеристичном формом јасно свједоче о панонском поријеклу тог новог обичаја.

То је тај прелазни тренутак од којег бројимо историју Јапода, и то су — грубо гледано — та два основна елемента чији је спој означио рођење овог народа. Пратећи њихов даљи развој кроз њихове некрополе (насеља су слабије испитана), сретаћемо се и даље са ова два основна погребна ритуса. Њихов међусобни однос — у којем је превага одлучно на страни сахрањивања — даје и одговор на питање какво је било финале овог сажимања старобалканског супстрата и панонског суперстрата. Овај посљедњи унио је, без сумње, нешто свјеже крви, сигурно нешто и од свог језика, а вјероватно је и снажно подстакао развој металопрерађивачке радиности на овом тлу, али је у бити онај старији, балкански, преовладао. Нешто је другачији био развој у неким периферним дијеловима јаподског територија — у долини Уне, на примјер, али то је посебна епизода у њиховој историји, о којој ће касније бити говора.

У два стољећа која су слиједила (десетом и деветом стољећу старе ере) сва је ова област доста напредовала, број становништва се повећао, основана су бројна насеља која, затим, без прекида трају кроз већи дио или кроз читаво жељезно доба. Расту потребе, али и економске могућности да се оне задовоље. Бронзани накит (а вјероватно и оружје) стижу из више праваца — из Подунавља, из источноалпских радионица и са друге стране Јадрана, а убрзо се појављује и јантар који ће брзо постати веома тражен и омиљен међу Јаподима, готово обавезни дио њихове ношње и накита. Сигурно је да се у великој мјери увозе и сировине за израду металних објеката; тај увоз био је основа за снажан замах јаподских радионица у времену од осмог до четвртог стољећа старе ере. Наравно, ове радионице постојале су и производиле и касније, све до пада Јаподије под римску власт; период од осмог до четвртог стољећа истичем овдје због тога што су у то вријеме стваране и развијане све оне многобројне, изразито јаподске, форме накита и металних дијелова ношње; у каснијим стољећима многи од тих старих облика се занемарују, нестају из употребе или, ако остају, не развијају се даље. Нове форме које настају у овом касном периоду (од трећег до првог стољећа старе ере) углавном су копије или јаподске варијанте металних објеката чији узори долазе из хеленистичких, с једне, и келтских радионица, са друге стране.

Доба снажнијег полета домаће продукције металних (па и других — лончарских, јантарских, стаклених) израђевина поклапа се са временом учвршћења и експанзије Јапода. Током овог периода укључује се, наиме, постепено крај око средњег тока ријеке Уне у јаподски културни круг. Најстарије појаве које познајемо из подручја око Бихаћа (гробови, оставе металних предмета, најстарији слојеви неких насеља) говоре о томе да је овај крај снажније него Лика био запљуснут таласом панонских досељеника. Тек нешто касније успостављају се контакти са централним јаподским подручјем, процес интеграције иде ту спорије. Изгледа да је средина првог миленија старе ере била вријеме када је питање чија је Уна добило своје дефинитивно рјешење; од петог стољећа надаље овај је крај већ посве јаподски и остао је то до краја, постајући чак, ако не политички, онда свакако значајан вјерски центар Јапода. Како је дошло до овог прелома — на то питање могу се дати само хипотетични одговори. Сасвим је могуће да је у питању само дио једног сложеног процеса постепеног економског, културног и политичког приближавања и уједињавања племена која сачињавају ону ширу заједницу што је називамо Јаподима. Није искључена ни могућност да је дошло до насељавања, мирног или насилног, јаподског етничког елемента из Лике у долину Уне. Узрок за једну такву експанзију

могла је бити и тежња да се освоје крајеви који су пружали више могућности експлоатације жељезне руде — сировине без чијег се посједовања тешко могла наоружати иоле значајнија војна снага. Не знамо, међутим, да ли је у јаподски територij икада ушло рудоносно подручје сјевероисточно од Бихаћа (између Крупе и Босанског Новог), подручје на којем је жељезо произвођено још у праисторијско доба и гдје је у римско доба био један од највећих рударских и металуршких погона на западном Балкану.

Било како било, можемо констатовати да током прве половине првог миленија старе ере Јаподи настају и развијају се, јачају. У петом стољећу они су већ једна културна, а по свој прилици, и економска цјелина која је достигла свој пуни територијални опсег. Каква је политичка форма тог јединства била, можемо само нагађати. Неке чврсте политичке организације, нечега што би било ембрион једног организма са атрибутима државе, код Јапода, по свој прилици, никада није било. Нешто више о томе говоре нам извори који описују односе Јапода и Римљана, а посебно посљедње њихове битке за очување независности. Но, прије него што дођемо до тога, нужно је објаснити још једно питање јаподске историје — њихов однос према Келтима.

То питање можда и не би заслуживало неку посебну пажњу да није у историографији укоријењеног тумачења да су Келти, проваливши у четвртом стољећу старе ере у Подунавље, продрли и на територij Јапода, покорили их и помијешали се са њима. То тумачење заснива се на чињеници да је, говорећи о Јаподима, Страбон два пута изричито рекао за њих да су илирско-келтска мјешавина (једном их, наиме, назива „народ који је мјешавина Илира и Келта", други пут, „народ дијелом илирски, а дијелом келтски"). Код Страбона, разумије се, нема никаквог помена о томе да су Келти било када покорили и надслојили Јаподе; оно што он каже једноставно је регистрована етнографска чињеница, попут оне да су се Јаподи „тетовирали као и остали Илири и Трачани". Тумачење да је до тога дошло приликом провале Келта у Подунавље јесте савремени покушај историјске реконструкције једног могућег догађаја који извори нису забиљежили, а чија би посљедица било оно што Страбон региструје. Тачније, то је само дио једног ширег покушаја историјске реконструкције келтског продирања на Балкан и његових посљедица, реконструкције која је настала и учврстила се у европској и нашој историографији током деветнаестог и двадесетог стољећа. Поједностављено препричана, та реконструкција претпоставља снажан продор Келта на сјеверозападни Балкан у четвртом стољећу старе ере и веома велике посљедице тог продора. Келти су, мисли се, покорили најприје Јаподе, продрли, затим, у данашњу западну Босну, Херцеговину и Далмацију — све до Неретве, преслојили Делмате и помијешали се с њима, потукли Ардијејце и натјерали их да се селе ка југоистоку, а затим наставили уништавати и потискивати у истом правцу и Аутаријате. За ову реконструкцију послужили су, првенствено, писани извори, и то доста слободно интерпретирани. Археолошка грађа углавном није узимана у обзир, или су се користили њоме посве произвољно. Није овдје мјесто да се детаљно расправља о том питању, али морам рећи да се ни о каквом дубљем продирању Келта на сјеверозападни Балкан и њиховом мијешању са старосједиоцима не може говорити ни на основу писаних, а поготово археолошких извора; ту конструкцију треба одлучно одбацити, јер нема никаквог основа. Морамо стога одбацити и тезу да су, у четвртом стољећу старе ере, Келти преслојили Јаподе и помијешали се са њима.

Значи ли то да треба сматрати посве нетачном и поменуту вијест славног географа старог вијека о Јаподима као мјешовитом народу, дијелом келтском, а дијелом илирском? Мислим да је у питању, првенствено, тумачење те вијести. Прије свега, Страбон је живио крајем првог стољећа старе ере и почетком првог стољећа нове ере и сасвим је могуће да он говори само о стању у његово доба, и то на оном дијелу јаподског територија који су Римљани најприје упознали. А то је сјеверозападно гранично подручје Јапода, између Снежника, Крке и Купе, гдје је до етничке мјешавине Јапода и келтских Тауриска стварно могло доћи.[24] На исто доба односе се, по свој прилици, и подаци да Јаподи носе келтско оружје. Уопште изгледа да су Јаподи били у добрим сусједским, у одређеним приликама и савезничким, односима са Келтима, који су становали на сјеверу од њих; захваљујући томе, наоружавали су се Јаподи, бар они имућнији, бољим и луксузније израђеним оружјем из келтских радионица (штитовима и мачевима), о чему постоје свједочанства и на ликовним представама јаподских ратника.

У језгру, и у јужним и источним дијеловима јаподског територија (данашњој Лици и дијеловима сјеверозападне Босне), тешко да је било икакве келтске етничке примјесе. Никакве промјене у начину живота, у погребном култу и другим елементима материјалне и духовне културе који би били проузроковани келтским утицајем, не дају се запазити. Напротив, аутохтони развој, започет прије неколико стољећа, наставља се ту даље и у току четвртог и у току сљедећих стољећа, све до римског освајања Јаподије, 35. године старе ере.

Римско-јаподски односи, који су те године добили свој финале укључивањем Јапода у оквире Римске Империје, могу се пратити од прве половине другог стољећа старе ере. Године 171. тужили су се грађани римске колоније Аквилеје (у тршћанском заливу) да их стално нападају „Хистри и Илири". Већина исто-

---

[24] То је још 1886. године сажето, али веома јасно истакао један од оснивача наше археологије, *Шиме Љубић* (У Вијеснику хрватског археолошког друштва, VIII, св. I), али је његово тумачење, на жалост, касније занемарено.

ричара мисли да се ту под Илирима подразумијевају Јаподи, источни сусједи Хистра. Изгледа да је овај инцидент био мирно изглађен, јер те исте године римски конзул Касије Лонгин води своје трупе против илирске и македонске државе кроз земљу Карна, Хистра и Јапода и бива примљен и испраћен као пријатељ. На повратку, његове су трупе ипак опустошиле и опљачкале јаподска насеља крај којих су пролазиле, што је био повод једној јаподској тужби римском сенату.

У другој половини тог стољећа, 129. године старе ере, дошло је, како изгледа, до дуготрајног рата већих размјера који се водио с промјенљивом срећом. Римљани су продрли доста дубоко у сјеверозападне дијелове Јаподије и, по свој прилици, за неко вријеме обуздали јаподске походе који су ишли ка Трсту и Аквилеји. Поновни сукоби, у којима је ратна срећа била више на страни Јапода, могу се констатовати средином првог стољећа старе ере.

35. године старе ере подузео је Октавијан свој велики поход на сјеверозападни Балкан и јужну Панонију. Лично је командовао значајним војним снагама. Постоје доста добри, чак живописни описи тог похода (нарочито у Апијановом дјелу „О Илирима"); прилично простора у њима посвећено је и освајању Јаподије. За разумијевање карактера јаподске заједнице посебно је занимљив начин на који је Октавијан покорио дио по дио Јапода, па се на томе вриједи задржати. Прије тога потребно је нешто рећи о географији и етнографији Јаподије — онако како су је видјели писци старог вијека.

Земљу Јапода дијелили су антички географи и историчари генерално на „овострану" и „онострану", тј. ону која лежи југозападно од планина које они називају Albii montes и ону која се простире сјевероисточно од тих планина. Узима се (што је и највјероватније) да је то планински вијенац који данас чине Велика и Мала Капела, можда још и Пљешивица. У опису тих крајева помиње се неколико мањих етничких скупина које сачињавају Јаподе — у „овостраној" Јаподији (данашњој Лици) поименице се наводе Моентини, Авендеати и Арупини. Вјероватно да сличним мањим етничким скупинама у „оностраној" Јаподији одговарају оне чији се главни „градови" помињу у опису Октавијанова похода — Терпон и Метулум. Том дијелу Јаподије припадају и Посени, посљедње племе Јапода које је пружило Римљанима отпор. Симптоматично је да се у дјелима античких географа и историчара час именују ови посебни дијелови Јапода, час њихова насеља којима се даје ранг града. На то је морала имати знатног утицаја чињеница да је град са својом околицом (ужом или широм) представљао окосницу политичке организације хеленског и римског свијета; ту схему преносили су ови писци, свјесно или несвјесно, и на описе „барбарских" народа, наравно, ако су у реалним подацима о њиховом начину живота и друштвеној организацији имали каквог повода да то чине.

У археолошким изворима немамо још потврда да су, у предримско доба, на територију Јапода постојала већа насеља градског типа. Ипак, чини ми се да смијемо замишљати Јаподе као народ састављен од већег броја сродних племена, повезаних међусобно многоструким крвним, економским и културним везама и једном доста лабавом политичком организацијом, о чијем правом облику не знамо готово ништа. Тежиште политичког живота било је, по свој прилици, још увијек унутар ових малих племена, а врло је вјероватно да се на територију сваког од њих већ био почео формирати заметак каквог града (као занатског, трговачког и политичког центра). Такав град сигурно није могао стати у уске оквире већине старих праисторијских градина (каквих на територију Јапода не мањка); градина је, у таквом случају, могла бити само акропола, утврђење једне такве веће агломерације, а вјероватно и сједиште главара једног племена.

Октавијанов поход показао је сву слабост политичке организације Јапода као цјелине. Прва два племена — Моентини и Авендеати — предала су се без борбе; њихови сусједи Арупини били су се спремили на герилски отпор, повукавши се у шуме, али до неког озбиљнијег сукоба није дошло — и они су се смирили кад је Октавијан поштедио њихов главни „град" од разарања. На сличан начин покорио је Октавијан и једно од племена „оностране" Јаподије, оно чији је центар познат под називом Терпон. До одлучујуће битке дошло је једино око веома добро утврђеног Метулума. Била је то жестока опсада са нападима Римљана и противнападима бранилаца. Јаподи су располагали и римским бојним справама отетим у неком од ранијих ратова. Број од 3.000 бранилаца, „пробраних момака, снажних и добро наоружаних", како вели Апијан, говори можда о којих петнаестак хиљада припадника оног јаподског племена чији је главни град, или главно утврђење, био Метулум. Потпуно спаљено и разорено након вишенедјељних борби, ово утврђено насеље више никада није било обновљено; то је свакако један од разлога што археолози и историчари још нису успјели да утврде географски положај тог историјског мјеста. Још нека јаподска племена ишчекивала су, изгледа, исход ове велике битке; након пада Метулума предала су се без борбе. Када је, по одласку главнине римске војске, једно од тих племена (Посени) подигло устанак, није добило подршку својих сународника и било је сурово ликвидирано.

Рекло би се, дакле, да централне политичке власти и централног вођства у Јапода није било, или је његов ауторитет био сувише слаб: у одсудном моменту превага је била на снагама унутар појединих племена. Свако се племе, изгледа, борило на свом територију и самостално доносило одлуке о својој судбини.

Нека врста јединства не само културног и култног већ и политичког била је, успркос томе, очувана; у доба римске владавине постојали су функционери бирани из редова јаподског племства,

чија су се овлашћења односила на Јаподе као цјелину; њихова титула гласила је „praepositus Iapodum".

О насељима Јапода знамо још увијек прилично мало, мада су нека од њих била испитана још концем прошлог стољећа (Чунгар у Цазинској крајини и Рипач јужно од Бихаћа), а нека истраживана у посљедњих десетак година (Кекића Главица код Босанске Крупе, Стражбеница у Врепцу и већ поменуте пећине у Лици). Оно што даје посебан печат њиховом начину становања јесте, прије свега, типолошка разноврсност насеља. Пећине су, додуше, кориштене углавном у најранијем периоду јаподске историје који познајемо, и то, по свој прилици, као сезонска чобанска станишта. Највећи дио њихових насеља чине градине — подигнуте на брежуљцима и обично утврђене каменим бедемима. Неке од њих су јако мале, тако да су унутар својих бедема пружале довољно простора за десетак-петнаест кућа. Градина на Кекића Главици, са својих 11.000 м², омогућила је сигуран смјештај нешто већој заједници. Како су грађевине у оваквим утврђеним насељима биле постављене густо једне поред других, то насеље је могло имати и три-четири стотине становника. Најзад, градина Стражбеница, у селу Врепцу близу Госпића, чијих осам тераса запрема простор од неколико хектара, била је за праисторијске прилике велика и многољудна заједница са вјероватно двије до три хиљаде становника; на највишој тачки брда налазио се можда и посебно утврђени центар насеља — акропола.

Још један тип насеља подизали су Јаподи, и то они који су били насељени у долини ријеке Уне. То су насеља на кољу, такозване сојенице, грађене уз обале Уне и на њеним малим адама. Најпознатије од ових јесте насеље у Рипчу, десетак километара јужно од Бихаћа; оно заузима простор од 4—6000 м² и спада свакако међу већа јаподска насеља. Вјероватно је бар исто тако велико било и друго сојеничко насеље на Уни, између данашњих села Голубића и Притоке, још неиспитано.

Мада се живот ових Јапода, смјештених у доста плодној долини Уне, морао понешто разликовати од живота њихових сународника у типично сточарским планинским крајевима, мноштво и разноврсност налаза из рипачких сојеница даје нам доста живу слику о привреди и животу Јапода у цјелини. Сазнајемо тако да су им биле познате многе културне биљке — пшеница, јечам, просо, боб, лећа и винова лоза; гајили су говеда, свиње, коње, овце и козе, вјероватно и кокоши. Лов и риболов допуњавали су исхрану, прибављали им крзна и коже, а и јеленски рогови били су цијењени за израду разних алатки. Занимљиво је да је једна од ловних животиња био и дабар. Колоније ових животиња (већ одавно ишчезлих са наших ријека) морале су тада бити доста бројне у долини Уне.

О вањском изгледу самих кућа и о њиховом унутрашњем уређењу знамо за сада веома мало. У сојеничким насељима Јапода

у долини Уне, куће су, наравно, биле од дрвета; врло је вјероватно да су и у градинским јаподским насељима зграде за становање припадале у основи типу брвнаре, можда понекад са соклом од камена. Неке податке о томе дало је већ поменуто насеље на Кекића главици код Босанске Крупе. Нема никаквог доказа о томе да су Јаподи познавали развијенији тип куће од једнодјелне брвнаре са земљаним подом. Једноставно огњиште, вертикални ткалачки стан и вјероватно неколико других предмета за свакодневну употребу сачињавали су, колико можемо докучити, основни намјештај ових кућа. Вриједи ипак указати на још неколико детаља који припадају њиховој унутрашњој архитектури. На Кекића главици откривени су, у два хоризонта, дијелови дрвеног пода, израђеног од правилно сложених чамових дашчица. Није много вјероватно да је читав под био тако изведен, али је очито да је један дио куће био на овај начин поплочен. На овом, а и на неким другим јаподским насељима, откривена су у доста великом броју још два занимљива објекта, која, заједно с огњиштем, чине основни погон за припрему хране. Први је тзв. покретна пећ, објекат израђен у техници керамике, висок 40—50 цм (сл. 63). Доњи дио омогућавао је концентрично и контролисано гријање с релативно малом количином дрвета или дрвеног угља. Загријани ваздух струјао је из тог ложишта кроз 4 отвора у горњи дио у који се могла поставити дубља здјела или лонац са храном, а исто тако и са млијеком које је требало узварити или загријати до одређене температуре (нпр., за производњу сира или неких других прерађевина). Ова се пећ сигурно најчешће постављала на огњиште (у том положају се приликом ископавања обично налазе комади ових објеката), али је могла бити употријебљена у било којем дијелу куће или изван ње. Сасвим је могуће да су овакве пећи носили са собом и чобани када би дуже времена боравили ван насеља. Други

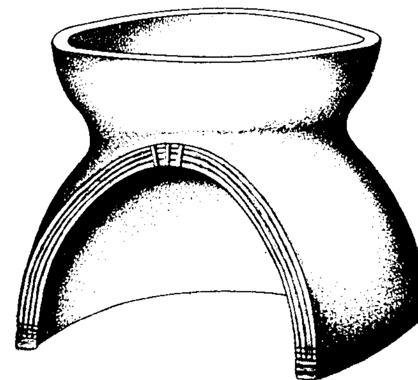

Сл. 63

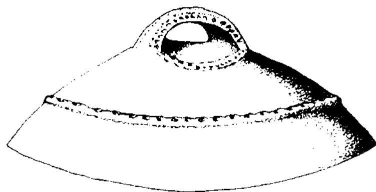

Сл. 64

објекат је земљана пеква (сл. 64). Исте овакве пекве познате су, од краја бронзаног доба надаље, у многим нашим крајевима, посебно код племена и народа који су више вољели отворена огњишта него пећи. Служиле су, као и данас, за печење хљеба на огњишту. Занимљиво је да се ни њихов облик, па чак ни детаљи (облик дршке, пластични вијенац за задржавање пепела) нису промијенили читава три миленија.

Умјетност Јапода — мада не постиже никад онакав степен у фигурацији какав срећемо у њихових сусједа: алпских племена, Хистра и Венета — доста је разнолика по свом садржају и начину израза. Она готово сва припада, разумије се, оним гранама које данас називамо примијењеном умјетношћу, а највећи дио тих производа чине накит и метални дијелови одјеће, израђивани од бронзе, јантара, сребра, стакла и жељеза, често и комбинацијом ових материјала.

Јаподски је накит, нарочито ако посматрамо комплете тог накита у гробовима, доста тежак, масиван, чак и кад се ради о тако фином и скупом материјалу као што је јантар; јантарске перле у огрлицама или на фибулама пречника 4—5, па и више центиметара нису никаква ријеткост у богатим јаподским налазиштима (сл. 76). Љубав према тешком, масивном украсу још више

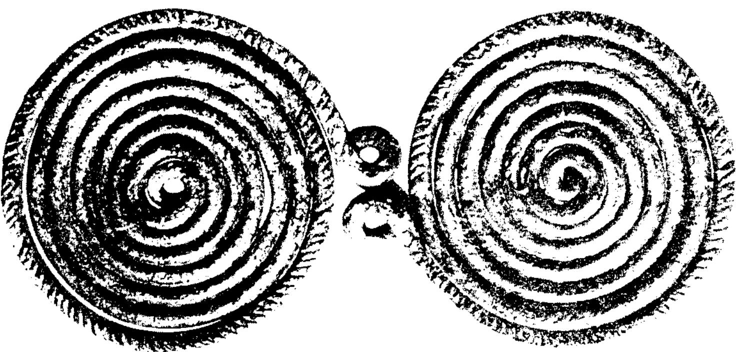

Сл. 64а

долази до изражаја на једном типу накита који су Јаподи преузели из круга металних израђевина тзв. културе поља са урнама. То је наочараста бронзана фибула (сл. 64а) названа тако због тога што, са своја два спирална диска, подсјећа на наочаре. Јаподски мајстори су, прихвативши овај, првобитно мали, накитни објекат, све више повећавали његове димензије, док нису добили тешке, масивне примјерке, дужине 20, па и више центиметара, тешке по пола килограма. Затим су, умјесто да савијају читаве смотке бронзане жице у дискове, почели једноставно цијеле фибуле изливати у једном комаду, надомјештајући, у визуелном смислу, спиралне завоје, заковице и друге техничке детаље урезаним и пластичним орнаментом. Добили су тако тешки плочасти накит који је могао покрити добар дио прса. Ако додамо на то масивне бронзане огрлице, често по неколико примјерака (сложене на исти начин као на слици 147), тешке спиралне наруквице чији су завоји обавијали читаву подлактицу, велике лучне и дводијелне фибуле (сродне оним либурнским — сл. 58 и 59) утисак постаје још потпунији — јаподски је накит, нарочито у периоду од осмог до петог стољећа старе ере, сав одисао једном грубом, барбарском снагом. Можда најоригиналније, највише јаподске међу тим металним украсима, биле су бронзане капе (нашивене или причвршћене на кожну или текстилну подлогу). Неке од њих биле су израђене, могли бисмо рећи исплетене, од великог броја бронзаних ланчића, друге су се састојале од бронзане дугмади густо нашивене на кожу или текстил, или од комбинације ова два елемента. Најљепши су,

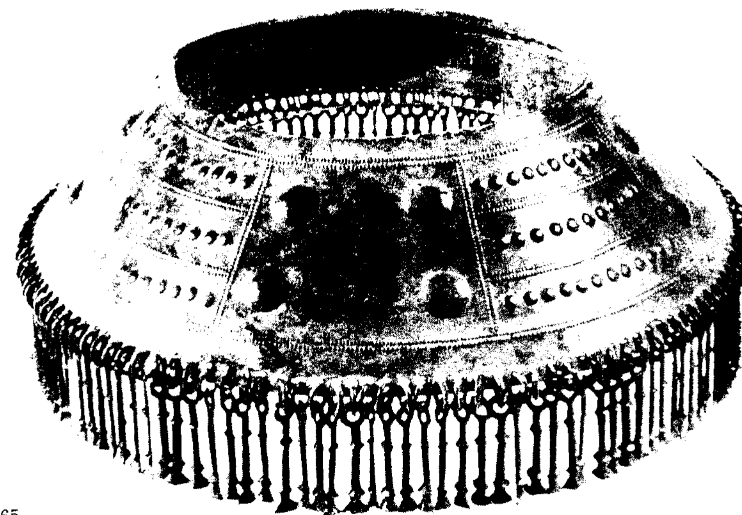

Сл. 65

ипак, примјерци оваквих капа искованих од бронзаног лима, фино украшених геометријским мотивима у техници искуцавања које допуњују разнолики привјесци што са руба капе падају на чело и потиљак (сл. 65).

Другу битну особину јаподског накита чини обиље и разноврсна примјена јантара. Ако је, како се мисли, стари јантарски пут, почињући негдје на обалама Балтика, завршавао свој континентални дио у Кварнерском заливу, Јаподи су имали прилике да га рано упознају и да се њиме стално снабдијевају. Јантарска зрна, обично недотјерана или посве једноставно моделирана, служила су највише за израду огрлица и за украшавање једног од најчешћих и најважнијих украсно-практичних предмета: фибула. Јаподи можда нису измислили фибулу с натакнутим зрнима јантара на луку (сличне су фибуле познате и код већег броја народа око сјеверног Јадрана, па и у неким даљим крајевима), али је сигурно да нигдје ова врста накита није била тако омиљена и стога израђивана у тако великом броју варијанти. Готово бисмо могли рећи да су јантарске фибуле чиниле нераздвојни дио њихове народне ношње, детаљ по којем бисмо, на сваком мјесту гдје су се сретали припадници разних племена и народа, могли препознати Јапода. И док су у многих других народа и племена јантарске фибуле постепено ишчезле из моде и замијењене другим типовима, Јаподи су их израђивали и носили до краја своје самосталности, па чак и у 1. стољећу наше ере, под римском владавином. Том периоду припада и фино израђени примјерак овакве фибуле из Језерина, с бронзаном конструкцијом и сребрним оковом око зрна јантара (сл. 66).

Поред, разумије се, самог облика, орнаменат је основно изражајно средство ове примијењене умјетности. Веома уопштено може се рећи да ту разликујемо двије компоненте које потичу из два различита извора. Једна обухвата пластични украс постигнут на тај начин што се прецизним ударцима с унутрашње стране производе на површини бронзаног лима округла испупчења различитог пречника (од пола милиметра до 1 центиметра) која се

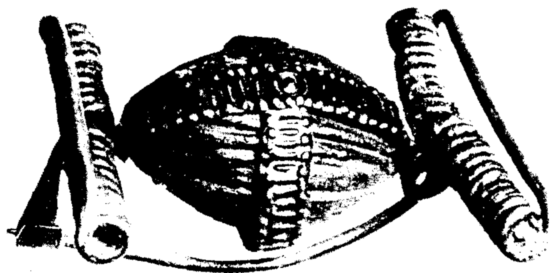

Сл. 66

комбинују у једноставне траке, фризове и метопе. Срећемо их на старијим примјерцима јаподских појасних копчи, широким бронзаним наруквицама, привјесцима и већ поменутим јаподским капама (сл. 65). У јаподску умјетност ушла је ова компонента заједно с неким другим елементима, као удио „културе поља са урнама", још у вријеме етничког формирања Јапода, на прелазу из другог у први миленij старе ере. Друга компонента обухвата украсе постигнуте финим урезивањем танких линија у површину бронзаних објеката. Мотиви су једноставни кружићи, снопови паралелних линија, цик-цак линије, низови шрафираних троуглова и тзв. лажна спирала изведена наизмјеничним низањем концентричних кружница и њихових тангенти. Овом техником украшени су разни предмети — фибуле, појасне копче, привјесци, метални украси за плетенице; на неким примјерцима металних капа ови урезани украси комбиновани су са пластичним. Сами по себи ови једноставно урезани мотиви су, тако рећи, универзални у умјетности бронзаног и жељезног доба. Ипак, мислим да у јаподској умјетности они чине унутарбалканску компоненту, утицај или одбљесак једног западнобалканског декоративног стила, о којем ће још бити говора.

За обје ове компоненте карактеристичан је строги геометризам; све је сведено на једноставне, апстрактне геометријске форме — круг, троугут, правоугаоник, трапез. Па ипак, и у тај хладни геометријски свијет продрло је нешто од реалног живота. Изражен геометријском формом појављује се ту лик човјека, тачније људи — ред или поворка ратника. Они су представљени низом шрафираних троуглова изнад којих су, опет крајње стилизирани, приказани њихови шљемови. И не било какви! Управо нам типологија тих шљемова открива чврсту везу реалног живота и његовог геометријског израза: на једном бронзаном јаподском хаџару

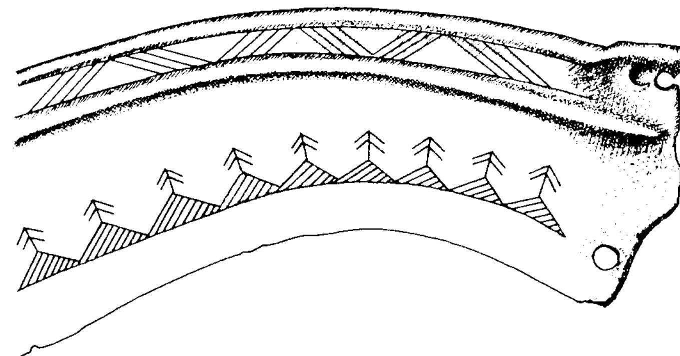

Сл. 67

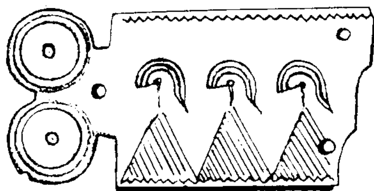

Сл. 68

из првих стољећа првог миленија старе ере, приказан је низ ратника који носе шиљате купасте шљемове свог доба (сл. 67); ратници представљени на једној појасној копчи која припада другој половини тог миленија (сл. 68) имају већ шљемове класичног медитеранског типа, са дугом кристом која пада на леђа ратника, исте онакве какве видимо и на посљедњим дјелима јаподске умјетности, почетком наше ере.

Троугао као геометризована представа или симбол људског лика појављује се у јаподској умјетности и у пластичном виду — он чини основу антропоморфног привјеска — једне од изразитијих форми ситне бронзане пластике у јаподској умјетности. На троугао су ту само додати детаљи — капе (или шљемови), руке, понекада и ноге (сл. 69, 70) — сви, разумије се, посве стилизирани, још увијек чврсто у стегама геометризма.

Први пробој из тог оквира — кад је у питању приказивање људског лика — сачуван нам је на познатој појасној копчи из Језерина, из 4. стољећа старе ере. Техником ливења са прорезима

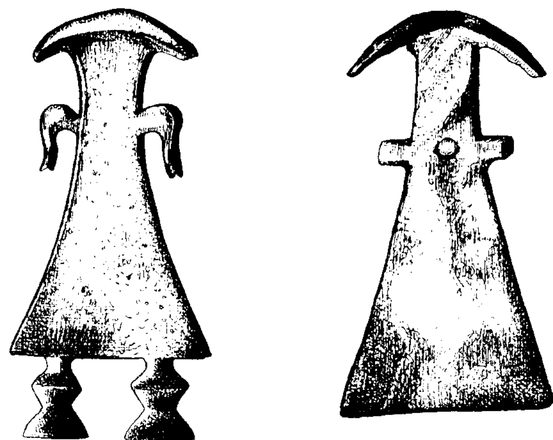

Сл. 69

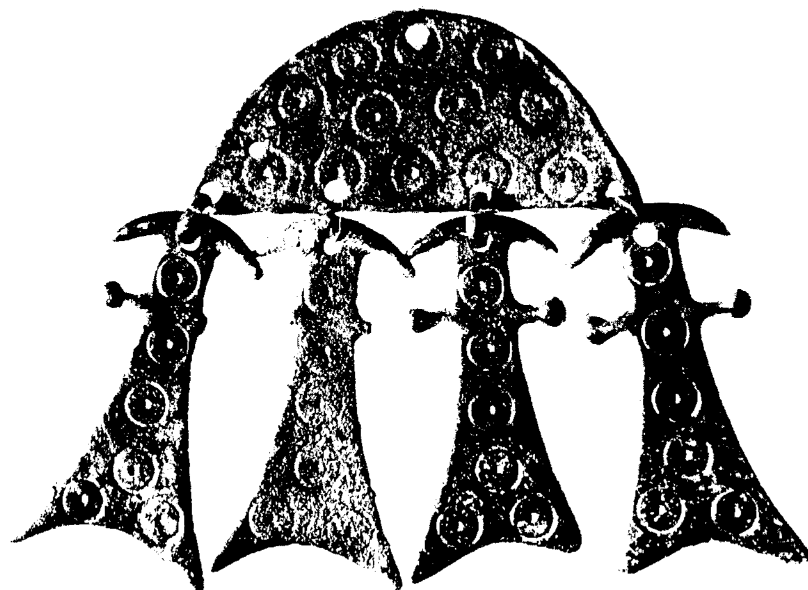

Сл. 70

(сродној по ефекту техници пробијања или ажурирања) укомпонован је ту лик ратника са шљемом (сл. 71). И он је још у великој мјери стилизиран, али је ослобођење из окова геометризма посве видљиво: линије тијела су меке и заобљене, пропорције трупа, главе и удова блиске реалним, истакнути су и неки анатомски детаљи. И што је најважније, овај ратник је приказан у покрету. Не само због тога што припада ситној пластици већ и што је продукт оне исте занатске гране која је производила накит и металне дијелове одјеће уопште, не може се ова представа ратника посве одвојити од поменутих антропоморфних привјесака (одаје га и начин на који је приказан шљем); али је ту ипак начињено знатно више од једног корака у развоју ка реалистичнијем представљању људског лика. У оквиру ситне пластике он стоји, за сада, усамљен, али је очигледно да се могао појавити само као израз једног новог духа у умјетности који се пробија до овог тла, утичући и на домаће занатство у металу, иначе веома конзервативно. Тај нови дух, дух цватуће умјетности медитеранског, прије свега грчког и етрурског свијета, захватио је, макар само периферно, и Јаподе управо онда кад је био у напону снаге — крајем шестог и почетком петог стољећа старе ере — и остао присутан и жив још неколико стотина година. Јер, једино је тако могуће

објаснити, стилски и садржајно, камене споменике из околине Бихаћа који чине врхунац и финале јаподске умјетности. Но, о њима ће бити говора ондје гдје им је мјесто — на крају овог поглавља. Прије тога, потребно је поменути још двије врсте јаподске пластике које су потпуно, или бар својим већим дијелом, везане уз старије, „барбарске" традиције.

Сл 71

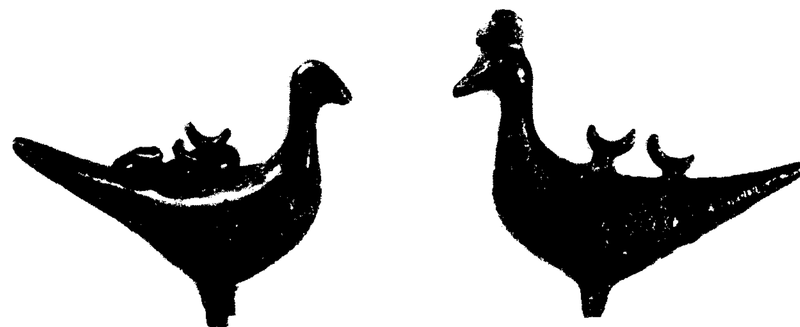

Сл. 72

Прву од њих чине представе животиња, рађене искључиво у бронзи. Све су то редом ситне израђевине, украси или амајлије, али рађене са задивљујућом прецизношћу и, за разлику од људских ликова, у знатно блажој стилизацији, понекад готово реалистички. Од самосталне, пуне пластике истичу се ту мали привјесци у облику четвероножних животиња — јелена и коња или двоножних као што је пар који представља кокош и пијетла (сл. 72). Међу њих се умијешала и једна животиња из свијета фантазије — грифон (сл. 73); мотив је ту преузет, посредством Грка или Етрураца, са Истока, али је техника и стилизација посве аутохтона. Још чешће него ова самостална, пуна пластика, појављују се животињски ликови, или само њихови дијелови, рађени у рељефу, као украс или саставни дио неког накитног објекта. Фибуле на којима се налазе представе птица или главе неких других животиња нису изум јаподских мајстора; оне се појављују најприје на тлу Италије да би затим у келтској умјетности крајем петога и у четвртом стољећу добиле нови замах.

Сл. 73

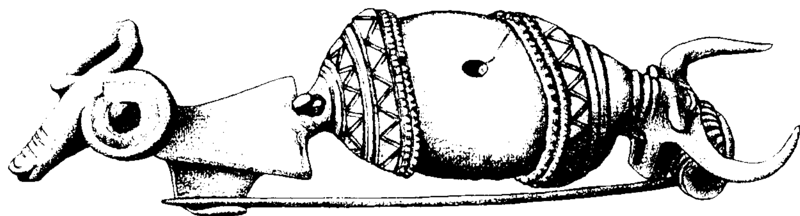

Сл. 74

У Јапода оне, уосталом, и нису биле нарочито омиљене; вриједно је ипак поменути да је управо из неке јаподске радионице изишао један од најдекоративнијих примјерака „животињских" фибула — она из Језерина, са по једном рељефном главом бика и овна у комбинацији с јантаром (сл. 74). Исто тако посве јаподска по стилизацији јесте и фибула с ликом коња из сусједног Рибића (сл. 75).

Лику коња припада посебно мјесто у оквиру ове ситне животињске пластике. Осим самосталних фигурица — привјесака и фибула са читавим коњским ликом или самом коњском главом, посебно чест мотив јаподске умјетности јесу двије антитетички постављене коњске фигуре од којих је приказана само глава са вратом. Тај мотив налазимо на појасним копчама и на једној посебној врсти накита — великим комбинованим привјесцима који се састоје од пуно ливене или „ажуриране" плочице и дугих

Сл. 75

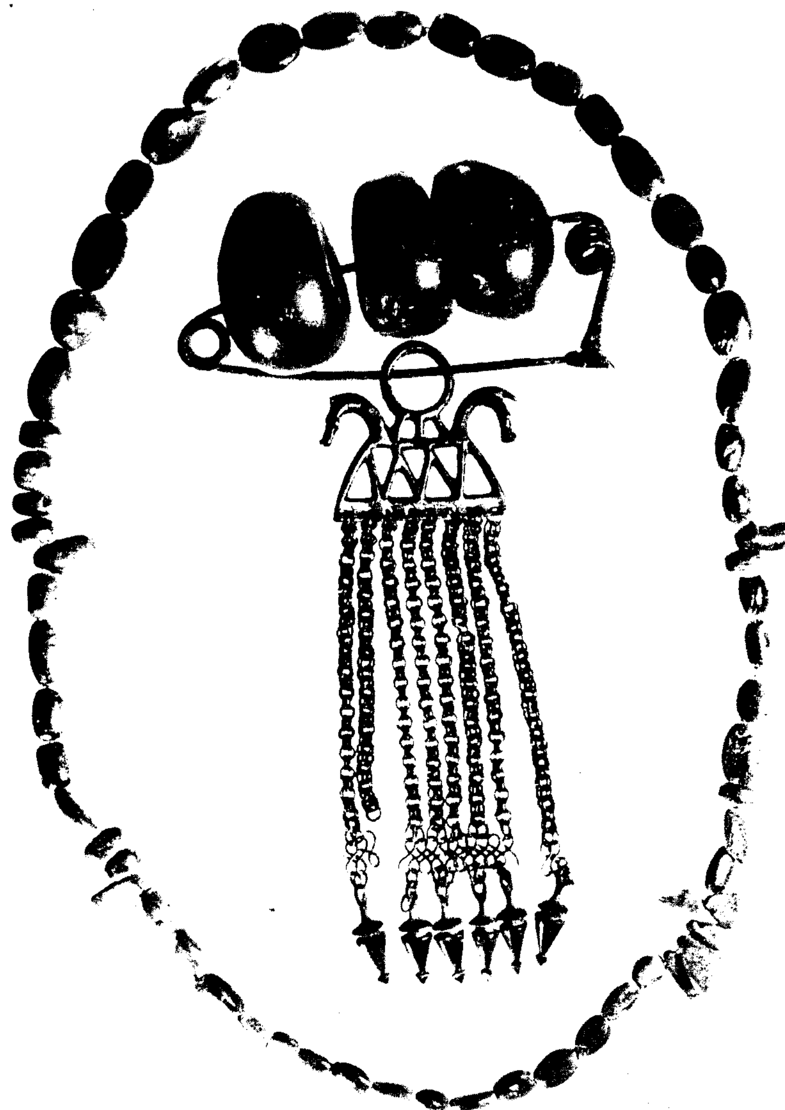

Сл. 76

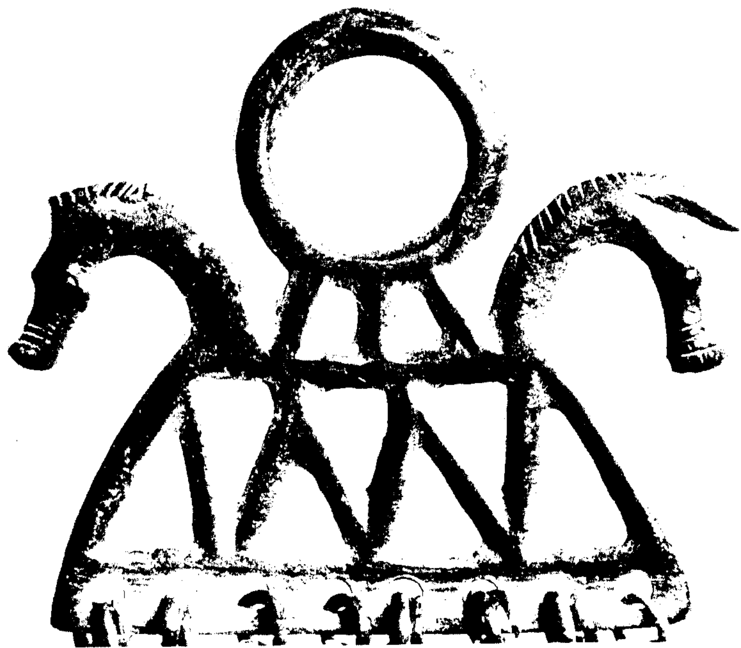

Сл. 77

бронзаних ланчића који се опет завршавају различитим ситним привјесцима (сл. 76); коњске главе, у веома финој стилизацији, постављене су на горњим угловима плочице (сл. 77). Овај тип накита поменуо сам већ, говорећи о Либурнима, у којих, за разлику од јаподских примјерака, умјесто коња фигурирају птице.

Чињеница да су и старији либурнски и млађи јаподски примјерци овога накита (у Јапода се овакви привјесци, као и појасне копче са мотивом коњских глава, не појављују прије петог стољећа старе ере) произишли из једног старијег балканског прототипа који је, као и либурнски привјесци, имао на угловима представе птица, није резултат случајности. Исто тако није случајно ни то да се овај тип накита у Јапода очувао све до времена римске владавине. Јаподски мајстори свјесно су ту мотив птице замијенили мотивом коњских глава. Да ли је у питању само прилагођавање домаћем укусу, или је можда коњ имао неку посебну улогу у Јапода? Коњ је у то доба био свакако веома корисна, важна и вишеструко употребљива домаћа животиња, али то не важи само за Јаподе већ и за многа друга племена и народе. Ипак, подсјетимо се на чињеницу да је увијек било крајева гдје се коњима посвећавала посебна пажња, гдје су се гајили посебно добри коњи, а људи поносили тиме што их имају. Можда је то био случај и са Јаподима. Писани извори не говоре о томе, додуше, ништа, али чак и у доба римске владавине на јаподским каменим урнама дефилују поворке ратника на расним коњима. Исто је тако могуће да је коњ имао неки значај и у религији Јапода. Улога коња у старој индоевропској митологији и религији добро је позната; није искључено да је тај елеменат у религији и култу Јапода био посебно изражен. Уосталом, те се двије претпоставке међусобно не потиру, већ, чини ми се, сретно допуњују.

Она друга врста посве је другачијег карактера. У недоумици сам чак да ли је можемо уврстити у јаподску пластику, јер је досад нађена само на једној тачки њихова територија — у сојеничком насељу у Рипчу код Бихаћа. То насеље има и иначе у својој културној физиономији неке посебне црте, а његови оснивачи припадају највјероватније неком предјаподском становништву долине Уне. Свакако, оно је касније припадало јаподској заједници у ширем смислу и највише с тог разлога уврстио сам овдје и рипачку пластику. По свом духу, она иначе потпуно одудара од цјелокупног ликовног израза Јапода. Ради се о глиненој пластици — теракотама малих димензија које представљају искључиво људске ликове. Обрада је груба, а све су фигуре, у неколико варијанти, шематизиране, и то на начин који показује одсуство било какве естетске тенденције. Глава је сливена са пљоснатим, ваљкастим или вретенастим трупом, руке приказане у облику патрљака, ноге често посве недостају. Наглашен је нос, очи; уста су само понекад приказана. Али су редовно и прецизно дате примарне и секундарне карактеристике пола — гениталије, груди код женских фигура (сл. 78). Још већи степен шематизације показују призматични идоли са градинског насеља „Кекића главица" код Босанске Крупе (сл. 79 а и б). По начину обраде ове фигуре имају најближе аналогије ван јаподског територија — у великом сојеничком насељу Доњој Долини на Сави, те у призматичним идолима са Велике градине у Варвари (сл. 80а и б). Што се тиче њиховог настанка и намјене, мени се чини највјероватнијом претпоставка да су то објекти неког локалног култа, можда још уже — представе кућних богова које су рипачки сојеничари израђивали, држали у својим кућама и употребљавали у породичним обредима. Израда таквих објеката могла је, стога, остати по страни од цјелокупног ликовног живота и његових развојних тенденција.

Свој највиши домет достигла је јаподска умјетност у посљедњем периоду свог самосталног егзистирања, непосредно прије него што се утопила и ишчезла у монотонији римске провинцијске умјетности. И то на источном дијелу јаподске земље, у крају око Бихаћа. Тај крај, додуше, није био без значаја за Јаподе као цјелину — у њему се налазио свети извор бога Бинда, једно од најважнијих култних мјеста и светишта Јапода (на извору При-

Сл. 78

вилице, између Бихаћа и Голубића). Но, није то сигурно био најважнији разлог да на овом тлу ти споменици настану и сачувају се. Долина Уне спадала је у најплодније, најнастањеније и економски најјаче дијелове јаподског територија. То је пружало економску подлогу за настанак оваквих умјетничких дјела, рађених највјероватније по наруџби локалног јаподског племства које је и у почетку римске владавине сачувало свој друштвени статус. Околина Бихаћа нудила је, осим тога, и посебно погодан материјал — једну врсту меког камена — лапора (познату данас под комерцијалним именом „бихацит") који се да резати тестером, цијепати сјекиром и у који је лако, готово као у дрво, урезати натписе, орнаменте и ликове. Захваљујући вјероватно највише

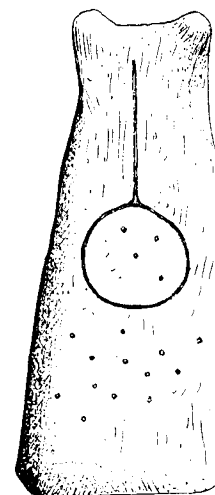

Сл. 79 а

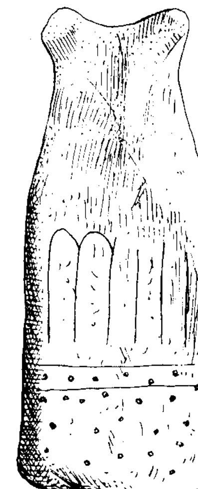

Сл. 79 б

Сл. 80 а

Сл. 80 б

тим околностима, настала су умјетничка дјела у камену, позната под називом „јаподске урне".

Највећи дио ових споменика припада већ периоду римске владавине и не спада више у оквир ове књиге. Разлог да се помињу на овом мјесту лежи у чињеници да они својим стилом и садржајем рефлектирају један дио старије јаподске умјетности који је вјероватно заувијек пропао. Стога овдје нећу ни дати потпуни преглед и анализу тих споменика; покушаћу само да нађем неке додирне тачке између њих и умјетничких појава забиљежених у земљи Јапода у вријеме њихове политичке самосталности.[25]

Већина тих споменика — у ствари уломака јер су само двије нађене посве читаве — јесу урне једног посебног, аутохтоно јаподског типа. Имају облик, мање-више правилног, призматичног каменог ковчега рађеног од једног блока лапора; с горње стране усјечен је један, понекад и два, четвртаста отвора за пепео покојника (в. сл. 86). На чеоној страни исклесана су два истака, што је, по објашњењу Сергејевског, детаљ који указује да ове урне опонашају један тип куће — брвнаре које на чеоној страни имају продужене редове брвана са истакнутим забатом, тако да кров покрива и извјестан простор испред куће. Поклопац им је имао облик крова на двије воде, са доста ниским забатом. Све четири стране ових урни по правилу су украшене појединачним цртежима, или одређеним сценама, и уоквирене геометријским орнаментима. Ипак, неки примјерци, по свој прилици, нису дијелови урни. Плоча из Заложја, употријебљена касније као грађевински материјал у зидању једног касноантичког објекта, била је првобитно, по свој прилици, бочна плоча једне гробнице у којој је покојник сахрањен (а не спаљен). Могуће је да је некој таквој гробној конструкцији припадао још неки од сачуваних уломака (на примјер, бр. 5, из Рибића, у студији Сергејевског).

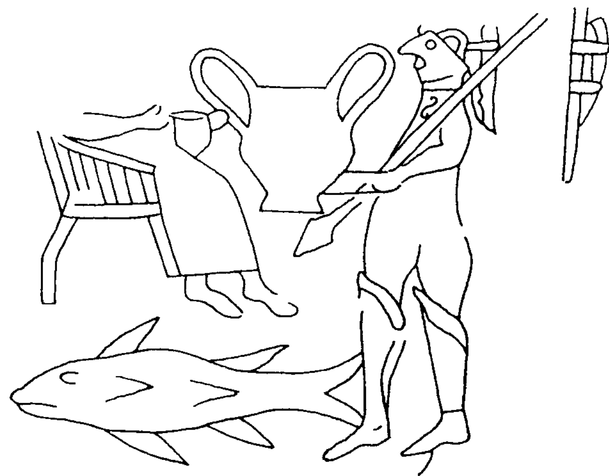

Сл. 81

[25] Детаљан опис, анализа и оцјена ових споменика може се наћи у радовима *Д. Сергејевског* (Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине, св. IV/V, 1950, Годишњак Научног друштва Босне и Херцеговине, књ. III, 1965), те *И. Чремошник* (Гласник Земаљског музеја, св. XVI, 1959). Посљедњи нађени примјерак објавила је *Б. Рауниг* (Гласник Земаљског музеја, св. XXIII, 1968). — Од новијих радова упућујем још на расправу *Р. Васића* објављену у Старинару, св. 20/1969 (Београд), те на поглавље о умјетности у књизи *А. Стипчевића* „Илири" (Загреб, 1974).

Готово сви истраживачи који су се бавили детаљније овом групом споменика (Хернес, Сергејевски, Чремошник) сагласни су да они и у садржајном и у стилском погледу зависе у великој мери од грчке архајске умјетности и од тзв. ситулске умјетности алпско-венетског подручја, уз неке келтске утицаје, али да изражавају и аутохтона јаподска схватања, не толико умјетничка колико религијска и култна. Ово посљедње мислим да је потребно посебно нагласити. Јер, несумњиво је да мотив изливања течне жртве, слика покојнице (или покојника) која сједи на трону и прима пехар из руке неког од својих сродника (сл. 81), представа поворке ратника на коњима, без обзира да ли се ради о учесницима погребне поворке или неког другог обреда (сл. 82а), па и поворке жена које такође учествују у неком обреду — да сви ти мотиви представљају позајмицу, директну или посредну, из грчке архајске умјетности, као што се и поједине карактеристичне особине те умјетности опажају и у начину како су на јаподским урнама приказани животињски ликови (сл. 82, 83, 84). Али, да би те сцене могле бити прихваћене међу Јаподима и употријебљене, чак пуних пет стољећа касније од узора који су их инспирисали, и то у једно

Сл. 82а

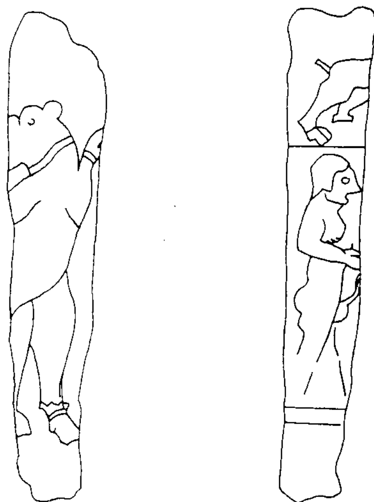

Сл. 82 б Сл. 82ц

тако озбиљној сфери као што је култ мртвих, било је потребно да и у Јапода постоје не само сродна схватања о загробном животу већ и веома сродни и слични обреди који прате сахрану и култ мртвих уопште.

Ова је чињеница, мислим, од извјесне важности и за разрјешавање питања којем времену ови споменици припадају. Наиме, управо изразити грчко-архајски елементи (у иконографији, садржају, композицији, стилу, па и у геометријском орнаменту), као и утицаји „ситулске" умјетности, навели су првог истраживача,

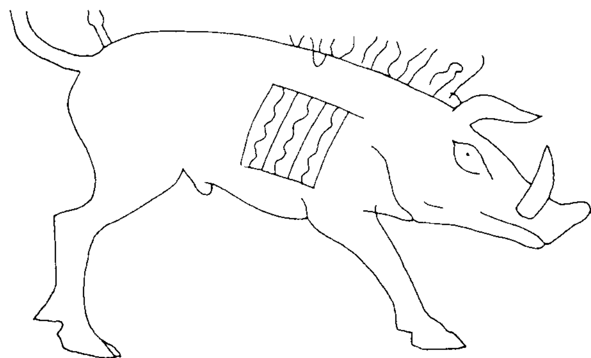

Сл. 83

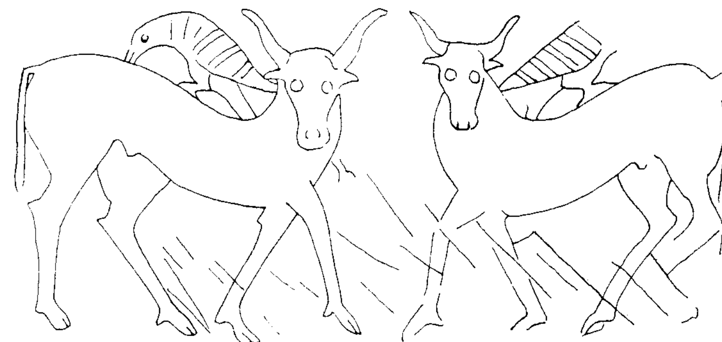

Сл. 84

Хернеса, да ове споменике датира веома рано, у 6. и 5. стољеће старе ере. Располажући знатно бројнијим споменицима (откривеним 1936—1937), а прије свега, сасвим сигурним гробним прилозима и натписима, показао је Сергејевски посве јасно да већина ових споменика припада 1. стољећу наше ере; неки од њих иду и у друго, па и треће стољеће, губећи постепено свој архаизирајући стилски израз, мијењајући садржај, облик, па и намјену. Након тога покушао је А. Стипчевић доказати да ови споменици ипак припадају ранијем времену (5. и 4. стољећу), а да су у римско доба били поново употријебљени.[26] Учинио је то под снажном импресијом њиховог архаичког стила којој се збиља није лако одупријети; осим тога, заиста стоји чињеница да су управо у околини Бихаћа камени споменици, или њихови дијелови, бивали преношени са старијих, запуштених гробаља на нова и тако употребљавани по два, па и три пута. Ипак, не само чврсти докази које је изнио Сергејевски за датирање *већине* ових споменика у сам почетак римске владавине већ и неки детаљи, неке измјене које су јаподски мајстори унијели у старе, канонизиране композиције и представе, показују да, овакви какви јесу, израђени у камену, ови споменици припадају претежно 1. стољећу наше ере. Највише што се може допустити јесте да су неки можда стотињак година старији.

Како онда објаснити њихове архаичке особине, толико снажне и изразите у вријеме када су и грчка архајска и ситулска умјетност не само ишчезле већ и биле потпуно заборављене? Право објашњење могли би пружити само нови археолошки налази; на жалост, мала је, готово никаква, вјероватноћа да ће икада бити откривени међучланови који би могли повезати та минула стоље-

[26] Ову тезу заступао је *А. Стипчевић* у више написа и студија, а посебно у књизи „Умјетност Илира" *(Arte degli Illiri, Milano, 1963)*, као и у дјелу наведеном у претходној напомени.

ћа; они су вјероватно заувијек пропали. Стога нам не остаје ништа друго него да покушамо прикупити оне незнатне покидане нити које су нам још преостале и које смо пронашли у гробовима Јапода.

У једном од тих гробова — сада већ чувеном гробу бр. 47 из Компоља, близу Оточца у Лици — нађене су три мале пластичне израђевине од јантара, које представљају фино обликовање главе, вјероватно женске. Већ на први поглед (сл. 85) лако је констатовати да су то дјела из круга грчке архаике. Како је показала Р. Бижић-Дрекслер, гроб припада крају 6. стољећа старе ере, а поменуте главице су, по свој прилици, продукт неке радионице на тлу Италије која је радила под снажним грчким утицајем (в. нап. бр. 22). Био је то први доказ да је грчка архајска умјетност, у вријеме своје највеће експанзије, прокрчила себи пут и до планинског језгра јаподских земаља. Чињеница да се ради о минијатурама, о дјелима ситне умјетности, отвара нам један нови поглед на проблем јаподских урни. Мало је, наиме, вјероватно да су Јаподи имали прилике да виде дјела тзв. велике умјетности грчке архајске епохе — фризове на храмовима или надгробне стеле. Али су, на исти начин као и ове јантарске минијатуре, на јаподско тло лако могле бити увезене различите друге занатске израђевине — украси од слоноваче и кости, бронзане посуде, фина керамика — из грчких радионица с краја 6. и почетка 5. стољећа, или из истовремених етрурских и других италских радионица које су производиле под грчким утицајима. А на таквим објектима могуће је наћи скоро читав репертоар орнамената, ликова, композиција и техничких рјешења које је стварала тзв. велика умјетност архајске епохе и које налазимо и на јаподским урнама. То је, дакле, највјероватнији пут којим су елементи грчке архаике ушли у умјетност Јапода, увријежили се ту и постали њен саставни дио.

Много је, разумије се, лакше објаснити утицај ситулске умјетности, добрим дијелом истовремене с грчком архаиком, на умјетност Јапода — радило се ту о првим сусједима. Чак зачуђава да тај утицај није био јачи.

Смијемо, дакле, рачунати са чињеницом да се под утицајем грчке архаике и, дјелимично, венетско-алпске ситулске умјетности крајем 6. и почетком 5. стољећа старе ере одиграо значајан прелом у развоју умјетности Јапода. Разумије се, тај прелом није био ни издалека потпун, „барбарска" компонента са својим апстрактним геометризмом егзистирала је чврсто и даље. Али је фигурација добила нов подстрек и замах, оплемењена из најбољег могућег извора. Осјетило се то одмах и на бројнијем и живљем извођењу ситне животињске пластике у бронзи, о којој је напријед било говора. Она је, додуше, остала претежно у оквиру старијих традиција; ипак, неће бити случајно што се од овог времена појављују фино моделиране коњске главе на привјесцима; сасвим је могуће да у моделацији тих глава (а нарочито врата и гриве — в. сл. 77) смијемо такође видјети израз овог новог правца умјет-

Сл. 85

ничког изражавања у Јапода. На исти извор упућује нас и већ поменута представа ратника на појасној копчи из Језерина (сл. 71). Један детаљ на овоме ратнику посебно је карактеристичан — он је представљен наг, са подигнутим фалосом. Тај мотив доста је чест у грчкој архаици; но за нас је важно да се он понавља и на јаподској плочи из Заложја код Бихаћа (сл. 82ц). То представља једну нит која нешто ипак повезује. Наравно, тиме још ни издалека није премошћен велики временски јаз који раздваја ове двије групе умјетничких дјела — копча из Језерина припада 4. стољећу старе ере, а плоча из Заложја једва да може бити нешто старија од њој сродних камених урни. Покушај да се овај хронолошки проблем ријеши тако што би се неки од јаподских камених споменика који нису датирани прогласили знатно старијим, мислим да се не може одржати. На првом мјесту, на овим споменицима постоје одређени детаљи настали уношењем елемената савременог реалног живота у старе ликовне композиције. Довољно је истаћи чињеницу да коњаници на плочи из Заложја — споменику који је можда најстарији у овој групи — и поред све своје изразито архаичке стилизације, носе ипак широке и дуге мачеве келтског типа (сл. 82а), какви су се употребљавали од краја 2. стољећа старе до почетка нове ере.

Исто тако остаје нерасвијетљено и питање којим су путем ови мотиви, сцене и стилске особине, пренесени на јаподско тло дјеловањем ситне умјетности — у 1. стољећу нове ере доспјели на јаподске надгробне споменике, дакле на умјетничка дјела других димензија, врсте и намјене.

Једини одговор који ми се чини колико-толико прихватљивим јесте онај што га је наговијестио Сергејевски — наиме да су јаподским каменим споменицима претходили слични радови у дрвету. Један од аргумената на које се Сергејевски ослањао јесте чињеница да су и орнаменти и фигуралне представе на јаподским урнама урезане (гравиране), дакле, рађене техником која је свакако ближа дрворезбарској него клесарској и вајарској. То је један ослонац. Други треба потражити у подацима о начину сахрањивања и култу мртвих у Јапода.

Још од почетка првог миленија старе ере можемо у Јапода пратити два основна начина сахрањивања: спаљивање и обично покопавање мртвих у гробне раке. Оба начина постоје истовремено током готово хиљаду година. Разумије се, њихов међусобни процентуални однос различит је, зависно од тога о којем дијелу Јапода се ради и о којем је периоду ријеч. И у једном и у другом случају мртвима је поклоњена одговарајућа пажња. Нема у Јапода, додуше, изразитих ратничких и кнежевских гробова богато опремљених оружјем и луксузном бојном опремом — разлог за то је најприје у одређеним религијским схватањима: као ни Хистри ни Либурни, ни Јаподи обично нису стављали оружје у гробове. Али је зато бројно заступљен разноврсни накит, често и знатне материјалне вриједности и умјетничке израде. Гробља су била дуготрајна и велика, очигледно заједничка култна мјеста читавог насеља; постоје докази да су, осим самог чина сахрањивања, вршени на њима и други обреди посвећени мртвим. Можемо, дакле, слободно констатовати да је и у Јапода култ мртвих чинио важну компоненту духовне културе.

Пепео спаљених покојника стављали су Јаподи најчешће у земљане посуде-урне и покопавали на заједничком гробљу. У старије доба на урну је као поклопац обично стављана земљана здјела. Понекада је умјесто здјеле на урни стајала камена плоча, најприје неотесана, затим округла или четвртаста. Најзад, при крају периода њихове самосталности, појављују се и потпуни сандуци од камених плоча, склопљених око урне. Да ли је то био пут формирања јаподских камених урни, тешко је рећи; остаје ипак чињеница да је камен као конструктивни елеменат гроба кориштен и приликом сахране спаљених покојника.

Што се тиче обичне инхумације, археолошка ископавања показала су да су неспаљени мртваци полагани најчешће у обичну раку, у испруженом положају, са накитом и другим прилозима, и затрпавани земљом. И ту је камен понекад употребљаван као конструктивни елеменат гробнице. Срећним случајем могли су бити, у неколико гробница, запажени и остаци дрвета. У неким гробовима у питању је лијес издубљен од комада дебла, у другим, ради се о даскама, по свој прилици, од дрвених погребних ковчега. Како остаци металних чавала нису нађени, може се радити само о ковчезима склопљеним од већих и дебљих дасака.

Управо ово постојање дрвених издубљених саркофага и дрвених гробних ковчега у Јапода можда крије одговор на питање зашто нам недостају претходници јаподских камених урни из периода архаике и из стољећа која иза њега слиједе. Кад је једном освојила своје мјесто у духовном животу Јапода, могла је ова витална умјетност наћи адекватну примјену управо у украшавању дрвених погребних ковчега сценама и симболима који припадају култу мртвих, примјењујући Јаподима сигурно одавно познату дрворезбарску технику. Разумије се, таква привилегија је могла припадати углавном имућнијем слоју племенске аристократије, замјењујући можда на одређен начин ону раскош у прилозима које су ови моћници били лишени вјерском забраном сахрањивања оружја. Сасвим је могуће да су, ако је такав угледни покојник био спаљен, његов пепео стављали и у мањи дрвени ковчег, који је такође био изрезбарен истим оваквим сценама и орнаментима. Једном уведен, тај обичај је затим могао живјети веома дуго, одржавајући на животу и саму умјетност која му је служила и конзервирајући њен карактеристични стилски израз.

При крају свог живота та је умјетност, на једном дијелу јаподског територија, нашла могућност да дрво замијени трајнијим материјалом који је ипак било могуће тесати и украшавати сличном техником и на сличан начин. Тако су дрвени ковчезићи за пепео, или велики дрвени ковчези и саркофази за ти-

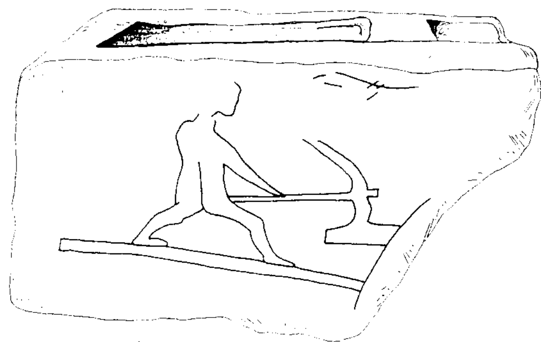

Сл. 86

јело покојника, могли бити замијењени одговарајућим формама израђеним од меког, али трајног и издржљивог лапора. Како је у исто вријеме (у периоду од краја другог стољећа старе до првог стољећа нове ере) у Јапода у долини Уне обичај спаљивања нагло превагнуо у толикој мјери да је обична инхумација постала изузетак, разумљиво је да су камене урне у облику ковчега постале основни носиоци овог стила. При томе нимало не смета тумачење Сергејевског да ове урне својом формом представљају кућу брвнару. Напротив. То је могао бити и облик њихових претходница — дрвених ковчежића за пепео са истим таквим урезаним орнаментима и фигуралним композицијама. А да су постојали, у одговарајућем мањем броју, исто тако украшени камени погребни ковчези или издубљени саркофази за неспаљене покојнике —

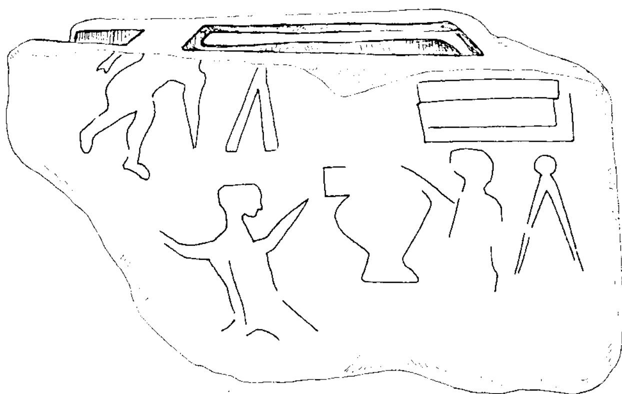

Сл. 87

свједочи својим обликом и димензијама већ више пута помињана плоча из Заложја.

У служби јаподске аристократије ова је грана њихове умјетности и егзистирала док су, још у рано римско доба, трајали и одржавали се у врху јаподске друштвене љествице њихови представници — посљедњи принципи и препозити Јапода. С нестанком тог слоја и ова се умјетност гаси. Урна Сестенија из Језерина, једно од најпознијих дјела ове групе, врло је поучна у том погледу. Ту је још очувана основна форма урне, нешто осиромашене геометријске орнаментике, ту су и сцена либације и представе змија, које припадају култу мртвих. Али нема ту ништа више од старог, аристократског архаизирајућег духа, ни у стилу, ни у основном садржају. Доста невјештом руком урезан је — ближе свакако духу римског реализма него свечане грчке архаике — лик Сестенија који обавља свој свакодневни посао — обрађује брадвом греду за неку кућу (сл. 86). Исто тако посве грађански приказани су и његови другови који обављају обред преливања гроба, а у слободном простору око и изнад њих видимо шестар, тестеру и још неке атрибуте њихова заната (сл. 87). Сигурно, ни Диције Сестеније није био макар какав дунђер, већ неки од богатих и угледних становника оног јаподског насеља којем припада језеринска некропола; но он, како видимо, долази из једног посве новог друштвеног слоја који се у доба римске владавине уздиже, док стара племенска аристократија ишчезава са друштвене позорнице.

ПАНОНСКА ПЛЕМЕНА СЈЕВЕРНЕ БОСНЕ

Како су се звали људи који су насељавали сјеверну Босну током касног бронзаног и жељезног доба, знатно је теже утврдити него што је то био случај са подручјима о којима је било говора у претходна два поглавља. У дјелима старијих писаца антике ови се крајеви или не помињу или се о њима говори посве уопштено. Нешто бројнији подаци из сачуваних дјела географа и историчара с краја старе и из првих стољећа нове ере, неки епиграфски и други споменици дају нам више могућности да нагађамо него да нешто са сигурношћу тврдимо, поготову ако желимо те релативно касне податке пројицирати на цјелокупан развој од краја бронзаног па до краја жељезног доба. Ипак, можемо узети као доста вјероватно да су Мезеји — једно прилично бројно племе, или, тачније, скупина племена — били непосредни источни сусједи Јапода. Њима би, према томе, припадало порјечје Сане, а, по свој прилици, и неки крајеви даље према истоку, можда до доњег тока Врбаса, око Бањалуке. Сјеверније од њих, уз ријеку Саву, био је смјештен, како мисли З. Марић, јужни огранак Осеријата, чији се територ пружа даље према сјеверу обухватајући и западну Славонију.[27] Најзад, за преостали дио сјеверне Босне, од ушћа Укрине до Дрине, могла би се прихватити претпоставка да је, заједно с источном Славонијом, припадао Бреуцима, а можда су ту живјела још нека мања племена, чије је боравиште тешко прецизније утврдити.

Сви су ови народи били не само културно већ, по свој прилици, и етнички међусобно сродни. О њиховом поријеклу, о времену и начину њиховог досељавања у крајеве јужно од Саве, речено је већ довољно у једном од претходних поглавља („Доба ратника"). Остаје нам да кратко скицирамо њихову даљу историју.

У посљедњим стољећима другог и у првим стољећима првог миленија старе ере осјећа се на читавом овом подручју живот подједнаког интензитета, оснивају се бројна насеља на обронцима Грмеча и Козаре, у долинама Сане и Врбаса, на брежуљцима

[27] *З. Марић,* Доња Долина и проблем етничке припадности предримског становништва сјеверне Босне (Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине, св. XIX, 1964). У овој студији обрађено је уопште и питање односа носилаца „културе поља са урнама" према крајевима јужно од Саве, питање њиховог досељавања, шире и уже етничке припадности њених носилаца.

око доње Босне, Укрине и Усоре, на подножју Мајевице. У ово доба пада и оснивање насеља у Доњој Долини код Босанске Градишке, а вјероватно и неких других насеља дуж десне обале Саве. Негдје у току 8. стољећа старе ере наступа промјена чији су нам узроци непознати. У сјевероисточној Босни, на читавом потезу од ушћа Босне до Дрине, нема иоле значајнијег самосталног развоја током жељезног доба. Чини се да је и становништво проријеђено; трагови живота постоје, али су минимални. Водећу улогу преузима сјеверозападна Босна са два значајна центра: једним у долини ријеке Сане, другим на самој Сави — у Доњој Долини. Није тешко наћи одговор на питање због чега је управо подручје Сане доживјело у жељезно доба тако снажан процват. Тај крај био је већ одавно култивисан, долина Сане и обронци околних планина пружали су одличне услове за развој земљорадње и сточарства; основи егзистенције били су, према томе, осигурани. Са жељезним добом долазе до изражаја и друга природна богатства овог краја: приступачна лежишта добре жељезне руде и огромне шуме, које су давале другу основну сировину за производњу жељеза — дрво и дрвени угаљ. Готово да нема насеља жељезног доба у овом крају — од Бахтагића градине у Красуљама, па до Градине у Благају код Босанског Новог — у којем се неће наћи бар понеки траг прераде жељеза; нека су (као, на примјер, Сански Мост) била прави металуршки центри. Такав обим прераде жељеза, а и неки карактеристични облици њихових производа, прије свега жељезних копаља, пронађени и у ближим и у доста удаљеним крајевима, показују да су рудници, талионице и ковачнице овог подручја радиле увелико и за извоз. Тај вишак производње тако тражене робе био је подлога снажног развоја и релативног богатства праисторијског становништва овог краја у жељезно доба.

Основица привредног и културног успона праисторијског насеља у Доњој Долини била је нешто друкчија. И овдје су, разумије се, постојали повољни услови за земљорадњу, сточарство, лов и, нарочито, риболов, чији је интензитет добро документован бројним и разноврсним рибарским справама (тегови за мреже, удице и харпуни разних врста). Али се самим тим занимањима становници Доње Долине не би никад издвојили из низа других истовремених земљорадничких и рибарских села која су се развила ту и тамо с једне и друге стране Саве. У прво вријеме свог живота била је и Доња Долина само обично село. Тек постепено њени становници уочавају изузетан географски положај на којем се налазе — на југу и југозападу су им области богате рудом, металима и стоком, на сјеверу се широко простиру равнице Паноније, а ријека Сава им отвара пловне путеве до источних Алпа на једној и до доњег Подунавља на другој страни. Већ крајем бронзаног доба тргује се овдје бронзаним производима из бројних радионица у сусједним крајевима Босне и Паноније, а од увезене сировине израђују и долински ливци сјекире и копља,

украсне игле и бритве у облику полумјесеца. Тргује се сигурно и другом робом, о којој у археолошким слојевима обично нема поузданих трагова. Развој жељезарства у сјеверозападној Босни даје нов подстицај доњодолинским трговцима, они постају важан посредник за извоз жељеза у Панонију и Подунавље. Жељезо је, разумије се, било само један од предмета ове посредничке трговине. Необично разноврстан и разнородан накит од бронзе, стакла и јантара, бронзано посуђе и дијелови луксузне бојне опреме, а у посљедњим стољећима старе ере и сива келтска керамика рађена на лончарском колу — откривени у слојевима насеља и у гробовима доњодолинских становника — показују веома широк круг трговинских веза које обухватају западни и јужни Балкан, Апенински полуоток, источне Алпе и Панонију.

Разноврсност оружја које је у сјеверозападној Босни израђивано и употребљавано крајем бронзаног и у току жељезног доба, висок проценат ратничких гробова у некрополама и карактер већине насеља (градине), већ сами по себи говоре да ни времена која су настала послије велике сеобе нису била посве мирна. Дуготрајност насеља и континуитет живота и културе значе само да великих и трајних разарања и смјена становништва више није било. Сигурно је да су локални племенски сукоби били доста чести, а њихов основни циљ и није био освајање туђих земаља, већ ратни плијен — стока, жито, драгоцјени метали, оружје, а вјероватно и робови. Чињеница да, на примјер, не постоје готово никакви докази ближег контакта и размјене добара између географски толико блиских насеља у долини Сане (или оног у Доњој Долини), с једне, и јаподских насеља око Бихаћа, с друге стране, недвосмислено показује да односи између ових племена и Јапода нису баш били пријатељски. Већа опасност завладала је тек у 4. стољећу старе ере, кад су у сусједне крајеве провалили Келти. Није искључено да је тада дошло и до каквих озбиљних сукоба; о њима, међутим, ћуте и писани извори, а ни досад истражена археолошка налазишта не дају о томе никаквих опипљивих доказа. У каснијим стољећима односи са Келтима, који су у сусједним крајевима живјели помијешани с панонским племенима, били су, изгледа, пријатељски: келтско посуђе, накит, а у мањој мјери оружје и новци откривени у Доњој Долини и неким другим налазиштима сјеверне Босне свакако су резултат трајних трговинских веза.[28]

[28] Постоји, додуше, добро познато и често препричавано мјесто код Јустина, који приповиједа како су Келти провалили у илирско приморје, освојили Панонију, а затим „много година" водили ратове с Илирима и Трачанима. Тај је податак, међутим, сувише уопштен, а вјероватно је да се претежно односи на ратне походе келтских Скордиска против Трибала, Аутаријата, Дарданаца и других народа централног Балкана који су стајали на путу њиховог продирања према Грчкој, о чему говоре и други извори. — Питање односа праисторијског становништва данашње Босне са Келтима обрађено је посебно у једној студији З. *Марића* објављеној у Гласнику Земаљског музеја Босне и Херцеговине, IV, XVIII, 1963.

На удару римског империјализма нашли су се ови крајеви тек у другој половини првог стољећа старе ере. Велика ратна кампања Октавијана и његових војсковођа 35—33. године старе ере није могла мимоићи ни сјеверну Босну и вјероватно су већ тада ови крајеви морали признати римску власт. Убрзо су и панонска племена сјеверне Босне, као и њихови сусједи на југу и сјеверу, почели осјећати сву тежину нове власти, која је разарала саме темеље њихове друштвене организације и наметала им захтјеве незамисливе за друштво у којем су дотада живјели: порезе (који су због грамзивости римских чиновника били још тежи) и војну службу, која им је одузимала најбоље и најспособније момке. Није стога чудо што су управо становници ових крајева са својим сународницима на сјеверу (Бреуцима и осталим Панонима) и са сусједима на југу (Деситијатима и Делматима) били основна снага великог устанка против Римљана 6—9. године нове ере. О важности која се у том рату придавала Мезејима говори податак да су Римљани, прелазећи 7. године старе ере у офанзиву против устаника, свој главни удар усмјерили управо против њих. Крећући са јаподског територија, провалио је римски војсковођа Германик у земљу Мезеја и посве је опустошио. Овај је поход вјероватно имао два основна циља — први, да пресијече везе између панонских и делматских снага, и други, да што више ослаби ратоборне Мезеје. Један од циљева похода на Мезеје могао је бити и уништење њихових погона за производњу жељеза и залиха оружја. Дефинитивно покорење услиједило је тек средином 9. године старе ере. Рудници и жељезарски погони на територију Мезеја били су убрзо обновљени, али сада као власништво римске државе и с новом технологијом; велико насеље у Доњој Долини, уништено, као и многа друга, приликом гушења устанка није више било подизано — трговина је сад вођена на други начин и ишла је другим путевима.

Друштвена организација ових народа у доба њихове самосталности није се, по свој прилици, битније разликовала од оне код Јапода. И Мезеји и Осеријати и Бреуци били су заправо више скупине сродних мањих племена које су зближавали економски интереси, поријекло и родбинске везе него чврсто повезани политички организми. Можда се ипак за Мезеје може помишљати да су имали снажнији и развијенији осјећај да припадају једном народу,[29] али су и они били још увијек далеко од неке форме државне организације. С друге стране, релативно развијена привреда даје нам за право да претпоставимо не само

[29] Запажено је да, још доста дуго након губљења самосталности, служећи у римској војсци у разним крајевима царства, Мезеји радо истичу своју народност (као што су то чинили, нпр., и Деситијати или Делмати). Примјера ради наводимо дио садржаја једног надгробног споменика нађеног у Цезареји, у сјеверној Африци: „Ликајус Карвусов син, по народности Мезеј, коњаник VII кохорте...” — Ово „по народности Мезеј” наведено је, очигледно, с извјесним поносом.

доста сложену подјелу рада већ и одређену друштвену раслојеност. Сигурно је да су постојале занатлије разних струка — рудари, ливци, ковачи, лончари, а кад је ријеч о Доњој Долини, треба рачунати и на бродоградитеље, рибаре, трговце. Богатство опреме у појединим гробовима, не само мушким, ратничким, већ и женским, у великим некрополама праисторијске Доње Долине и Санског Моста, веома је видљив знак издвајања богатијег, водећег друштвеног слоја, који су сачињавали родовске и племенске старјешине, а вјероватно и трговци и професионални ратници, можда и свештеници. Постојање ових посљедњих — као посебног друштвеног слоја — посве је, додуше, хипотетично. Међутим, степен економског и друштвеног развоја који су ова племена била достигла и доста бројне манифестације религиозног карактера које запажамо у остацима њихових насеља и некропола дозвољавају да то претпоставимо. Стога се не може искључити ни могућност да су оних неколико жена из Доње Долине *сахрањених са дијадемом на глави* (в. реконструкцију на сл. 96) биле заиста свештенице, као што претпоставља З. Марић.

Кад је ријеч о сфери духовног живота панонских племена сјеверне Босне у праисторијско доба, морамо одмах рећи да наша сазнања у том погледу почивају једино на археолошким изворима, дакле на материјалним траговима вјеровања, обреда и магијских радњи који су могли бити очувани. То, свакако, није много, а реконструкције које вршимо (служећи се, разумљиво, и аналогијама уоченим код других истовремених народа и племена, као и етнографским паралелама) готово увијек су само хипотезе, тек ту и тамо имамо ослонца за неке чвршће тврдње. Сажето приказани,[30] основни елементи религије и култа панонских племена сјеверне Босне које смо у стању уочити и реконструисати своде се на култове ширег значаја, култ мртвих и магијске радње.

Култ сунца, у којем одређену улогу играју лабудови, дивље гуске или патке, дакле водене птице селице, припада оном дијелу религиозних схватања која су панонска племена донијела приликом досељења у ове крајеве. Она су настала, по свој прилици, у току бронзаног доба и заједничка су великом броју народа тог доба у средњој и сјеверној Европи. Какав је садржај тог култа био и какви су се све обреди у вези с њим обављали, немогуће је докучити само на основу очуваних археолошких остатака. Врло је вјероватно да је у оквиру тог култа постојало вјеровање о сунцу које се креће небеским сводом у светим колима која вуку птице; како се ради о воденим птицама селицама, оно је, по свој прилици, у вези с вјеровањем да сунце ноћу почива у неком далеком мору или иза њега. Птице селице су, осим тога, укључене у тај култ и стога што је њихов одлазак на југ повезан са годишњим добом у којем сунце слаби, а њихов по-

[30] Више података о томе садржано је у студији *З. Марића*, наведеној у напомени бр. 27.

вратак у прољеће значи и повратак сунца с обновљеном снагом. Стилизирана представа сунчевих кола са лабудовима и сунчевим диском један је од најчешћих украсних мотива на бронзаном посуђу овог доба у средњој и сјеверној Европи; у сјеверној Босни фрагменти једне тако украшене посуде нађени су у близини Лукавца код Тузле. У сјеверозападној Босни тај се култ манефестује веома честим приказивањем сунца у облику диска, точка или свастике (кукастог крста) на различитим предметима — огњиштима, утезима за ткалачки стан, накиту (в., нпр., сл. 95) и исто тако омиљеним представама водених птица, и то не само крајем бронзаног већ и током читавог жељезног доба.

Трагови једног другог култа, чије су манифестације такође уочене на више мјеста у средњој и сјеверној Европи, запажени су, опет, у Доњој Долини. Ради се о доста великом броју различитих бронзаних објеката (најчешће накита, али дјеломично и оружја) који су били пронађени у муљу приликом регулације корита Саве, недалеко од праисторијског насеља. Разумљиво, ти би се предмети могли објаснити и као случајно изгубљене ствари. Ипак, њихов велики број, а и аналогије из других налазишта, дају могућност за претпоставку да су ти драгоцјени предмети били намјерно бачени у Саву, као дарови рјечним демонима. То је могло бити чињено с циљем да се рјечни демони умилостиве, придобије њихова наклоност и осигура добар риболов, сретна пловидба, а можда најприје зато да им заштите куће и њиве од поплава.

Како изгледа, био је овај култ особито важан у првим стољећима живота Доње Долине, када се ово насеље пружало у облику дугачког низа кућа поређаних дуж савске обале; у каснијим периодима изгубио је на значају, а можда се и посве угасио.

Као и остала панонска племена, и ова у сјеверној Босни познавала су у почетку само један и јединствен начин сахрањивања: своје мртве они су спаљивали, а пепео покопавали у земљу у заједничким гробљима. Постоји, додуше, већ тада нека разлика између сјеверозападне и сјевероисточне Босне. Они први стављали су, како је ритуал захтијевао, изгорене остатке мртвих у земљане урне и поклапали их земљаним здјелама. Такав је ритуал у најстаријим некрополама овог краја откривеним у Маховљанима близу Лакташа или у Радосавској, између Бањалуке и Приједора; тај исти ритуал срећемо и у млађим некрополама — Доњој Молини, Санском Мосту, Чаракову код Приједора. У источној Босни, око Добоја, Грачанице, Бијељине, откривене су некрополе које припадају у суштини истом, али нешто редуцираном ритусу — урни у правом смислу ту нема — изгорени остаци покојника стављани су у јаму укопану доста плитко у земљи, поклапани земљаном здјелом и затим затрпани.

Оно што је заједничко свим овим старијим некрополама, прије почетка жељезног доба, јесте релативна уједначеност гробних прилога — њих је на првом мјесту мало, понека посуда, игла или неки други накит, најчешће ништа. Можда је разлог томе донекле и чињеница да су истакнути појединци, поглавице, били посебно сахрањивани, а њихови гробови још нису пронађени. Ипак, то нам открива да у ово вријеме — осим вјероватно посве танког слоја племенских вођа и истакнутих ратника — значајније друштвене диференције код ових племена још нема. Друга је општа црта то да на овим старијим гробљима нема трагова неких каснијих даћа и сличних обреда. Као да се самим чином спаљивања прекидала свака веза између мртвих и живих.

Почетком жељезног доба (од 7. стољећа ст. е. надаље) почиње се нешто битно мијењати у овој области духовног живота. Постепено се уводи покопавање тијела (инхумација) и тај нови обичај полако, али константно, из стољећа у стољеће, потискује стари обичај спаљивања. Ипак, спаљивање није никад било посве одбачено — и међу најмлађим гробовима из Доње Долине и Санског Моста има још понека урна са пепелом.

Некако у исто вријеме, од 7. стољећа старе ере, почиње се далеко више пажње посвећивати гробним прилозима — без обзира о којем се ритусу ради. Ту су сад комплетни метални дијелови ношње и накита (игле, фибуле, огрлице, наруквице, појасеви, дугмад), различито оружје, посуде за јело и пиће, тегови за вретена . . . све предмети потребни у свакодневном животу. У једном спалишту у некрополи Сански Мост нађен је чак дио занатског прибора неког металурга: здјела за изливање растопљене бронзе, калуп, керамичке цијеви (духаљке) и керамичка издушна цијев мијеха, моделирана у облику коњске главе (сл. 88). Ови предмети нису, додуше, стављени у сам гроб, али чињеница да су закопани на посвећеном простору некрополе (у исто вријеме када су у урни сахрањени посмртни остаци њиховог власника) има заправо исти смисао и функцију као штит, копље, или мач у гробу ратника.

Упоредо с овом, запажа се још једна промјена. У свим великим некрополама жељезног доба овог краја бројни су трагови различитих обреда који су обављани независно од самог чина сахране: фрагменти земљаних посуда разбијених у току тих обреда и разбацаних по површинском слоју изнад гроба; групе посудица с остацима јела укопане у земљу између гробова, трагови малих ватри паљених ту и тамо у плитким јамицама на простору гробља.

Овим новим појавама у погребним обичајима треба, најзад, прибројати и двије важне чињенице констатоване у Доњој Долини. Наиме, око 700. године старе ере напустили су становници Доње Долине своје старо насеље које се пружало, доста раштркано, дуж обале Саве и основали, уза саму Саву, ново збијено насеље сојеничког типа, вјероватно на већ постојећем узвишењу. Истовремено с овим пресељењем почели су они своје мртве сахрањивати на истом мјесту на којем су некада стајале куће њи-

Сл. 88

ховог старијег насеља. И друго, испод новог, сојеничког насеља у Доњој Долини нађено је 9 гробова — 8 мртваца у дрвеним сандуцима и 1 урна — укопаних испод самих кућа. Мада различитим поступком, у оба случаја мртви су на неки начин били доведени у везу с кућама и насељем, готово бисмо могли рећи — везани су за њих.

Тешко је, а понекад и немогуће, објаснити праве мотиве и циљеве свих ових поступака. Једно је ипак јасно — све ове манифестације култа мртвих показују да се нешто битно промијенило у схватањима о загробном животу и у односу живих према

њиховим мртвима прецима и сродницима. Тај међусобни однос постао је знатно ближи,ириснији — као да мртви на неки начин и даље учествују у свакодневном животу становника ових насеља, у њиховом раду, у светковинама и биткама.

Друга област духовног живота ових племена о којој нас археолошки остаци бар донекле информишу — умјетност — не одговара по својим дометима њиховој економској снази и развијености. Ови земљорадници, сточари, металурзи и трговци, отворени према свијету и у живим контактима с многим ближим и даљим крајевима, сигурно су имали прилике да се упознају бар са дјелима тзв. ситулске умјетности у источноалпском подручју (с којим су одржавали сталне трговинске везе), ако не и са грчком и етрурском умјетношћу, али је очигледно да према таквим дјелима и таквој умјетности нису имали никаквог афинитета. Готово све што су нам на овом пољу оставили своди се на умјетнички обликоване предмете свакодневне употребе — металне дијелове ношње, накита, коњске опреме и различито земљано посуђе. Па и међу тим предметима већина припада занатским и умјетничким манирима шире распрострањеним и појављује се овдје чешће као прихваћена творевина него као самостално остварење.

Најбројнија је међу тим израђевинама керамика. У старијем раздобљу, крајем другог и почетком првог миленија старе ере, запажају се јасно два посве различита правца у обликовању

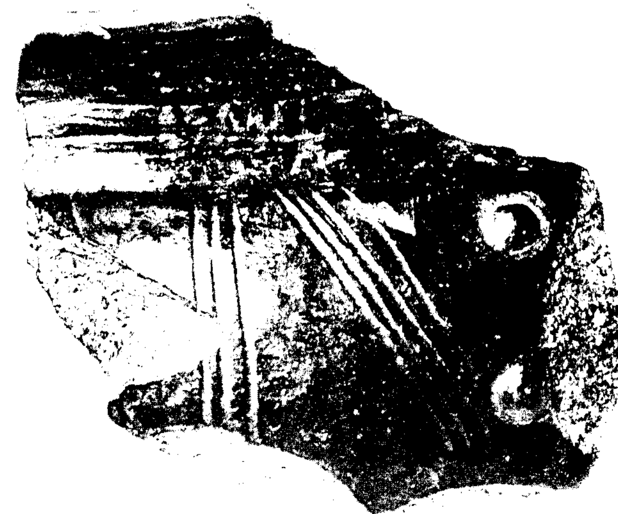

Сл. 89

Сл. 90

и украшавању керамичких производа у сјеверној Босни. Један од њих чува традицију културе поља с урнама — основна пажња посвећена је обликовању посуде. Урезаног или аплицираног орнамента готово и нема, а декоративни ефекти постижу се у процесу извођења саме форме и њеног довршавања. То су широки, степенасто изломљени ободи и увучени ободи који су тако моделирани да подсјећају на ивицу турбана и, најзад, канелуре на ободу, врату и рамену посуда, у разним комбинацијама.

Други правац, заступљен нарочито на насељима око доњег тока ријеке Босне, али и уз Доњи Врбас, ослања се дијелом на декоративни систем источнопанонског простора, а још више на геометријски стил средњобосанских радионица касног бронзаног доба, о којем ће бити доста говора у сљедећем поглављу. Ту се срећемо са различито комбинованим геометријским мотивима — шрафираним троугловима, тракама, гирландама — који су урезани у свјежу глину прије печења посуде и инкрустирани бијелом кречном масом. Најљепше примјерке овако украшеног посуђа дала су насеља „Вис" код Дервенте, „Пивница" код Оџака и старији слој насеља „Брдашце" у Лакташима.[31] Са слабљењем

и гашењем овог правца у његовим центрима нестаје постепено и овако украшене керамике из насеља сјеверне Босне. Напротив, традиције културе поља с урнама одржавају се у керамици сјеверозападне Босне још веома дуго у току жељезног доба.

Крајем шестог стољећа старе ере појављује се на овом тлу велики број керамичких производа нове врсте. Ради се претежно о мањим посудама — здјелама, шољама и пехарима — израђеним од фино пречишћене глине са знатном примјесом графита. Пажљивим глачањем и одмјереном температуром печења постизане су црне површине готово металног сјаја (сл. 89—91). Тај ефекат допуњен је богатим пластичним украсом — округлим или овалним испупчењима на зиду посуде — и фино моделираним

Сл. 91

[31] Извјештаје о ископавању прва два локалитета објавили су *З. Марић* и *А. Бенац* у Гласнику Земаљског музеја Босне и Херцеговине, св. XV/XVI, 1961, односно св. XVII, 1962.

дршкама које се завршавају стилизираним животињским главама или само неким детаљима: роговима, односно ушима (сл. 90, 91). Немогуће је за сада утврдити гдје се овај нови керамички стил зачео — његове производе срећемо како у сјеверозападној Босни (градина Зецови, Сански Мост, Доња Долина) тако и у Славонији и Словенији. Врло је вјероватно да се појавио као нека врста реакције лончарских мајстора на све већу употребу бронзаног посуђа, боље рећи као покушај да се керамика као луксузнија роба, не само практичне већ и естетске функције, одржи на тржишту конкуришући сјајнијем, чвршћем, декоративнијем, али и скупљем посуђу од бронзе. Неке од ових посуда биле су, чак, праве имитације бронзаних узорака, што најбоље показују испупчења на њиховој површини која имитирају главе заковица (сл. 89).

Разумљиво, ово су само најважније тенденције које се у погледу моделирања и украшавања боље керамичке робе дају запазити. Постоје и друге. На примјер, украшавање посуда округлим и овалним испупчењима, рошчићима и стилизираним животињским главицама није ограничено само на црну графитирану керамику, већ се практикује и код обичне сиве или смеђе робе. Једна мала, сивосмеђа шољица из Доње Долине (сл. 92) може се узети као примјер успјелог стапања старих са новим тенденцијама: основни украс чине изразите усправне и водоравне канелуре, наслијеђене из репертоара културе поља с урнама; пластични ефекат допуњен је декоративном дршком са животињ-

Сл. 92

Сл. 93

Сл. 94

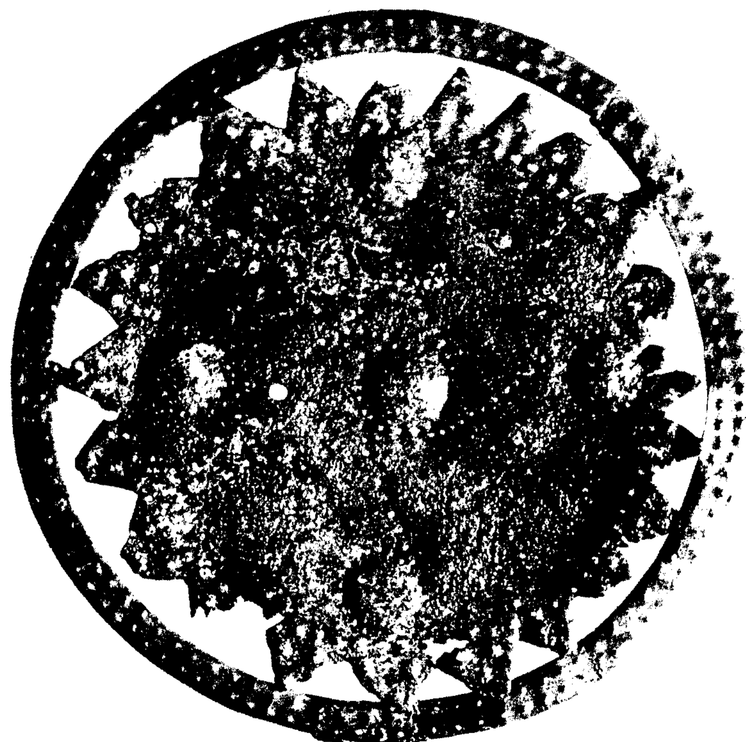

Сл. 95

ским главицама. Једну посебну групу, опет у Доњој Долини, сачињавају мали глинени пехари који својим обликом имитирају грчки пехар за вино (ојнохое; сл. 93); ради се, свакако, о јефтинијој замјени скупљих керамичких и металних предмета који су у ове крајеве увожени, али нам, на жалост, нису очувани.

Производња оруђа и оружја од бронзе, а поготово од жељеза, имала је готово искључиво утилитарни карактер. Ипак, понекад се може наслутити тежња да се и оваквим објектима да облик који задовољава не само практичне већ и естетске захтјеве. Као примјери могли би се навести — једна брадва нађена у близини Власенице (која, додуше, не мора потицати из неке од радионица сјеверне Босне, али добро илуструје ову тежњу; сл. 94), или бронзана бритва из Грапске код Добоја (уп. сл. 129).

На продукцији разноврсног бронзаног накита не вриједи се посебно задржавати, поготову стога што је самониклих, оригиналних остварења ту мало. Међу њима заслужују да се спомену округли бронзани брошеви, какви су се у шестом и петом стољећу носили у Доњој Долини (сл. 95), и посебан тип украса за косу, настао, по свој прилици, у сјеверозападној Босни, а одатле пренесен далеко на југ, у земљу Делмата, гдје је такође постао саставни дио женског накита жељезног доба. Треба ипак нешто рећи и о накиту као цјелини. За разлику од јаподског или делматског накита старијег жељезног доба, накит који се но-

Сл. 96

сио у сјеверној Босни није тако тежак и масиван; фибуле и брошеви, игле, наруквице и огрлице по правилу су мање, грацилније. Чак и онда када се укупан ансамбл састоји од великог броја различитих објеката, цјелокупан изглед показује одређено осјећање мјере и не дјелује сувише „барбарски" (види сл. 96).

Ситна бронзана пластика доста је ријетка. Више као доказ рано успостављених веза с грчким свијетом него што сама по себи представља значајан објект, заслужује да се помене минијатурна фигура коња из Доње Долине која припада касном геометријском стилу. Осим ње, из Доње Долине потиче још неколико боље или слабије очуваних бронзаних привјесака који приказују крајње шематизован људски лик (тип о којем је било говора у поглављу о Јаподима), те стилизиране ликове домаћих животиња. Нешто је чешћа примјена стилизираних дијелова животињског лика у украшавању различитих објеката, међу којим се као посебно успио рад може навести један ђем са два пара лабудова и двије ванредно импресивне главе бика (сл. 97).

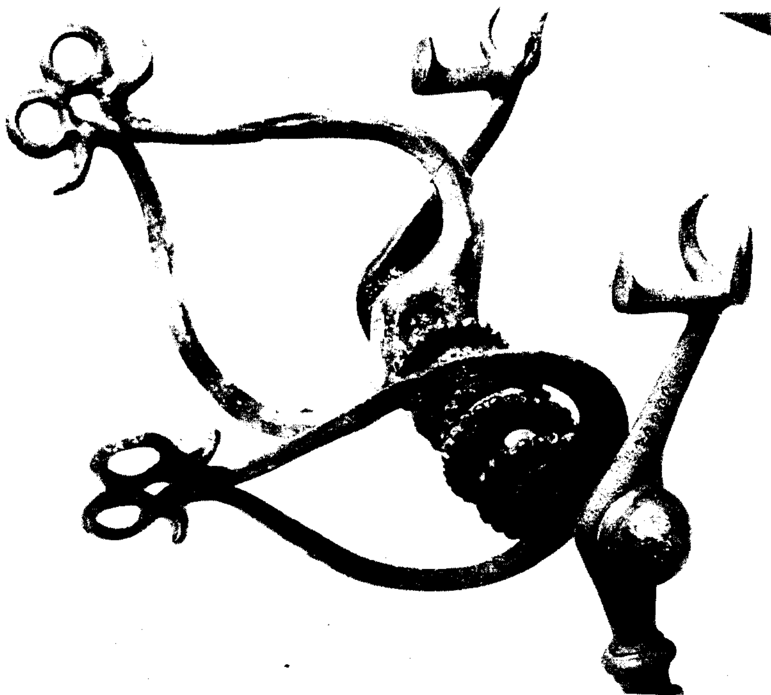

Сл. 97

Сл. 98

Другог је карактера ситна глинена пластика. Фигурице домаћих животиња (сл. 98) и крајње стилизирани људски ликови нађени у већем броју примјерака у Доњој Долини, по свом карактеру, а највјероватније и по намјени, одговарају глиненој пластици из Рипча: то су, по својој прилици, објекти рађени искључиво за потребе култа, односно магије.

Дуготрајне и веома сурове борбе с Римљанима, и прије и у току великог устанка, нанијеле су читавој области сјеверне Босне огромне материјалне и људске губитке. Требало је да прође извјесно вријеме док се читава земља опорави и уклопи у политички и друштвени систем Римске Империје. У том интервалу изгубљене су, изгледа, све споне које би везивале — и иначе не нарочито развијену — аутохтону умјетност панонских племена сјеверне Босне с оном која се, током првог стољећа наше ере, полако јавља и у овим крајевима као један од бројних огранака римске провинцијске умјетности.

ЗЕМЉА ДЕСИТИЈАТА

Упућенијем читаоцу, којем је познато колико мало, у ствари, знамо о Деситијатима и колико су штури подаци о њиховом територију, учиниће се наслов овог поглавља сувише смјелим и претенциозним. Поготову стога што ће овдје, као и у претходним поглављима, бити обухваћено вријеме од краја другог до краја првог миленија старе ере — а зна се да најстарији очувани помен Деситијата у писаним изворима потиче тек из доба великог устанка 6—9. године нове ере. Стога сам дужан да кажем да су овдје изнесени закључци о територију Деситијата и о њиховој раној историји — оној коју нам писани извори нису забиљежили — заиста само хипотезе засноване готово искључиво на интерпретацији археолошких извора.[32]

Ти извори су многоструки и занимљиви. Они нам откривају интензиван живот и динамичан развој који се одигравао у срцу данашње Босне много стољећа прије него што се име Деситијата први пут појавило у писаним дјелима. Они нам показују да постоји један доста јасно омеђен територ на којем можемо уочити, у току читавог једног миленија, значајну сродност неких основних појава материјалне и духовне културе: облика насеља и начина сахрањивања, израђевина од метала и керамике, техничких и стилских својстава тих предмета итд. Тај територ обухвата крајеве око горњег Врбаса, горњег тока ријеке Босне, слива њене притоке Лашве и, разумије се, планинске предјеле између и око ових рјечних долина. Уочена сродност неких основних појава материјалне и духовне културе на том територију омогућила је да се утврди постојање једне доста хомогене људске заједнице која је у археологији добила назив „средњобосанска културна скупина". Границе распростирања те скупине још нису посве утврђене, али се може узети да се приближно прости-

---

[32] О Деситијатима је код нас уопште мало писано. Од новијих радова упућујем читаоца на студије *Е. Пашалића* о делматско-панонском устанку, објављеном у Годишњаку историјског друштва Босне и Херцеговине бр. 8 (1956), гдје се доста расправља и о Деситијатима. — Што се тиче праисторијских налазишта у овом подручју, подаци о њима су прикупљени у мом раду објављеном у Гласнику Земаљског музеја Босне и Херцеговине, св. XX, 1965. За натпис на вази в. *Р. Шалабалић* у часопису Archaelogia Iugoslavica, VIII, Београд, 1967, стр. 35 и д

рала од Горњег Вакуфа, преко Бугојна, до близу Јајца, те од изворишта Босне до Зенице или још нешто сјеверније (в. сл. 55) Њен развој могуће је пратити од посљедњих стољећа другог миленија старе ере (може се апроксимативно узети да је то 1.200. година), па све до краја старе ере. Пошто су на једном дијелу територија ове скупине, у горњем току ријеке Босне, Деситијати сигурно живјели — о чему свједоче поуздани епиграфски извори — сматрао сам да методолошки није неприхватљиво претпоставити да је носиоце „средњобосанске културне скупине" касног бронзаног и жељезног доба чинило, у ствари, неколико сродних племена која су у писаним изворима забиљежена под заједничким именом Деситијати. При том сам имао на уму, прије свега, чињеницу да су Деситијати, у тренутку кад се појављују у очуваним писаним изворима, били бројна, економски и војно снажна и политички већ добро организована заједница, што претпоставља дужи претходни развој, који нам писани извори нису забиљежили, али који је морао оставити трага у археолошким изворима. Тиме није речено да су племена која се при крају другог миленија старе ере појављују као носиоци „средњобосанске културне скупине" већ тада носила заједничко име Деситијати и већ тада представљала једну организовану заједницу. Био је то, вјероватније, тек почетак дуготрајног процеса економског и културног зближавања и повезивања који је — по свој прилици негдје у току жељезног доба, немогуће је прецизније рећи када — резултирао и стварањем одређене форме политичког организовања племенâ која улазе у заједницу Деситијата. Том процесу морао је, међутим, претходити процес постепене етничке асимилације који се на овом тлу одигравао још у току бронзаног доба. Не постоје, наиме, никакве значајније индиције да су се носиоци „средњобосанске културне скупине", преци историјских Деситијата, доселили у централну Босну као организована, компактна заједница. Другим ријечима, они су се ту постепено образовали. Како се то одиграло — тешко је реконструисати, јер нам недостају неке кључне карике у ланцу.

Знамо да је добар дио централне Босне био култивисан још у неолитско доба и да је био домовина оне високо развијене заједнице земљорадника касног неолита које називамо Бутмирцима. Знамо, исто тако, да су и ове крајеве задесиле оне исте провале нових, примитивнијих, првенствено сточарских, племена које су означиле крај неолитског доба на читавом западном Балкану; и овуда су прошли, задржавајући се дуже или краће, носиоци баденске, костолачке и вучедолске културе бакарног доба и неких још недовољно проучених култура раног бронзаног доба. Трагове њиховог краћег или дужег боравка налазимо на рушевинама неолитског насеља у Обрама, на градинама у Алихоџама и Забиљу, на Црквини код Турбета, на Поду код Бугојна, на Грâцу у лепеничком Хомољу — па све до Которца, Дебелог брда и Бакија у непосредној околини Сарајева. Најзначајнија од ових,

изгледа, ипак је скупина носилаца вучедолске културе. Они су основали и највећи број насеља у овим крајевима, а на Дебелом брду код Сарајева били су развили и доста живу металуршку производњу.

Затим настаје онај најтамнији период ближе праисторије сјеверозападног Балкана који обухвата средину другог миленија старе ере, а који сам у једном од претходних поглавља описао под називом „Изгубљена стољећа". Централна Босна је у ово доба готово сасвим бијела мрља на археолошкој карти. Тешко је вјеровати да се ради само о недовољној истражености, али се не може прихватити ни претпоставка да су ови привлачни крајеви у периоду од неколико стољећа (грубо узето, између 1.600. и 1.200. године старе ере) били готово опустјели. Морамо се задовољити уопштеном констатацијом да је на сјеверозападном Балкану ово доба обиљежено културном стагнацијом, доста ријетком насељеношћу и сточарско-номадским начином живота, који није могао оставити много трајнијих и уочљивијих трагова. То, разумије се, важи и за централну Босну. Знамо да су непосредно сусједни крајеви на југу и југоистоку (околина Сарајева, Гласинац, Рама) у ово доба били насељени скупинама у основи сродног становништва, које у археологији познајемо као носиоце „јужнобосанске културе бронзаног доба". Лако је могуће да су се они, током раног и средњег бронзаног доба, могли простирати и у планинским крајевима око горњег тока Врбаса и Босне. Исто је тако доста вјероватно да су у овим крајевима у исто вријеме егзистирале и групице становништва другог поријекла, остаци оних бројних таласа инвазора који су преко ових крајева прешли у првим стољећима другог миленија, а на првом мјесту носилаца вучедолске културе. Најзад, међу њима је могло бити чак и далеких потомака некадашње неолитске популације централне Босне. Период средњег бронзаног доба био је, изгледа, период њихове постепене асимилације.

Рекао сам већ да неког значајнијег досељавања новог становништва у централну Босну крајем бронзаног доба није било. Таква инвазија могла је доћи само са сјевера као дио великог таласа носилаца „културе поља с урнама". Знамо да је овај талас заузео, између осталог, велике дијелове данашње сјеверне Босне и крајеве око доњих токова великих Савиних притока. Није искључено да су се поједине ратничке хорде залијетале и знатно дубље на југ, првенствено долином Босне, а могло је доћи и до насељавања неких мањих скупина овог, западнопанонског становништва и у крајеве око горњих токова Босне и Врбаса. Али ови продори нису оставили трајнијих посљедица. На тлу централне Босне нема њиховог карактеристичног начина сахрањивања, а типни облици њихове керамике, који се у мањим количинама појављују у културном слоју неких насеља, губе се у маси производа другог типа и другачијег стилског обиљежја. Они се, стога, могу сматрати резултатима утицаја или баштином ма-

лобројних досељеника западнопанонског поријекла који су се стопили с аутохтоним становништвом. Међутим у материјалу „средњобосанске културне скупине" постоје и неке појаве — на првом мјесту неке посве нове и специфичне форме земљаног посуђа и исто тако специфичне комбинације мотива у оквиру њене геометријске орнаментике — које не припадају ни кругу „културе поља с урнама", нити се могу сматрати културном баштином старијег, бронзанодобног становништва ових крајева. Трагајући за њиховим извором, стижемо у једну доста удаљену област — у област Карпата и у сусједне предјеле на источном рубу Панонског базена. У тој области развијале су се, истовремено или слиједећи једна другу, бројне културе бронзаног доба, познате у археологији као Теи, Отомани, Перјамош, Витенберг и Ватин култура. За нас су посебно интересантне двије трајне особине ових заједница. Прва је богатство и разноврсност металних производа који се јављају као резултат веома дуге рударске и металуршке традиције и усавршене занатске обраде бакра, бронзе, злата и сребра у оквиру тих култура. Друга је — постепен и разнолик развој читавих серија керамичких типова и геометријске орнаментике на металу и керамици, у којој се старији, спирални, спиралоидни и уопште криволинијски мотиви преплићу са тракама, ромбовима, троугловима, цикцак и другим праволинијским мотивима који према крају развоја постепено преовлађују. И ту, у том културном кругу, доста неочекивано, налазимо изворе или узоре неких специфичних облика и орнаменталних комбинација „средњобосанске културне скупине". Наравно, ни у овом случају не долази у обзир теза о неком масовнијем пресељењу становништва из те области у централну Босну. За такву тезу недостају потребни međučlanovi на великом пространству које централну Босну дијели од јужних рубова Карпата. Осим тога, ради се само о појединим елементима, а не, како се то у археологији каже, о „цјелокупном стилском изразу". Но, како су ти елементи, ипак, доспјели на тло Босне? Одговора на ово питање може бити више. Одређени орнаментални мотиви могли су овдје стићи посредним путем, трговином металним производима карпатских радионица (који су веома често били украшени), да би онда били прихваћени и даље употребљавани у кругу домаћих металуршких и лончарских радионица. Али се на тај начин теже могу објаснити неке, само за лончарске производе карактеристичне, комбинације мотива и, нарочито, неки облици земљаног посуђа. Утицаји су ту морали бити јачи и непосреднији. Морамо, дакле, ипак прибјећи претпоставци да је неког, макар и ограниченог, досељавања људи из тих крајева у централну Босну вјероватно било. Наравно, одмах се питамо и зашто, којим поводом и са каквим циљем. И сад долазимо до једне хипотезе привлачне и рискантне у исти мах. Рискантне због тога што засад још нема чвршћих материјалних доказа који би је поткрепљивали, а ипак довољно привлачне да би бар била

постављена. Морамо, наиме, имати на уму да је, осим већих и мањих сеоба племена и народа, и у праисторијско доба било кретања и пресељавања посве друге врсте, чак и појединаца или врло малих скупина људи, често и у доста далеке крајеве. Мисли се да су у томе особито предњачили занатлије, нарочито рудари и металурзи. Тај слој, који се већ од енеолита почео издвајати као посебна друштвена категорија, одликовао се и посебном покретљивошћу и способношћу прилагођавања разним средствима, јер је — захваљујући свом знању и важности посла који је обављао — био углавном свуда добро приман и уважаван. Разни су узроци могли навести појединце или читаве скупине припадника тог соја да се упуте у нове, непознате крајеве. Али је крајњи циљ сваке такве миграције по природи ствари могао бити само један — пронаћи нове, повољније услове за обављање оног посла с којим су се већ генерацијама били сродили. И ту сад долазимо на нешто чвршће тло. Један од малобројних крајева сјеверозападног Балкана који је могао привући и задржати људе ове врсте — рударе и металурге бронзаног доба — била је управо централна Босна, са својим лежиштима бакрених руда и могућностима копања и испирања бакра, злата и сребра. Другим ријечима, ако је током бронзаног доба било каквог досељавања у централну Босну из старих рударских и металуршких центара у Ердељу, Трасилванији и неким рубним подручјима Карпата, били су то, по свој прилици, професионални рудари и металурзи које су овамо привукла свјежа и неискоришћена рудна лежишта и, разумије се, слободна тржишта, која су се свуда унаоколо отварала.

То би било све што се може рећи или претпоставити о могућем поријеклу и генези носилаца средњобосанске културне скупине из које су се, како мислим, развили Деситијати. Прије него што се изложи њихов даљи развој, карактеристике њихове културе и умјетности, потребно је још нешто рећи о њиховој земљи, чије су контуре напријед укратко означене.

Огромни масив Звијезде, покривен густим шумама, затвара ову земљу са сјевероистока. На сјеверозападу диже се Влашић, чијим су се висоравнима вјероватно користили још и пастири бронзаног доба. На југозападу и југу протежу се, с једне и с друге стране Врбаса, Комар и Копривница, Радован и Радуша, Враница и Зец-планина. Сасвим на југу, Макљен и Битовња одвајају је од слива Неретве. Има и нижих, питомијих мјеста. Брда и брежуљци, терасе и заравањци окружују долине Врбаса, Босне, Лашве и безбројних мањих рјечица. Усјеци ријека и потока, висоравни и превоји отварају путеве у свим правцима. Идући њима, скраћујући пречицама растојања која дијеле долину Босне од Лепенице, или горњи Врбас од Лашве, тешко је отети се утиску да су те пречице веома давно откривене, стазе већ од памтивијека прокрчене и утабане, угажене ногама безбројних генерација. Ни у долинама и малим пољима, а поготово на брежуљцима и па-

динама планина, не леже слојеви дебеле и масне црнице. Земља је суха и посна и жита даје, уз много муке, колико је нужно да се преживи. Али су ливаде сочне, а паше и воде не мањка. Медвједи, срне и дивокозе, вукови, лисице и зечеви и сад се срећу по планинама, а у вријеме о којем овдје говоримо и јелени су у великим крдима крстарили овим крајевима. Није био непознат ни рис, ни дивља мачка, а по ријекама и планинским потоцима, пуним рибе, легли су се даброви. Било је, дакле, услова и за земљорадњу и за сточарство, а ни лов није био, како ћемо видјети, безначајна привредна грана.

Посебан дар природе, о којем се мора нешто више рећи, јесу налазишта металоносних руда и минерала. Неколико типова жељезне руде, од којих је за старе металурге био посебно привлачан лимонит, распрострањено је у богатим лежиштима по читавом овом подручју. Бакрене руде — халкопирит и тетраедрит, заједно са сидеритом и баритом, или са цинчано-оловним рудама — појављују се на више мјеста око горњег Брбаса, Крешева, Вареша, нудећи могућност рударима и металурзима да окушају срећу и вјештину. Скромније по количини метала који дају, али исто тако честе, јесу и појаве злата и сребра. Новија геолошка истраживања биљеже постојање и каситерита, минерала ријетког и драгоцјеног јер даје калај, без којег нема металургије бронзе. Потоци и рјечице, чијим токовима је као густом мрежом покривено читаво ово подручје, носе и затим таложе у грудама или зрнцима већину руда које избијају из њедара земље. Стога су се старим рударима и металурзима отварала два начина да дођу до сировина: копање и испирање. Многи трагови указују на то да су примјењивали и један и други начин.

Стијешњена планинама, у самом средишту горовитог западног Балкана, чини се ова земља некако посве увучена у себе и одвојена од свијета. Али само на први поглед. Проучимо ли мало пажљивије њену топографију и њен географски положај, а нарочито културне токове који су у њу и из ње струјали у доба које описујемо, слика се почиње мијењати. Двије важне рјечне долине — Босне и Врбаса — повезују је с равницама Подунавља и са земљама које се на његовим рубовима нижу. Из Сарајевског поља стари путеви воде планинским косама и висоравнима на исток и југоисток. Из горњег Врбаса пробијају се, мучно додуше, стазе ка висинама Купрешког поља и спуштају се отуд у земљу Делмата. Најзад, прастаре комуникације, откривене још у неолиту или нешто касније — у бронзано доба, воде преко Неретвице и Раме ка Неретви и отуда даље на Јадран, на Медитеран. Сви ови правци, све ове везе играли су, како ћемо видјети, мању или већу улогу у животу Деситијата, у развоју њихове културе и умјетности.

* * *

Средњобосанска културна скупина, чији су носиоци, како смо претпоставили, били Деситијати (или њихови анонимни преци) показује у својој раној фази, крајем другог миленија старе ере, знатну експанзивност. То се посебно јасно може уочити на два значајна археолошка налазишта, од којих једно лежи на јужној периферији њиховог територија, а друго у блиском сусједству, у Рами. Стога је и тим налазиштима потребно посветити неколико редова. Прво од њих је Дебело брдо код Сарајева. Најстарији трагови на том изванредном положају припадају, у културном смислу, још неолиту: ту је било посљедње прибјежиште неке мале неолитске заједнице која се, по свој прилици, повукла из долине Босне у вријеме првих налета сточарских племена, на прелазу из трећег у други миленијум. Убрзо затим насеље су заузели Вучедолци, који су се ту, изгледа, и нешто дуже задржали. Периоду њиховог боравка на Дебелом брду припадају тамо нађени калупи за лијевање бојних сјекира, бодежа, игала, а вјероватно и других предмета од бакра. Већ почетком бронзаног доба Вучедолце смјењују носиоци „јужнобосанске културне скупине". Од тада — па све до краја праисторије — развија се овдје континуиран живот захваљујући, вјероватно, изузетно повољном географском положају, не само у локалном смислу. Смјештено на једном од западних обронака Требевића, Дебело брдо је доминирало над дијелом Сарајевског поља, над долином Миљацке, с једне, и Жељезнице, са друге стране. Но, гледано шире, оно се налазило управо на мјесту гдје се завршава значајна сјеверна саобраћајница — долина Босне — и гдје почињу други, планински путеви који воде у југоисточну Босну и источну Херцеговину. Тај положај био је вјероватно од пресудног утицаја на развој овог насеља у трговински и занатски центар. Такав центар било је Дебело брдо несумњиво током жељезног доба, али почеци тог развоја падају, по свој прилици, раније, у бронзано доба. Можда је још металуршка дјелатност Вучедолаца поставила први темељ таквог развоја, створила традицију, која се затим вијековима одржавала. У посљедњим стољећима другог миленија старе ере ово насеље је достигло и своје највеће територијално простирање. Осим самог Дебелог брда и његових падина, оно се крајем другог миленија проширило, с једне стране, на уски плато испод стијена (на рубу данашњег насеља Соукбунар), а са друге стране до у подножје сусједног бријега Златишта. У том периоду је у насељу обновљена и металуршка дјелатност — производе се бронзана копља, стријеле, бодежи, игле и разни накит, а оживјела је и трговина, посебно металном робом, о чему свједоче, нпр., типови бронзаних сјекира, не само средњоевропског већ и јужнојадранског и италског поријекла. У археолошком материјалу Дебелог брда из тог времена, најкасније око 1000. године старе ере, појављује се велика количина керамичке робе типичне за средњобосанску културну скупину. Та се појава, наравно, може објаснити и трговином, поготово кад су у питању примјерци финије, орнаментисане керамике.

Али не треба искључити ни могућност освајања овог насеља од стране носилаца средњобосанске скупине или можда њихове мирне инфилтрације. У сваком случају је симптоматично да се економски процват и територијално ширење овог насеља крајем бронзаног доба подудара с оваквим или онаквим присуством материјала средњобосанске скупине у његовом културном слоју.

Сличан је случај са Великом градином у Варвари, на извору ријеке Раме. И ово насеље има, на неки начин, гранични положај — налази се на крајњој сјеверној периферији слива Неретве, на мјесту одакле се, планинским превојима, стиже у горњи Врбас с једне, и у висока поља југозападне Босне, с друге стране. И ово је насеље једна од оних малобројних тачака на којима живот у континуитету тече од енеолита до краја бронзаног доба. Као и Дебело брдо, и оно припада, током бронзаног доба, јужнобосанској културној скупини. Најзад, и оно се још по једном својству одваја од других, мање значајних насеља свог времена: најкасније у средње бронзано доба овдје већ почиње, макар и у малом опсегу, металуршка производња — лијевање бронзаних објеката. Највећи процват Велика градина у Варвари достиже, као и Дебело брдо, на прелазу из другог у први миленij старе ере. Судећи по броју и разноврсности металних калупа, ливнице бронзаног оружја, оруђа и накита добијају тада нови импулс. Производи се више типова бодежа, копаља, мачева — међу којима и један тип краткког мача који се може обиљежити називом „босански" — затим сјекире, српови, чекићи, длијета и разни облици накита. Пошто читаво насеље није могло имати више од двије до три стотине становника, овако развијена индустрија бронзе сигурно није била од локалног значаја — радионице у Варвари су, по свој прилици, снабдијевале једно шире подручје. И сад се срећемо с истим оним феноменом који смо запазили и на Дебелом брду. Истовремено с овим развојем, у културном слоју насеља у Варвари јавља се велика количина керамичких производа типичних за средњобосанску културну скупину. И не само то. У овом периоду — око 1.000. године старе ере — насеље у Варвари добија организованији изглед — са кућама нанизаним у правилне редове и с уским пролазима између њих који су насути рјечним шљунком. А такав тип организације насеља својствен је управо средњобосанској културној скупини и одлично документован у једном од њених најважнијих налазишта, насељу Под код Бугојна, о којем ће још бити ријечи. Према томе, као и Дебело брдо, и Варвара је била крајем другог миленија изложена снажном утицају средњобосанске културне скупине, који се подудара с економским прогресом насеља, првенствено с развојем металургије и трговине. И овдје је археолошка документација недовољна да се посве сигурно утврди карактер тог утицаја, али ни овдје не треба занемарити могућност неке врсте колонизације.

Већ ова два примјера дају нам неку идеју о економској основи којој средњобосанска културна скупина дугује своју експан-

зију и просперитет. Поред повољних природних услова за сточарство, земљорадњу, лов и риболов, производња бронзаног оружја, оруђа и накита и трговина том робом постају сада важне привредне гране подстичући снажно читав друштвени прогрес. Колико је ова производња зависила од увезених сировина, односно у којој је мјери домаће рударство могло да је снабдијева бакром — то још не знамо. Лежишта бакрене руде несумњиво су постојала, а на горњем Врбасу, у Мрачају и Мачкари, откривени су и трагови старих рударских радова, чији почетак пада најкасније око 1.000. године старе ере. Али пространи крајеви средњобосанског рудогорја су археолошки још посве неиспитани, а управо у њима треба тражити одговор на ово питање. Оно што се већ сада може рећи, или бар претпоставити, јесте чињеница да се крајем другог миленија старе ере средњобосанска културна скупина оцртава пред нама као доста сложен друштвени организам, с развијеном подјелом рада и са значајним вишком производње који се могао извозити. Поред основне масе становништва које се бавило сточарством, земљорадњом и ловом, постојали су и људи којим је проналажење, копање и примарна прерада руде било једино или бар основно занимање, а исто тако и ливци, ковачи и лончари. Сложена друштвена структура и значајни тржишни вишкови који су трајно постојали погодовали су, без сумње, друштвеном раслојавању, издвајању једног слоја који називамо родовским племством, а чије је главно занимање, како изгледа, било ратовање. То је појава која се у ово доба може документовати и у оквиру других друштвених заједница средње и јужне Европе. Што се наших крајева тиче, сигурније доказе о томе крију још неиспитане некрополе овог периода; таква археолошка налазишта обично највјерније оцртавају разлике у имовинском и друштвеном статусу унутар заједница праисторијског доба. Ипак, један случајан налаз — ратничка опрема из Великог Мошуња, недалеко од Травника — може се такође узети као доказ постојања таквог, водећег друштвеног слоја и у централној Босни у ово доба. Тај налаз из 10. или 9. стољећа старе ере (о њему ће још бити говора) потиче из неке средњобосанске радионице, а садржи посве вансеријске, луксузне објекте који нису били намијењени обичном ратнику, већ неком од племенских вођа.

Сљедећа етапа у развоју ових племена почиње негдје на прелазу из 8. у 7. стољеће старе ере с увођењем жељеза у употребу. Вјероватно су и овдје, као и другдје на Балкану, први жељезни објекти били импортовани, нарочито у прва два-три стољећа првог миленија. Од 8. стољећа домаћа лежишта жељезне руде већ се сигурно експлоатишу, а сасвим је могуће да се жељезни производи и извозе, на примјер на гласиначко подручје или у Херцеговину. У сам крај 8. или у почетак 7. стољећа пада и подизање великог земљаног бедема на насељу Под код Бугојна, а вјероватно је да су се и на другим насељима изводили слични радови проузроковани новом ситуацијом. Наиме, жељезна копља и

мачеви сами по себи нису представљали неку посебну предност, али су приступачност жељезне руде и масовна продукција оружја омогућавали да се унутар појединих племена наоружа далеко већи број људи него што је у бронзано доба био случај, а то је морало довести и до промјена у бојној тактици. Бољим утврђивањем насеља ваљало је, дакле, одговорити новим и повећаним опасностима које је донијело жељезно доба. Али је оно доносило и знатне предности, нарочито крајевима који су располагали приступачним лежиштима добре руде, као што је то била централна Босна. Бронза је, разумије се, и даље била важна сировина за израду ситнијег алата, шила, игала и разноврсног накита, али је за те ситне предмете било потребно неупоредиво мање бакра и коситра него за мачеве, копља и сјекире, српове и мотике — који се сад праве од новог метала из домаћих извора. Отпала је, дакле, потреба увоза бакра и коситра у већим количинама, а исто тако и мукотрпни посао експлоатације доста сиромашних лежишта бакрене руде. Рудари и металурзи могли су се окренути далеко рентабилнијем искориштавању богатих и приступачних лежишта жељезне руде, а они су то (без икакве сумње) и учинили. У читавом горњем Врбасу, на примјер, готово да нема праисторијског насеља жељезног доба чији културни слој не садржи већу или мању количину жељезне троске; сличан је случај и у порјечју Лашве, у крајевима око Крешева и Фојнице, у Лепеници. Највећи дио тих налазишта још је неиспитан, па се не може са сигурношћу утврдити када на којем од њих почиње металуршка дјелатност. Но једно добро испитано насеље — Под код Бугојна — сасвим нас добро информише о томе. Већ у слоју који припада крају бронзаног доба — 9. можда и 10. стољећу старе ере — постоје неки занимљиви трагови. У том слоју нађен је један земљани лонац који је садржавао грумење жељезне руде — лимонита. То још није одлучујући доказ да су његови становници већ тада производили жељезо, али сигурно је једно: ради се о узорцима руде, свјесно и намјерно прикупљене и донесене у насеље да би се испитала њена својства, што даје основа за претпоставку да су прва знања о жељезним рудама и могућностима добијања жељеза већ тада почела продирати у ове крајеве. У земљи у којој је већ од раније постојала рударска и металуршка традиција та нова сазнања морала су наићи на плодно тло и није требало сувише много времена да производња жељеза крене. Прве жељезне објекте у насељу Под налазимо у слоју 8. стољећа старе ере, а од 7. стољећа надаље налази жељезних предмета и троске сасвим јасно документују обилну и трајну производњу; сличну документацију сигурно ће пружити и друга насеља кад буду испитана. При томе треба знати да налази троске у насељима потичу највјероватније од секундарног процеса, од рафинирања непречишћеног жељеза, а то се из руде добивало у малим, примитивним пећима подизаним обично у непосредној близини рудних лежишта, по планинама и њиховим обронцима; таквих налазишта има у овим крајевима веома много, али су још посве неиспитана.

У сваком случају, може се рачунати да је од 7. стољећа старе ере производња жељеза и различитог оружја и оруђа од овог метала постојала и дјеловала као једна од битних снага друштвеног прогреса. Веома је вјероватно да је и развијена размјена добара, не само са сусједним подручјима већ и са прекоморским крајевима, са јужном и средњом Италијом (о чему ће бити још ријечи), била подстакнута значајним вишковима које је средњобосанско жељезарство могло остварити. На плану унутрашњег друштвеног развоја овај је економски напредак могао убрзати социјално раслојавање, с једне, и међуплеменско повезивање, с друге стране. Сами рударски и металуршки погони, да не говоримо о другим материјалним добрима која су се постепено повећавала, били су довољан разлог да се племена централне Босне забрину како ће их одбранити од аспирација сусједних, сиромашних племена.

Мислим да се стога велика племенска заједница коју су писани извори забиљежили под именом Деситијата почела политички организовати још доста рано у току жељезног доба, те да се и овдје, као и на гласиначком подручју, морао формирати и посебан друштвени слој, слој ратника. Немамо, додуше, много онаквих доказа за ту тврдњу — као што их имамо за Гласинац — али ипак вриједи поменути један. То је ратничка гробница из 4. стољећа старе ере откривена у селу Вратници недалеко од Високог, у долини Босне. У једној сухозидом грађеној округлој гробници сахрањена је читава група ратника, са накитом и великим количинама жељезног оружја, претежно копаља. Посебна, само за овај случај грађена, гробна конструкција, чињеница да ратници (погинули вјероватно заједно у истој бици) нису били сахрањени, сваки посебно, у гробља која припадају њиховом насељу или роду него скупно, начин прилагања оружја, не сваком појединачно, већ читави снопови копаља положени између два покојника — све то пружа могућност да се наслути посебан друштвени статус људи који су овдје били сахрањени.

Настао из потребе одбране читаве заједнице, слој ратника је у исто вријеме био снажан ослонац племенске аристократије у учвршћењу њеног друштвеног положаја. Крајњи резултат тог развоја морало је бити успостављање читаве хијерархије престижа, моћи и политичког ауторитета, хијерархије којој је на челу стајао кнез свих Деситијата. Таква хијерархија настала је и учврстила се најкасније у посљедња 2—3 стољећа старе ере — једино тако је, наиме, могуће објаснити онај изузетни ауторитет и несумњиву, стварну власт деситијатских кнезова, који су омогућили Батону да води деситијатске ратнике у битке с Римљанима у Панонији, с једне, и у земљи Делмата, с друге стране, и да, побијеђен и заробљен након тешких бојева, дијели савјете побједницима како треба, а како не треба владати народом. Да је институција

кнеза код Деситијата била дубоко укоријењена, уважена и значајна, свједочи уосталом и већ поменути натпис из Брезе: још у другом стољећу наше ере, дубоко у доба царства, постоји институција „кнеза Деситијата" (princeps Desitiatium), тада већ почасно звање, лажни одбљесак давно изгубљене власти и ауторитета.

Ако о друштвеном развоју и политичкој историји Деситијата у времену прије панонско-делматског устанка, 6—9. године наше ере, знамо веома мало и можемо је оцртати само у грубим контурама — о облику насеља и куће, о занимањима, исхрани и уопште о њиховом реалном, свакодневном животу доста смо добро информисани захваљујући добро очуваним остацима већ више пута поменутог насеља Под код Бугојна, на чијем се истраживању ради већ деценију и по. То насеље смјештено је на рубу једне 30—40 м високе терасе изнад рјечице Поричнице, притоке Врбаса. Руб терасе није посве раван, већ благо заталасан. На једном мјесту двије природне увале на рубу терасе одвајају мали зараванак стотињак метара дуг. То мјесто, са којег се одлично види долина Врбаса у дужини од којих 25 километара, запосјела је најприје, почетком бронзаног доба, једна мања заједница сточара. Остатке њихових настамби, означених археолошки као „Под А", нећемо описивати. Они су живјели ту доста кратко; вјероватно им је овај положај служио претежно као зимско боравиште. Послије неколико генерација напустили су га заувијек, што код номада често бива. Неколико стотина година стајао је овај привлачни положај пуст и празан, обрастао шикаром. Заузет је поново негдје између 1200—1100. године старе ере, у доба кад почиње нагли развој и експанзија средњобосанске скупине. Већ најстарији слој овог новог насеља („Под Б") вишеструко је занимљив. Он нас одмах упознаје с једном од битних особина ове нове популације — њеном високом организованошћу. По свему судећи, насеље је основано, након брижљивог осматрања читавог околног терена, на мјесту које је пружало добре услове за организовање одбране, могућност комуницирања у разним правцима и које је, у исто вријеме, било довољно близу значајним комплексима обрадиве земље и текућој води. Само насељавање било је добро испланиран подухват. Најприје је упућена једна мања група људи, врло вјероватно наоружаних, чији је задатак био да запосједне одабрани положај и да припреми све за долазак осталог становништва. Ова претходница одмах се дала на посао. Једним полукружним ровом, чији су краци излазили на јужни, веома стрми руб терасе, одијелили су дио платоа који су изабрали за своје привремено станиште. Тај простор још су утврдили двоструком оградом од дебелих колаца, вјероватно преплетеним тањим гранама и шибљем. На тај начин осигурали су се од изненадног препада и дали до знања сусједима да су они господари и да не мисле без борбе напустити тај положај. На тако ограђеном малом простору (од око 1000 м²) изградили су прве, привремене куће. Сљедећи посао био је, вјероватно, припремање грађевинског материјала — дрвета, камена и глине

— за будуће насеље и, што је најважније, омеђавање насеља. Спретно су искористили двије природне увале на рубу терасе да на њих наслоне полукружни камени зид појачан палисадом и на тај начин омеђе један овални простор, величине око 5.000 м², простор на којем ће се одвијати живот овог насеља током идућих хиљаду година. Након тога су могли доћи и остали чланови ове мале заједнице, која у почетку није бројала више од стотињак особа. Прави посао тек је тад започео. Одбрамбени ров, који је ископала претходница, није више био потребан, па је затрпан и добро набијен тврдом пјесковитом земљом. Двјема дијагоналама: сјеверозапад-југоисток и сјевероисток-југозапад подијељен је читав простор унутар бедема на четири приближно једнака дијела. Те су дијагонале биле основне комуникације у насељу — оне су одмах означене крупним камењем и насуте ломљеним каменом и рјечним шљунком. Њихови правци одредили су и оријентацију кућа, које су једна за другом подизане с једне и друге стране ових уских улица. Мали број становника омогућавао је у почетку нешто слободнији распоред; куће су међусобно доста размакнуте, простора за кретање и обављање разних послова око кућа било је довољно. Стога у почетку и није било других јасно обиљежених комуникација осим оне двије главне.

Саме куће већ су у овој раној фази грађене солидно и прилично су велике. По типу, оне су доста сличне савременој динарској брвнари. Основу конструкције чине четири темељне хоризонталне греде отесане од смрчевог дрвета (јеле или оморике). Те греде су положене на ниски сокл од ломљеног камена везаног глином или су просто положене на земљу и изнивелисане дјелимичним укопавањем на вишој, или подбијањем камења под греду на нижој страни терена. Ове четири греде носиле су вертикалне диреке, на које су биле постављене вјенчанице и кровна конструкција. Зидови су били од тањих греда или балвана, а кров од дрвених дашчица, вјероватно на четири воде. Величина куће прилично варира, али се може узети да је за нешто мање куће просјек био 9×5, а за нешто веће 12×8 м. Подница куће израђена је обично од добро набијене чисте земље пјескуље (копане у непосредној близини насеља). Унутрашњост се обично састоји од два дијела — једног већег, на нижем нивоу, и другог, мањег, чији се под у облику широког банка диже до пола метра изнад пода куће. На почетку тог широког банка стоји обично већа пећ у облику калоте израђена од глине. Отвор пећи је на самом рубу банка и окренут према нижем, главном дијелу куће. У том дијелу дуж једног зида обично се протеже још један ужи банк, с једном, понекад двије или три калотне пећи малих димензија. Како се на врху калоте сваке пећи налазе отвори и прстенаст перваз, могуће је доста добро реконструисати и њихове функције. Унутрашњост ложишта пећи је била фино заглачана и пошто би се дужим ложењем добро загријала, изгртан је пепео (у посебну јаму — лужару — испред пећи) тако да је могла служити за пе-

чење хљеба (хљеб се стављао у испражњену врелу пећ и запретао врелим пепелом). Горњи дио пећи, с отворима и первазом, служио је за кухање — ту се могла ставити и учврстити земљана посуда са водом, млијеком или другим садржајем. Врели ваздух струјао је из ложишта кроз отворе на калоти и загријавао дно и бокове земљане посуде; јачим или слабијим ложењем могла се регулисати и температура, што је било особито важно кад се радило о загријавању млијека за сирење. На истом овом принципу конструисана је и мала покретна пећ (сл. 99а). Од непокретне зидане пећи она се разликује тиме што јој је горњи дио знатно виши и што је у тај горњи дио већ уграђена посуда за кухање. Дно те посуде дотиче тјеме калоте саме пећи, на којој су 4 отвора. Кроз те отворе струји топал ваздух, креће се око зидова посуде и излази кроз посебне отворе на горњем дијелу пећи (в. сл. 99б). На тај начин омогућено је равномјерно загријавање садржине посуде. Те мале пећи биле су врло практичне — могле су се употребљавати за кухање у самој кући, пред кућом или понијети кад се неким послом одлазило на више дана ван насеља. Осим већих и мањих банкова који су служили за обављање разних послова и, вјероватно, за спавање, те пећи које смо описали, у остацима кућа често су откривене хрпе призматичних глинених тегова за вертикални ткалачки стан; у кућама које су стра-

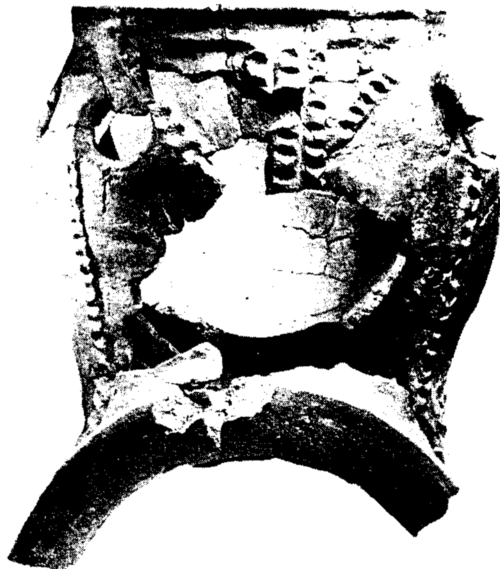

Сл. 99 а

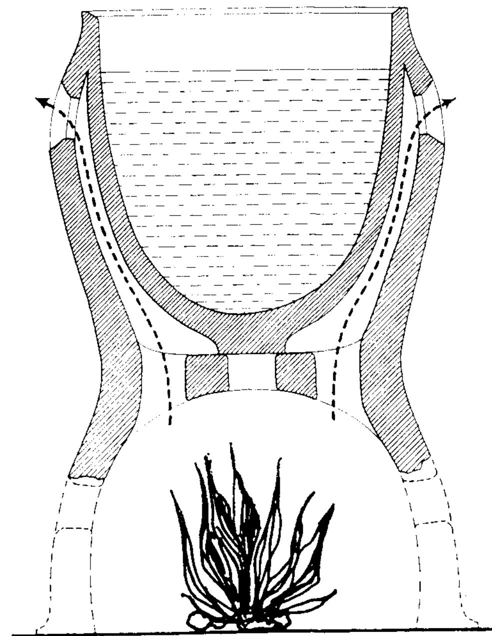

Сл. 99

дале у пожару нађу се понекад и угљенисани остаци стана. Та справа била је, дакле, редован дио покућства. Разумије се да је морало бити и другог дрвеног намјештаја чији остаци нису очувани. Како је тај намјештај изгледао, можемо ипак замислити захваљујући малим глиненим моделима округлог стола, столица, пећи и посуда (сл. 100а и б), који су нађени у слоју поменутог насеља у Варвари, на врелу Раме. Камени жрвњеви за жито, велике посуде за држање залиха хране и воде, разноврсне мање посуде, оруђе и оружје допуњавали су овај ентеријер. Неки дијелови фасаде ових кућа били су облијепљени глином, у којој су изведени различити геометријски орнаменти: цикцак-линије, троуглови, концентрични кругови. Овај украс био је допуњен и пластичним глиненим роговима, чија је улога била, по свој прилици, религијска или магијска. Глинени украс постојао је и у унутрашњости куће: стијена земљаног банка била је обично облијепљена фино пречишћеном жутом или бјеличастом глином; тај глинени слој каткад је такође био украшен удубљеним геометријским мотивима; на исти начин био је понекад украшаван и обод огњишта.

Тип куће који смо описали остао је углавном исти до краја живота насеља. Једино што се може рећи јесте да су у старије жељезно доба понекад дизане и куће нешто већих димензија (14—15 у дужину и до 10 метара у ширину), које су лаганим пре-

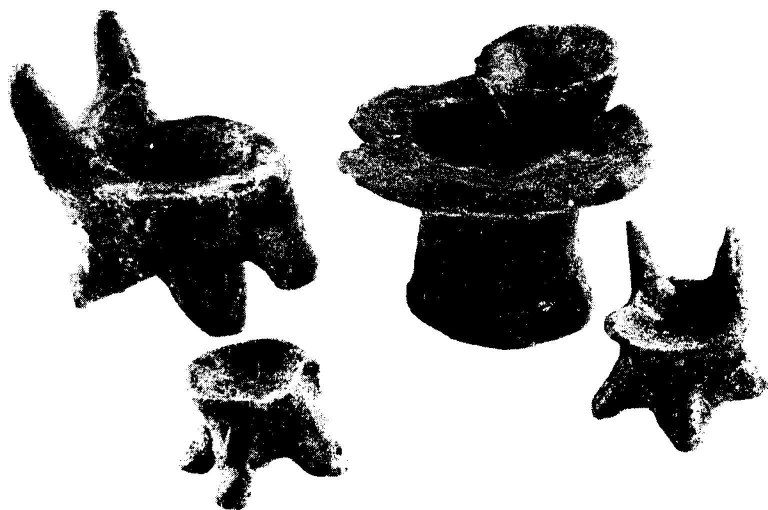

Сл. 100 а

градним зидовима биле дијељене на 2 или 3 одвојене просторије; осим тога, у жељезно доба, поред калотних пећи, у кућама се зидају и велика отворена огњишта овалног или четвртастог облика — нека од њих служила су сигурно и као дио ковачког погона за рафинирање и обраду жељеза.

Организација насеља је, међутим, постепено доживљавала промјене. Задржане су, додуше, оне двије основне комуникације постављене у вријеме оснивања насеља; оне су биле кичма његове унутарње организације. Али је још током бронзаног доба — крајем другог и почетком првог миленија старе ере — број становника био знатно порастао, па се морао повећати и број кућа. Како је простор био ограничен бедемом, куће су се морале градити ближе једна другој. То је изазивало потребу да се поставе још неколике краће или дуже, веома уске стазе и пролази. Почетком жељезног доба (грубо узето, око 700. године старе ере) изведен је један велики грађевински подухват који је знатно утицао и на изглед насеља и на његову организацију. Било је потребно знатно појачати одбрану насеља, па је око њега ископан широк и дубок ров, а од ископане земље подигнут масивни полукружни бедем. Куће које су лежале уз руб насеља биле су срушене да би се направило мјесто за степенасту, унутрашњу страну бедема, високу око два метра. С вањске стране, захваљујући ископаном рову, бедем је могао бити висок и до седам метара. Нешто касније, на његовом врху подигнута је и палисада од два реда коља преплетеног грањем. Насеље је било претворено у

Сл. 100 б

праву тврђаву. Унутрашњи простор постао је још ужи — један његов дио прогутао је насип бедема; осим тога је дуж бедема, с унутрашње стране, ваљало оставити још једну, кружну комуникацију којом су се браниоци могли кретати и брзо скупити на сваком угроженом мјесту. Ова промјена изазвала је још веће збијање насеља — куће су понекад грађене на тако малом размаку да простор између њих није могао служити за пролажење, већ само за вентилацију зидова. Па и поред тога, оне двије основне уличице и још неколико других, већ раније трасираних уских комуникација, упорно су и строго одржаване, а свака кућа имала је, бар са једне стране, излаз на неку од „главних" или „споредних" уличица. Како саме куће нису биле веома дугог трајања, а често су поједини објекти, па и читави дијелови насеља, страдавали у пожару, на рушевинама старих подизане су нове куће. Нивелисањем терена и набијањем нових слојева глине у поднице кућа подизан је стално ниво терена. То је био један од разлога што су се и нивои комуникације морали непрестано подизати, а то је чињено насипањем нових слојева камена и шљунка. Разумије се, то „калдрмисање" имало је и други узрок и сврху. Све те уличице биле су, наиме, трасиране тако да својим нагибом омогуће отицање воде из насеља у вријеме киша и топљења снијега. Јаке кише односиле су шљунак са тих уличица, а како су на њих бацани из кућа пепео, кости и други отпаци, ваљало их је стално нанова насипати каменом и шљунком и из чисто практичних, хигијенских разлога.

Трећа значајна промјена у организацији насеља пада негдје у 6. стољеће старе ере. У то доба Под је већ постао значајан центар за прераду жељеза и за израду различитих предмета — оружја, оруђа и накита од жељеза и бронзе. У вези с тим развила се и трговина, што значи да је у насеље долазио и већи број страних људи, које је ваљало примити и угостити, како су то племенски обичаји налагали. У исто вријеме растао је и број становника, не само природним прираштајем већ, вјероватно, и досељавањем људи из других насеља, па је простор унутар бедема постао претијесан. Рјешење је пронађено у подизању подграђа у долини рјечице Поричнице. Колико је и какво било то подграђе, нећемо никада сазнати јер се на истом мјесту касније развила римска несеобина, затим црква и гробље касноантичког периода и, најзад, велика средњовјековна некропола, тако да су од праисторијске насеобине крај Поричнице остали само незнатни трагови. Ипак, сигурно је да је оно постојало. Његовим подизањем био је знатно растерећен простор унутар утврђења. Како су се становници подијелили — ко је имао право да остане у старом насељу, а ко је живио у подграђу — о томе можемо нагађати. Свакако су ковачи, ливци и друге занатлије највећим дијелом остале у старом центру, а у случају опасности, његови бедеми су пружали уточиште и становницима подграђа. У самом старом насељу ово растерећење омогућило је да се приближно у центру, на мјесту гдје су се сјекле двије главне уличице, остави један мањи слободан простор. Насеље је добило свој трг — у почетку велик тек колико би заузеле двије куће, да би касније, у 5. стољећу старе ере, био проширен на око 200 m^2. Приближно у исто вријеме кад је проширен трг, изведено је још једно појачање фортификације: на самом врху великог земљаног бедема, који се с унутрашње стране већ прилично био изнивелисао, подигнут је нов грудобран од камена и земље. Штета је што су најмлађи слојеви овог насеља готово посве уништени ерозијом, тако да не знамо како се насеље даље развијало — нарочито у другом и првом стољећу старе ере. Једино што можемо рећи јесте да је оно и у тим стољећима постојало и да је тек учвршћивање римске власти, почетком нове ере, значило и његов крај.

Огромна документација, сакупљена дугогодишњим истраживањем, омогућује доста добар увид у живот и занимање становника овог насеља. Једна од главних привредних грана била је земљорадња, а угљенисани остаци показују да су узгајали пшеницу, јечам и просо, као и неке врсте махуњача. Сточарство је такође било развијено — овце и козе су најбројније, затим говеда и у мањем броју свиње. Сигурно је да су и коњи били важна домаћа животиња, као и пси, али се њихове кости ријетко налазе, јер се њихово месо није јело. Сасвим изузетно нађене су коњске главе, које су, по свој прилици из магијских разлога, биле причвршћене на зид или кров куће. Занимљиво је запажање да су кости домаћих животиња биле налажене у заиста великим

количинама; то говори да је и месо, поред млијека и мљечних производа, било редован саставни дио њиховог јеловника, али исто тако и да стока није била на нарочитој цијени као предмет трговине. Доста важна привредна грана био је и лов — од укупног броја нађених костију, од дивљих животиња је близу 20%. Најважнија ловна животиња био је јелен (вјероватно не само због меса већ и због коже и рогова), затим дивља свиња, срна и дивокоза, а налажене су, мада ријетко, и кости медвједа.

Посебно мјесто у животу овог насеља припадало је двјема другим привредним гранама, занатству и трговини. Израда металних предмета документована је налазима калупа већ у старијим слојевима, који припадају крају бронзаног доба, али свој пун замах добија ова дјелатност нешто касније, од 7. стољећа старе ере. По готово читавој површини насеља, а нарочито у његовом сјеверном дијелу, налажени су, унутар кућа или између њих, комади жељезне троске, цијеви ковачких мијехова израђене од глине, поломљени или изгубљени дијелови жељезног оружја и оруђа, калупи за лијевање бронзаног накита и бронзаних шипки (полуфабриката), бронзана жица, лим и други отпаци од бронзе, недовршени комади разног бронзаног накита, посудице напуњене тек изливеним, још неупотријебљеним бронзаним градама и око њих показује да су се њихови домаћини ба-
односно зграде које су служиле само у ту сврху, али значајнија концентрација троске, пепела и отпадака метала у неким стамбе-
ним зградама и око њих показује да су се њихови домаћини ба-

Сл. 101

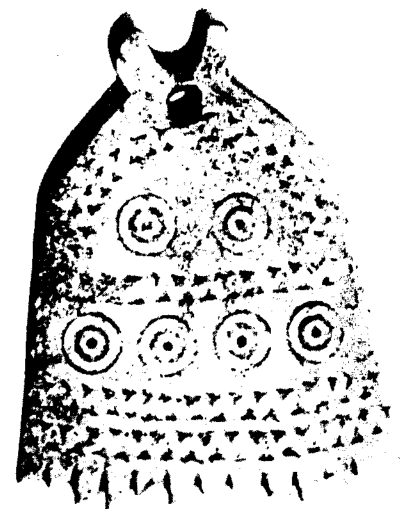
Сл. 102

вили неким од ових заната. Свакако да је важан занат било и лончарство, јер је и потреба за разним врстама земљаног посуђа била велика, а производња (судећи по огромним количинама нађене керамике) управо масовна. Морало је, свакако, бити и других занатлија — један од важнијих заната била је и обрада кости и рожине, од којих су израђиване игле, шила, гребена и други прибор потребан за израду текстила и одјеће уопште, затим дршке и оплата корица за ножеве и мачеве, па и фини мали чешљеви, који су се носили као украс у коси (сл. 101 и 102). У вези с овом занатском граном, интересантно је једно запажање учињено посљедњих година приликом истраживања сјеверозападног дијела насеља. Ту је откривена једна стамбена зграда стандардне величине и облика, која је, као што је и иначе био обичај, више пута обнављана на истом простору, па се може пратити више њених фаза које припадају 6. и 5. стољећу старе ере. Оно што је у тој кући посебно јесте велика количина јеленских рогова и других костију пресјечених, резаних или напола обрађених, као и других полуизрађевина од кости и рожине (на примјер недовршених чешљева, шила и слично) који су налажени у свакој узастопној фази ове куће. Закључак је доста јасан: у породици којој је ова кућа припадала обрада кости била је трајно занимање, занатска вјештина преносила се с кољена на кољено. Сличан је случај, врло вјероватно, био и с осталим занатима.

Постојање трговине као самосталне привредне гране је, разумије се, много теже документовати. Не знамо да ли су се неки становници овог насеља бавили тим послом као главним занимањем. Али трговина као таква сигурно је постојала. Међу бројним ситним налазима, нарочито накитом, доста су чести типови чији је извор у радионицама сјеверозападне Босне, па и даље, у источноалпској области. Из тих крајева увозили су се неки облици наруквица, фибула и привјесака, а врло вјероватно и финије земљано посуђе — на примјер, керамички судови украшени металним апликацијама; тај источноалпски манир прихватили су у нашем насељу и домаћи лончари. По свој прилици, из исте ове области увожене су и разноврсне перле од вишебојног стакла и стаклене пасте, а можда и неке врсте бронзаног посуђа. Други важан трговински правац води нас на југозапад, преко Јадрана. Најкасније у 6. стољећу старе ере биле су успостављене трговинске везе са јужном и средњом Италијом. Роба из грчких радионица у јужној Италији и из етрурских производјачких центара морала је овдје стизати у знатним количинама. Врло је вјероватно да — још неоткривени — гробови становника овог насеља крију најдрагоцјеније примјерке тог увоза. Али и по ономе што је дао културни слој насеља може се са сигурношћу рећи да је у већој количини увожено разноврсно, обично лијепо украшено бронзано посуђе и, у мањој мјери, керамика. Којим путем је ишла и како се обављала та трговина, тешко је рећи. Нека насеља на Јадрану и између јадранске обале и централне Босне

Сл. 103 а

могла су играти посредничку улогу. Али је исто тако вјероватно да су поједини грчки или етрурски трговци и директно долазили у ове крајеве и посјећивали ово насеље. Без таквих, директних додира тешко је, наиме, објаснити један изузетан и значајан феномен — познату вазу с натписом из овог насеља (сл. 103 а и б). Ради се о једној керамичкој посуди, несумњиво домаће израде, на којој је урезан натпис од тридесетак знакова. Садржај тог натписа није још поуздано дешифрован, али Р. Шалабалић, која се тим бавила, утврдила је да тај натпис по својим карактеристикама припада етрурско-умбријском културном кругу. По њеном мишљењу, у питању је препис с једне металне вазе, а садржај би био посвета једног трговца боговима Јану и Јутурни (в. нап. 32). Можемо претпоставити да је једна таква метална посуда са посветом била чувана у овом насељу (у храму?); значај који се при-

Сл. 103 б

давао натпису (можда и самим словима, којима се могла приписивати магијска моћ) учинио је да се, за одређене потребе, тај натпис препише на једну земљану посуду домаће израде. Што је још занимљивије, ови словни знаци урезивали су се и на друге посуде, у једном случају чак и на глинени пршљенак за вретено. Да ли су бар неки од становника овога насеља били упућени у стварно значење и употребу ових знакова — другим ријечима: да ли је овдје било у извјесном смислу писмених људи, или су ова слова преписивана само механички због њиховог религијског или магијског значаја — питање је које мора, бар засад, остали без одговора. Али њихова појава свједочи о чврстим и трајним везама нашег насеља са културним центрима средње Италије. Основа тих веза била је добро уведена трговина.

Свака трговина, свака размјена добара, претпоставља постојање узајамног интереса, комплементарност потреба. Увоз се увијек морао покривати извозом. Стога се поставља и питање шта су овај крај и наше насеље посебно могли давати у размјену. На првом мјесту треба рећи да је веома развијено занатство у овом насељу сигурно радило и за ширу околину снабдијевајући је, прије свега, оружјем и накитом, а можда и финијом керамиком и коштаним израђевинама. Заузврат могли су добијати од сиромашнијих сточарских насеља стоку, вуну и коже. Из рударских насеља могли су за своје производе добијати жељезо, бакар и драгоцјене метале (злато и сребро). Главни извозни артикли, нарочито у удаљеније крајеве, били су вјероватно управо ти драгоцјени метали. Исто тако је могуће да је и жељезо, у облику готових производа (копља, мачеви) или полупрерађевина (жељезне шипке), било извожено и можда су управо на извозу жељеза становници нашег насеља заснивали своје трговинске односе са јужном и средњом Италијом. Може се с доста разлога претпоставити да је ово насеље, које се својим положајем, уређеношћу и богатством веома истиче према другим истовременим насељима горњег Врбаса, способношћу својих становника било стекло позицију која му је омогућавала да се бави и веома уносном посредничком трговином. Кад тако посматрамо ствари, онда с нешто више вјероватноће можемо закључити да је међу његовим становницима, поред ратника и ратара, ковача, ловаца, ножара и лончара, могли бити и људи који су се претежно бавили трговином, можда и одлазили тим послом не само у ширу околину већ и међу друга племена и народе.

Ако сад сумирамо, посве укратко, оно што смо о насељу Под код Бугојна рекли: да се радило о малом, али изврсно организованом насељу, добро утврђеном, са правилним распоредом кућа, с уским уличицама, које су се по строгим законима комуналне дисциплине одржавале, с развијеним занатством и трговином, чији је обим далеко премашивао потребе његових становника, најзад са тргом и подграђем — намеће се сам од себе закључак: то више није било село у класичном смислу те ријечи.

По својој функцији то је већ било нешто слично граду, макар и у ембрионалној форми.

Разумије се да опис који је овдје дат не важи за сва, па ни за већину насеља у земљи Деситијата. Бројне градине, расуте по брежуљцима изнад долина Врбаса, Лашве, Босне и њихових притока, понекад и високо у планинским дијеловима ове земље, далеко су једноставније и по својим фортификацијама и по свом уређењу. То су мала сеоска насеља, у којим додуше доста често срећемо трагове жељезарства, једне од најважнијих привредних грана Деситијата, али не и оно богатство и разноврсност различите робе која је документована на Поду. То је и разумљиво. Током времена развила су се у појединим дијеловима ове земље неколика насеља која су постала занатски, трговински, културни, а можда и политички центри. Такво насеље је био Под код Бугојна, такво је било Дебело брдо код Сарајева и можда још по неко, засад неистражено веће и значајније насеље у долини Босне или Лашве. Остало су била обична ратарска и сточарска села или рударске насеобине. Па ипак, мада малобројни, центри попут Пода и Дебелог брда вукли су снажно напријед економски напредак читаве земље подстичући производњу, размјену добара, кретање људи и идеја и утичући на цјелокупан културни развитак.

* *
*

Духовна култура Деситијата, као и других народа и племена сјеверозападног Балкана, мање нам је позната. О њој можемо рећи само оно што се да закључити или бар претпоставити на основу очуваних материјалних трагова у насељима и гробовима. Двије су основне области духовне културе о којој нешто знамо: религија и ликовна умјетност. Што се религије тиче, о њој се не може много шта рећи а да се не понављају констатације које су већ изнесене када је било говора о Јаподима или племенима сјеверне Босне. Свакако да је и код Деситијата култ мртвих играо значајну улогу. На жалост, познат нам је само мали број њихових гробница, углавном из долине Босне. Колико се за сад може рећи, од 9. стољећа старе ере надаље Деситијати нису спаљивали своје мртве, већ су их сахрањивали у обичним ракама укопаним у земљу, понекад обложеним и покривеним каменим плочама. У гробове су стављали накит, а у жељезно доба, с порастом значаја ратничког занимања, и жељезно оружје. Вјероватно је да су постојале и љепше изграђене, компликованије гробне конструкције, попут оног већ поменутог ратничког гроба из Вратнице код Високог, а није искључено да су поједини племенски вођи, за разлику од осталих, били сахрањивани и под високим земљаним хумкама каквих има неколико у овим крајевима. О другим манифестацијама религије археолошки налази нуде веома мало конкретног. Можда је мотив концентричне

кружнице, који се јавља доста често у старијој фази њихове геометријске умјетности, представа или симбол сунца, односно сунчева божанства. Занимљиво је да су керамичке цијеви којим су се завршавали ковачки мјехови биле израђиване у облику стилизираних глава коња, као што је случај и у Санском Мосту, познатом праисторијском металуршком центру Мезеја о којем сам већ говорио. То може, разумије се, бити само украс, али може значити и нешто друго. Познато је, наиме, да је коњ имао разноврсне и важне улоге у религијским системима многих народа. У овом случају, он је могао стајати у вези с божанствима или демонским силама које помажу ковачима у њиховом послу. С тим је, можда, везана и појава коњских лубања нађених појединачно у рушевинама неких кућа на Поду код Бугојна, а које су првобитно морале стајати на зиду или крову — мада савремене етнолошке паралеле омогућују и другачије тумачење те појаве. Још старијег постанка су глинени рогови који имитирају рогове домаћег говечета, а који су такође украшавали фасаду кућа. Њихово поријекло вуче се још из далеких, неолитских времена и може се узети као доказ да су и веома стара религијска схватања и обреди (из сфере култа плодности) играли још доста значајну улогу у духовном животу Деситијата. Уосталом, њихов религијски систем, као и других сродних или сличних племенских заједница, морао је бити уопште доста сложен и обухватати по поријеклу и старости веома различите слојеве вјеровања, култних обреда, култних и магијских радњи и поступака. Нас, међутим, посебно интересује у којем се правцу развијао њихов религијски систем током жељезног доба. Свакако, било би погрешно претпоставити да су, на примјер, Деситијати, Јаподи, Делмати и други народи ове области већ у праисторијско доба имали посве изграђен религијски систем онаквог типа какав се био развио у Грка класичног периода или у Римљана нешто касније. Али се постепен продор антропоморфизма и заметак локалних, племенских пантеона ипак мора претпоставити у развоју религијског система тих народа у предримско доба. Бројне идентификације у доба римске владавине (са Нептуном, Дијаном, Силваном или Паном, Аполоном и другим) несумњиво су рефлекси једног ранијег стања, из доба независности, у којем се мора претпоставити постојање, у религијској свијести ових народа, божанстава схваћених на сличан начин и са сличном функцијом и рангом какве су имала набројана римска божанства. То је, наравно, тешко доказати. Вриједи, ипак, поменути веома импресивну представу главе брадатог мушкарца, нађену у слоју шестог стољећа старе ере у насељу Под код Бугојна (сл. 104). Овај изузетно ријетак примјерак пластике, рађен од глине у техници кућног лијепа, извајан је заправо на једном од углова већег, правоугаоног огњишта. Огњиште је и иначе било рађено са посебном пажњом — читава његова глинена ограда украшена је удубљеним геометријским орнаментима. С обзиром на његову изузетну појаву, мислим да овај лик

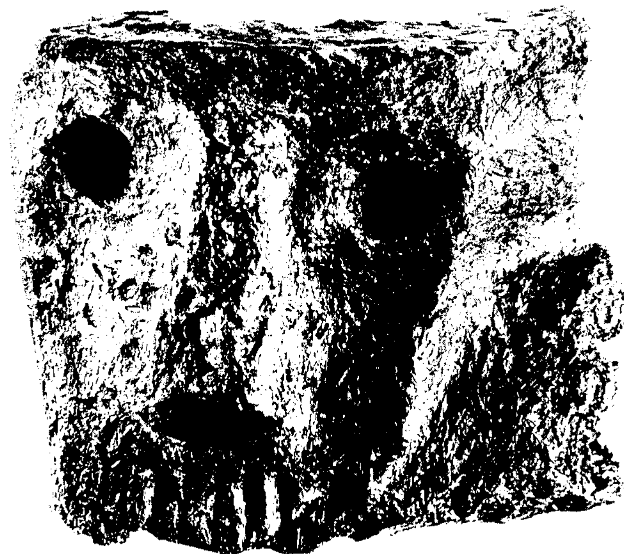

Сл. 104

можемо сматрати представом неког божанства. Којег, то је тешко рећи. Чињеница да је лик извајан као саставни дио једног пажљиво израђеног огњишта, које је могло служити и као жртвеник, пружа могућности за више комбинација, од којих ни једна не нуди више од чисте хипотезе. Задовољавамо се стога констатацијом да је замишљање богова у људском облику већ било нашло мјеста у развоју религије Деситијата. Сасвим изузетно, та идеја је могла добити и своју материјализацију у једној оваквој представи. Наглашавам ту изузетност стога што се ради о усамљеној појави, констатованој једном, и то у насељу које је било веома напредно и чији су становници били у ближим и чешћим контактима с развијенијим цивилизацијама него што је то с већином других насеља био случај.

Тиме не мислим рећи да је лице брадатог бога из Бугојна, као умјетничко дјело, покушај имитирања неког сличног дјела из грчке или етрурске умјетности овог доба, мада су се становници Пода с таквим дјелима могли упознати (у сваком случају бар са рељефима или сликаним представама на фином металном посуђу и керамици коју су увозили). Може се, можда, говорити о неком веома површном утицају, рецимо у моделацији браде, и о општој идејној инспирацији да се једно такво дјело направи. Сам лик је, иначе, груб, лице је неправилан петоугаоник, заобљен на доњој страни, на којој је уздужним канелурама приказана брада; чело је практично елиминисано, очи и уста приказани су двјема округлим и једном овалном јамом, а нос снажним

вертикалним гребеном. Веома је видљиво да су сви ти елементи познати или наслијеђени из репертоара старијих праваца праисторијске умјетности. Димензије изузетне за ту умјетност, вјешта рука мајстора који је ово огњиште моделирао и украсио и, можда један несвјестан, посредан утицај дјела развијенијих умјетности учинили су да овај рељеф као цјелина дјелује ипак веома импресивно. Стога заслужује да се уврсти међу значајнија остварења ликовне умјетности предримске епохе на тлу сјеверозападног Балкана.

Усамљен као појава, брадати бог из Бугојна је и иначе изузетак међу доста малобројним примјерцима пластике створеним у земљи Деситијата у предримско доба. Остала дјела припадају тзв. ситној пластици, рађеној у бронзи и глини: то су стилизиране представе птице, коња и неких других животиња, обично од бронзе, употријебљене било као дијелови неких других украсних објеката, било самостално, као привјесци, те глинене људске фигуре, посве шематизиране, чије је ближе значење и практична намјена нејасна, мада се вјероватно могу сврстати у објекте култа или магије. Не треба нас чудити што је број ових дјела тако мали. Снажнијем развоју пластике нема мјеста у умјетности чији је основни садржај апстракција, а изражајно средство дводимензионални, строго геометријски орнаменат. А управо таквом можемо означити умјетност у земљи Деситијата, нарочито у раној и зрелој фази њеног развоја, крајем другог и у првој половини првог миленија старе ере.

Можемо сасвим слободно рећи да се о ликовној умјетности у земљи Деситијата у предримско доба не би имало шта посебно рећи да она није постала један од водећих центара једног правца у умјетности који можемо назвати „западнобалкански геометријски стил".

Говорећи о тој појави, морам најприје разјаснити неке ствари. Превладавање геометријског орнамента, нарочито када је у питању украшавање керамике, оружја или других предмета свакодневне употребе, доста је честа појава у разним праисторијским културама и у разним периодима праисторијске умјетности. Стога би се о геометризму и о геометријском стилу могло говорити и када је ријеч о декорацији неолитске керамике, а исто тако и у енеолиту или у раним фазама бронзаног доба. Навикли смо, међутим, да у европској историји умјетности термин „геометријски стил" употребљавамо првенствено да бисмо означили један период и један карактеристичан ступањ развоја грчке умјетности. Почеци, вријеме успона и постепено опадање тог стила данас су већ добро проучени и познати. Знамо да се његови елементи зачињу у касномикенској умјетности, познати су нам његови почеци (тзв. протогеометријски стил), његова зрела и касна фаза, локални развој на периферији грчког свијета и преживљавање појединих његових елемената све до средине првог миленија. Истраживања праисторијских култура показала су,

међутим, да паралелно с грчким геометријским стилом настају, развијају се и пропадају веома сродни правци декоративне умјетности и у неким другим дијеловима Балкана, Подунавља и Апенинског полуотока, да све те појаве по свом постанку, значењу и начину изражавања стоје у некој идејној вези и да, штавише, једна на другу утичу у већој или мањој мјери. Истраживања тих појава и њихове међузависности још су у току, и већих обухватнијих студија о геометријској умјетности ван грчког културног круга засад немамо. Али се већ данас може рећи да постоји неколико основних области у којим се овај покрет снажно манифестује, у свакој с неким особитостима. Једна таква област је и западни Балкан, па се стога може говорити и о западнобалканском геометријском стилу као о посебној, просторно и временски јасно одређеној појави која кореспондира грчком геометријском стилу и сродним појавама у другим областима које су напријед поменуте. Тај стил заслуживао би, сам за себе, читаву студију. Овдје ће о њему бити говора првенствено као о појави која даје основни печат праисторијској умјетности у земљи Деситијата. Свакако, биће поменути и неки карактеристични производи тог стила настали или нађени и у другим дијеловима западног Балкана.

Керамички производи су најбројнији, најбоље сачувани и најдосљеднији носиоци тог стила; својом бројношћу и дуготрајношћу керамика нам дозвољава да пратимо постепен развој, успон и пропадање тог стила у тих неколико стотина година. Осим тога, керамички производи су роба која се најчешће употребљавала тамо гдје је и произведена, за разлику од металних предмета, који су, трговином или на други начин, често доспијевали и врло далеко од мјеста производње. Управо та карактеристика керамике је и омогућила да утврдимо да је средња Босна била један од значајнијих центара западнобалканског геометријског стила: хиљаде примјерака земљаног посуђа украшеног у овом стилу нађено је у културном слоју Пода код Бугојна, Варваре, Градине у селу Копило код Зенице, на Дебелом брду, на градинама у околини Травника, потврђујући његову аутохтоност на овом тлу. Стога у анализи производа и својстава тог стила керамици припада централно мјесто.

У културном слоју млађег насеља на Поду код Бугојна, означеног као „Под Б", посуде украшене у овоме стилу појављују се већ у најстаријем хоризонту, који одговара тренутку оснивања насеља; то значи да је тај стил у основи већ био изграђен нешто раније, да су га донијели досељеници који су основали Под. Како оснивање овог насеља пада негдје око 1.100. године, можемо узети да је овај стил у централној Босни био већ формиран најкасније током 12. стољећа старе ере. Према томе, ми засад још не познајемо његове најстарије керамичке производе, али вјероватно је да се нису много разликовали од оних примјерака који су нађени у оснивачком слоју насеља Под. Тај недостатак попуњавају донекле луксузни примјерци бронзаног накита нађени на

сусједном, *гласиначком* подручју, који припадају углавном 12. стољећу старе ере. Међу тим накитом посебно су важне широке огрлице богато украшене урезаним геометријским орнаментом (уп. сл. 173, 174). То су досад најстарији примјерци западнобалканског геометријског стила у металу, а и иначе, па се стога вриједи мало задржати на њиховој анализи. У техничком погледу, то су дјела доста развијеног занатства — ови објекти су лијевани у прецизним калупима и дотјеривани ковањем; површине су након тога фино избрушене и најзад су, оштрим инструментима, урезивани орнаменти. Већ ови објекти показују двије битне карактеристике, које ће остати трајно обиљежје западнобалканског геометријског стила. Прво, склад орнамената и самог облика који се украшава: цикцак-линије и спиралоидни орнаменти (текуће спирале или њихови упроштени деривати) природно теку дуж огрлице наглашавајући њену готово кружну форму. Друго, објекат је попречним мотивима подијељен на поља да би се избјегла једноличност и омогућила самостална организација орнаменталних мотива унутар тих поља, а при том је ипак сачувана симетричност читавог украса. Поред тога, већ ови објекти носе неколико типичних орнаменталних мотива који ће доминирати у репертоару западнобалканског геометријског стила: низове шрафираних троуглова који се појављују самостално, или у два паралелна реда између којих настаје негативни цикцак-мотив; уске траке шрафиране попречним линијама; полукругове који се увијек појављују у једном или два низа, самостално или као дио сложенијег мотива. Поред ових својстава, широке огрлице из гласиначких гробова одликују још два детаља који су, вјероватно, карактеристични само за најстарију фазу овог стила. Један од тих детаља су издужене троугаоне површине, или површине посве неправилних, спонтано насталих форми, испуњене шрафуром; оне се појављују око и између спиралоидних и неких других, посве правилно изведених мотива, а имају само један циљ и задатак — попуњавање празног простора. Тај поступак, у историји умјетности добро познат као „horror vacui" (страх од празног простора), не постоји у каснијим производима западнобалканског геометријског стила; развијајући се и сазријевајући, он га је одбацио као сувишан. Сличан, иако не посве исти је и случај са спиралоидним елементима на овим огрлицама. Њихова појава показује да су у једној ранијој фази развоја западнобалканског геометријског стила овакви спиралоидни мотиви били омиљени и да су могли постојати и на керамичким производима. Међутим, ако их је и било на керамици, убрзо су изостављени — у почетном хоризонту насеља Под код Бугојна више их нема. То не значи да је овај стил посве одбацио спиралне мотиве. Они су се задржали и даље, али су примјењивани ријетко, само на металу и обично у веома упроштеном облику.

Спиралоидни мотиви на гласиначким огрлицама важни су, међутим, из још једног разлога. По облику и техничком извођењу они стоје веома блиско одређеним умјетничким појавама запаженим на металу и керамици Ердеља и југозападног рубног подручја Карпата, о чему је већ било ријечи на почетку овог поглавља. Такав облик огрлица у тим крајевима није, међутим, познат. Оне су, дакле, произвођене овдје, у локалним радионицама, које су могле бити и у централној Босни, а снабдијевати луксузном робом и гласиначко подручје. Још један карактеристичан детаљ на тим огрлицама — низови полукружних уреза, једноструки или двоструки, понекада спојени у ситну гирланду упућују нас у истом правцу — у областима које смо навели тај орнаментални мотив врло је често примјењиван, нарочито на металу (на примјер, на лијепо украшеним бронзаним мачевима и бојним сјекирама). За разлику од спиралоидних мотива, он се одржао дуго, па га налазимо и на бронзаним предметима који припадају 10, 9, па и 8. стољећу, што се да̂ пратити и по неким налазима из источне и централне Босне. У централној Босни тај мотив је прешао и на керамичке производе и обилно је заступљен, нарочито у старијој фази геометријског стила (сл. 110, 112, 113).

Повезаност украса на металу и керамици и узајаман утицај ова два заната, при чему је приоритет, бар у почетку, припадао обрађивачима бронзе, свакако нису случајни. Они нам дају за право да претпоставимо да су радионице из којих потичу многи луксузнији примјерци бронзаног оружја и накита морале бити лоциране на истом тлу на којем је масовно произвођена фина керамика, украшена у истом стилу. А то је управо централна Босна. С друге стране, почетна предност која се може приписати прерађивачима бронзе и аналогије с карпатском облашћу које су уочљиве подупиру доста добро тезу која је изнесена на почетку овог поглавља — да су у формирању средњобосанске културне скупине и њеног карактеристичног стилског израза одређену улогу морали имати утицаји из тог подручја. И то утицаји пренесени, по свој прилици, директно досељењем извјесног броја занатлија, рудара и металурга, вичних обради и украшавању бронзе. Као што сам већ раније поменуо, ти утицаји осјећају се и на керамици, у неким облицима посуда и орнаменталним композицијама: као изразит примјер може се навести украс на једном керамичком поклопцу из насеља Под (сл. 105) који као да је директно пренесен са једног типа плитких здјела тзв. витенбаршке културе. Сличних примјера могло би се навести још неколико. Наравно, сви они чине само једну од компоненти у настанку овог стила у централној Босни. Постоје ту и многи други елементи, још недовољно јасног поријекла. Но, оставимо то будућим истраживањима, наш је задатак да покажемо основне облике и карактеристике тог стила.

Водећи керамички тип, не само у насељу Под код Бугојна већ и иначе у раној фази ове културне скупине, јесте здјела. Она се производила у неколико варијанти. Дубље здјеле имале су понешто увучен и задебљан обод. То задебљање лончар је по-

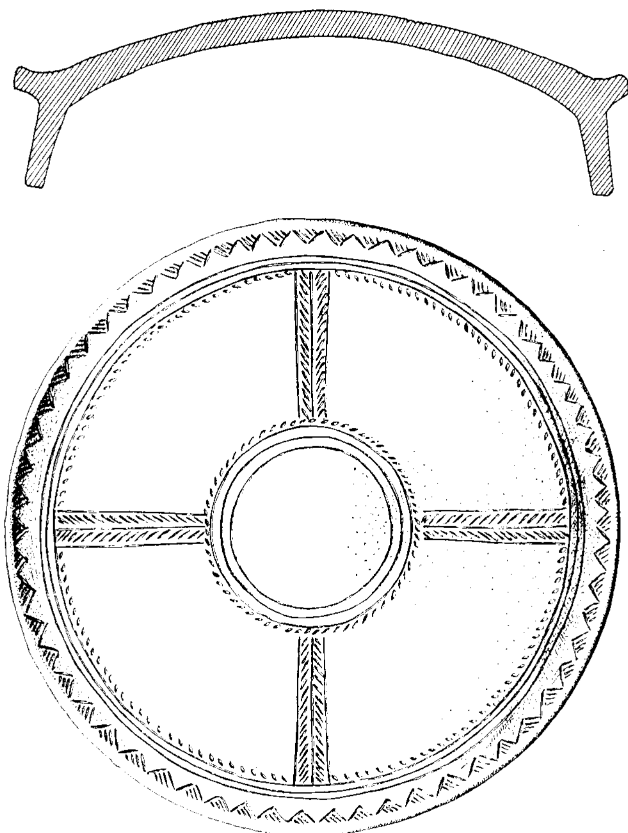

Сл. 105

стизао тако што је на већ формиран руб здјеле навлачио један ваљак фино прочишћене глине, који се пажљивим глачањем стопио са зидом здјеле. Даљом обрадом овог детаља постизао је угласту профилацију обода, са три, четири, па и више уских, добро углачаних површина (фацета). Тим поступком приправљан је простор за наношење орнамената — свака фацета добијала је свој низ орнаменталних мотива (сл. 106). Плиће здјеле имале су обично раван или укошен широки обод — код неких примјерака то је посебно истакнута површина ширине и преко 2 цм. И овај дио, накнадно додат, имао је првенствено украсну функцију; он је предодређен да носи орнаменат, углавно једноставне мотиве сложене у два или три паралелна низа (сл. 107). Неке од ових плитких здјела стајале су на високој, фино моделираној, виткој нози (сл. 108).

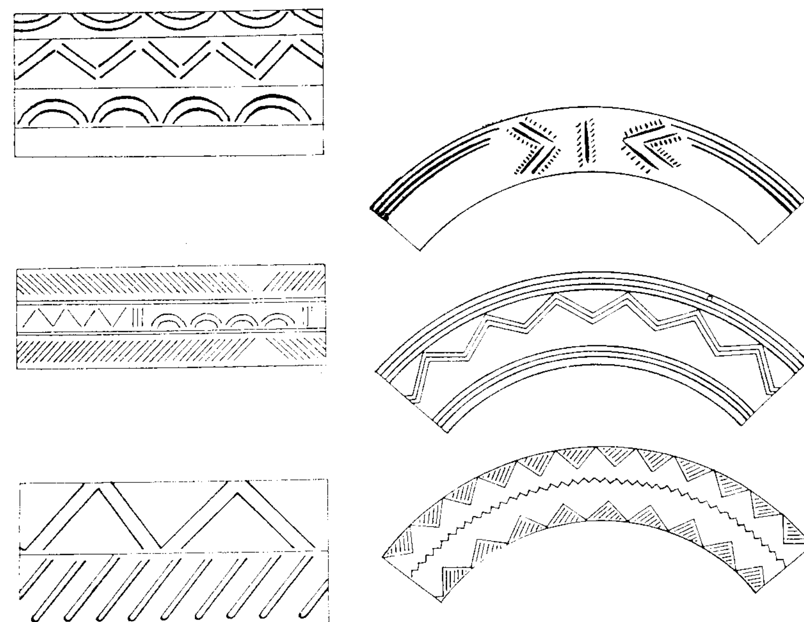

Сл. 106

Сл. 107

Дубљи и развијенији керамички облици су скоро исто тако чести као и здјеле. По висини и рашчлањености они иду овим редом: лијепо заобљене лоптасте или полулоптасте шоље и лончићи са једва наглашеним ободом (сл. 109), пехари са двије, понекад и три дршке на рамену, такође фине, заобљене профилације, са вратом који се благо извија из горњег дијела посуде (сл. 110, 111), биконични пехар са двије високе дршке и већ јасно одвојеним, цилиндричним вратом (сл. 121), најзад, дубоке биконичне „амфоре" с ниским, цилиндричним вратом и широко извраћеним ободом (сл. 112), који се такође различито украшава (сл. 113).

Ово су само најважнији и најчешћи производи финије керамике, која и јесте носилац стила. Поред њих, као карактерис-

Сл. 108

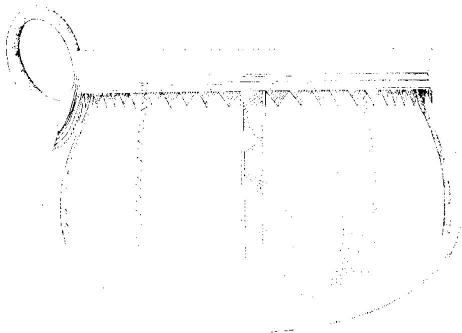
Сл. 109

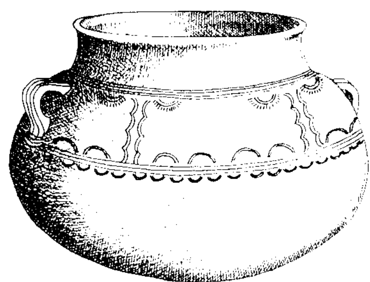
Сл. 110

Сл. 111

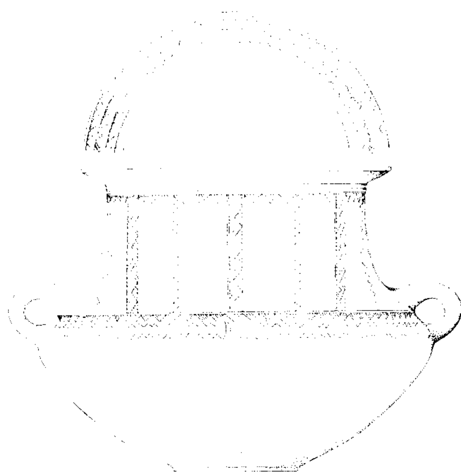
Сл. 112

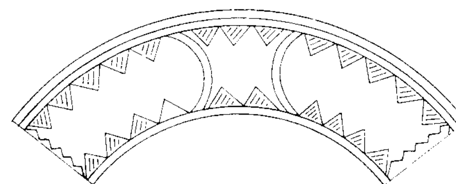

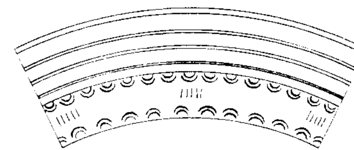
Сл. 113

тичне ваља још поменути и фине, необичне плитке здјелице са три дршке на ободу (сл. 114), постоља за посуде различито перфорирана и украшена и поклопце о којима је већ било говора (сл. 105).

Што се технике тиче, треба рећи да су бољи керамички производи рађени пажљиво и вјешто, моделирани сигурном руком, без деформација, добро углачаних површина, сивог, сивосмеђег или црвенкастосмеђег тона (што је, углавном, зависило од интензитета печења). Украси су извођени на нешто просушеној површини прије печења, а за урезивање употребљавани су, вјероватно, коштани, дрвени и метални инструменти. За најстарију фазу, може се још рећи, доста су чести украси израђени нешто грубљим алатом, који је стварао грубље и шире урезе, мада и међу најстаријим примјерцима има и оних са веома финим, танким урезивањем. Постепено техника финог, танког уреза, извођеног оштрим инструментом, све више преовлађује. Најзад, треба рећи

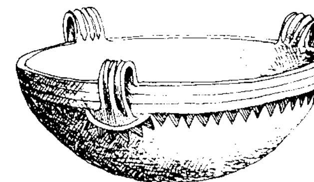
Сл. 114

да је од почетка примјењивана и инкрустација — испуњавање урезаних линија бјеличастом кречном масом. На тај начин постизан је потребан контраст, урезани орнаменти испуњени бијелом масом јасно су се истицали на сивој, смеђој или црвенкастој основи (в. сл. 120).

Потпуности ради, треба поменути да су лончари средњобосанске културне скупине, поред уреза, примјењивали и канелуре — фино углачана уска удубљења. Та техника, међутим, није никако битна особеност западнобалканског геометријског стила кад је у питању украшавање керамичких производа. Она се ријетко примјењује сама, а у правилу се помоћу једне или више паралелних канелура само ограничавају орнаментални фризови или поља, док је основни садржај украса увијек изведен урезима.

Репертоар орнаменталних мотива није нарочито богат. Од криволинијских мотива то су једноструки или двоструки (ријетко троструки) полукружни урези, по правилу у низовима (сл. 110, 112, 113), ријетко самостални или допуњени радијално постављеним цртама (сл. 110, 115); поред њих, чест мотив је концентрична кружница, најчешће везана са двоструком цикцак-линијом или укомпонована у неку вертикалну траку (сл. 111, 121). Изузетно, појављују се вишеструке, широким потезима изведене гирланде, које иду око читаве посуде (сл. 116). Један од ријетких криволинијских мотива су и парови лучних линија окренутих један насупрот другом (сл. 113 горе); спомињем их овдје стога што се идентичан мотив појављује и на корицама мача из Великог Мошуња (сл. 123), што потврђује још једном јединство стила на керамици и металу у централној Босни.

Праволинијски мотиви су чешћи и нешто бројнији. Најједноставнији су низови косих или вертикалних линија, који се појављују самостално, на рубу здјела (сл. 106) или као додатни, пратећи елементи уз неки други мотив (сл. 107 итд.), затим цикцак-линија, једнострука или двострука (сл. 106, 107, 109, 111 итд.). Шрафирани троугао припада већ нешто сложенијим мотивима, не сам за себе, већ стога што се, по правилу, појављује у низу (сл. 107, 108 итд.), а доста често у два паралелна низа између којих остаје негативна цикцак трака (сл. 108, 112 итд.). Трака као сложени мотив појављује се у неким другим варијантама (сл. 109). Међу овим, сложенијим мотивима као нарочито чест треба поменути и високи троугао подијељен по средини вертикалном цикцак-линијом или неким другим једноставним моти-

Сл. 115

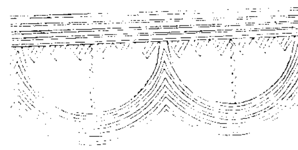

Сл. 116

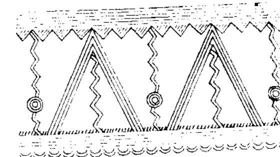

Сл. 117

вом (сл. 111, 117). Доста ријеђак је, напротив, мотив гранчице (тзв. „јелица" у терминологији нашег народног веза). Занимљиво је да се квадрат уопште не појављује, а посве ријетко наилазимо и на ромб, и то искључиво као негативни мотив настао између два низа шрафираних троуглова чији се врхови додирују.

Једна од најважнијих одлика овог стила јесте тектонска повезаност украса и облика. Ту постоје, могло би се рећи, посве одређена правила којих су се мајстори строго придржавали. Тако се код здјела, чије смо облике описали, орнаменат појављује искључиво на ободу, који је за ту сврху и посебно профилисан. Код нешто дубљих облика, шоља и лонаца са меком, заобљеном профилацијом и слабо наглашеним ободом, орнаменат је на други начин организован. Испод обода тече обично један низ шрафираних троуглова (или повезаних полукружних зареза); од тог низа спушта се наниже неколико вертикала (комбинованих од два низа троуглова, два низа полукружних зареза, у облику шрафиране траке и сл.). Читав украс је јединствен, неподијељен, као што је и профил посуде сливен у непрекинуту криву линију (сл. 109, 118). Код дубљих шоља и пехара са дршком на рамену, украс је концентрисан на најшири дио суда. Тај дио је помоћу два низа хоризонталних канелура омеђен с горње и доње стране, а тако формиран фриз испуњен је различитим комбинацијама вертикалних и хоризонталних мотива (сл. 110, 111). Развијенији пехари са двије високе дршке и с јасно издвојеним цилиндричним вратом имају и украс издвојен у два хоризонтална фриза или зоне. Најистакнутији дио посуде чини доњу зону; она је обично оштро профилисана по хоризонтали и украшена искључиво хоризонталним низовима једноставних мотива (шрафираних троуглова, полукружних зареза и сл.), или пак цикцак-линијом. Површина цилиндричног врата чини другу, горњу зону, украшену, по пра-

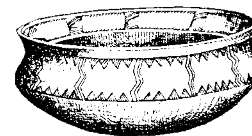

Сл. 118

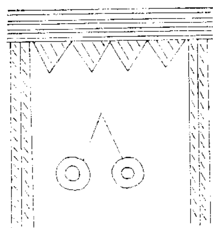

Сл. 119

вилу, и хоризонтално и вертикално постављеним мотивима (сл. 121). Исти принцип важи за још једну форму — амфоре с високим вратом и изврађеним ободом — с тим што код њих широки обод чини трећу, најгорњу орнаменталну зону, која се украшава на исти начин као и ободи здјела (сл. 112).

Друга битна одлика овог стила је строга симетричност у распореду и начину комбиновања појединих мотива на посуди као цјелини и у оквиру појединих фризова или зона. То се већ на први поглед може уочити из детаљног прегледа керамичких облика и примјера развијеног орнамента (сл. 108—112, 115, 117 итд.). Разумије се, ту и тамо нађу се поједини комади који показују нека одступања. Но, такви су примјерци доста ријетки и може се слободно рећи да је правило симетричности поштовано и досљедно спровођено.

Најзад, трећа битна карактеристика овог стила, могли бисмо рећи његова идејна основа, јесте потпуно одсуство било каквих представа из реалног свијета, чак и снажнијих реминисценција на тај свијет. Не само да посве недостају људски или животињски ликови (макар и шематизовани) већ су елиминисани и вегетабилни мотиви. Разумије се, ту и тамо понеки мотив асоцира на одређене идеје или реалне предмете: цртеж на сл. 119 можда је посве шематизована представа кола, а можда на керамику пренесен изглед једног бронзаног привјеска, омиљеног у ношњи овог времена. Концентрична кружница (ако се не ради о симболичном представљању сунчева диска) можда је такође мотив преузет из накита овог времена — он увијек „виси" на некој траци, као бронзани диск причвршћен за жицу или текстил (сл. 111, 117, 121); најзад, ту је и гранчица („јелица"), мотив, у основи, биљног поријекла, али сведен на строгу праволинијску форму, која је давно изгубила везу са својим узором из живе природе. Но све су то ријетки и далеки одрази који се губе у доминирајућем апстрактном геометризму.

Рекао сам већ да се у најстаријем слоју насеља Под код Бугојна, крајем другог миленија, овај стил појављује као већ формирана цјелина. Без значајних измјена он траје и у току прва два стољећа првог миленија старе ере. Може се само при-

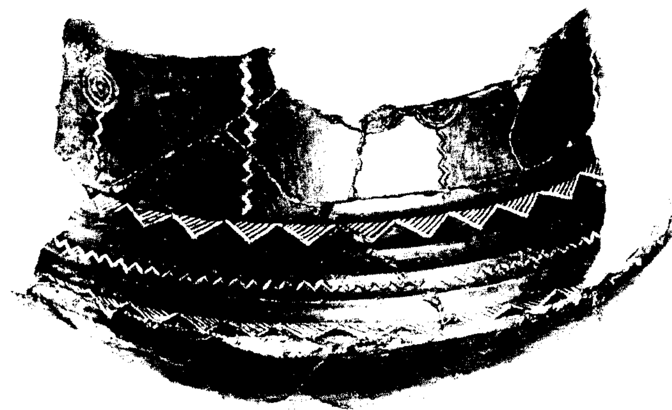

Сл. 120

мијетити да у најранијој познатој фази има нешто више криволинијских мотива (концентричних кружница, полукружних зареза, гирланди) него касније. Потискивање криволинијских и све већа доминација праволинијских мотива може се чак статистички пратити из слоја у слој. Друга иновација је техничког карактера. Негдје од 10. стољећа приликом израде финијег посуђа све се чешће додаје у глину нешто графита. Пажљивим глачањем по-

Сл. 121

вршине и одговарајућим печењем такве посуде добија се тамносива боја и један готово метални сјај. Није искључено да је импорт металног посуђа из радионица прикарпатског и подунавског културног круга (које у ово вријеме најинтензивније раде) могао дати импулс за ову техничку иновацију. У сваком случају, њен је резултат био виши квалитет извјесног дијела лончарских производа, бар што се тиче визуелног ефекта: фино урезани геометријски украс, испуњен бјеличастом кречном масом, изванредно је дјеловао на метално сјајној тамносивој или црној површини тих посуда (сл. 120 и 121).

Овом времену (10. и 9. стољећу старе ере), поред карактеристичних лончарских производа из Бугојна, Варваре, Дебелог брда и других насеља централне Босне, припада и серија бронзаних производа украшених у истом духу; један дио нађен је у централној Босни, а други у сусједним подручјима. Почасно мјесто међу њима заузима остава из Великог Мошуња, недалеко од Травника. Поред неких ситнијих предмета, бронзане жице, лима итд., који доказују да се ради о власништву неког мајстора, ковача и гравера, сакривеном у неком за њега критичном тренутку, налаз садржи готово читаву бојну опрему израђену за неког богатијег и истакнутијег појединца овог доба.

С умјетничког становишта најинтересантнија су три објекта из овог налаза. Први је конвексна округла бронзана плоча, пречника нешто преко 30 цм, за коју се мисли да је била причвршћена на средњи дио штита, мада су могућа и другачија објашњења (сл. 122). Објекат је израђен доста компликованим поступком. Груба форма вјероватно је изливена, а затим је дотјеривана ковањем. Куке за причвршћивање и украсна „посудица" на врху накнадно су причвршћени заковицама и заваривањем. Поред тога, читава вањска површина је најприје фино углачана, а затим украшена гравираним орнаментом. Како се ради о објекту кружног облика, сасвим је разумљиво да је и украс организован у облику концентричних кружних зона. Задивљује прецизност с којом је то изведено. Укупно 36 кружница, колико је било угравирано да послуже као основа за распоред орнамената, урезано је толико тачно и у тако правилним размацима да се мора рачунати с одређеним справама које су овим старим мајсторима бронзе биле познате. Врло вјероватно се ради о некој врсти тоцила које је омогућавало правилну и сигурну ротацију објеката, без заношења и одступања. Сам инструмент (оштро длијето или игла) којим су угравиране кружнице могао се посве једноставним средствима фиксирати на тражену удаљеност од центра. Уосталом, на истој справи (тоцилу?) по свој прилици је извршено и фино глачање површине прије урезивања украса. Остали детаљи (шрафирани троуглови, високи троугао на мјесту гдје је с унутрашње стране причвршћена кука, концентрични кружићи) урезани су слободном руком, а низови ситних полукругова укуцани су „зумбом".

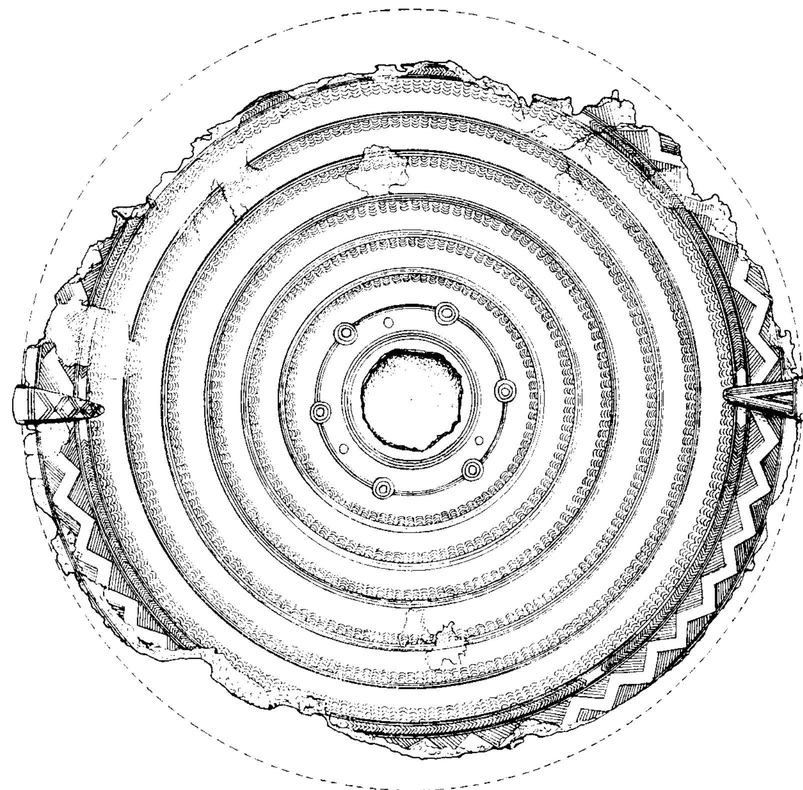

Сл. 122

Други објекат је бронзани мач са корицама. То је тип кратког мача за који се, на основу броја и распореда досада нађених примјерака, а и на основу калупа откривених у Великој градини у Варвари, може употријебити назив „босански". Мачеви овог типа имали су обично корице израђене од неког материјала органског поријекла (вјероватно од коже и дрвета), а само су крајеви тих корица били од бронзе. Мошуњски примјерак је, засада, изузетак. Корице су у цјелини израђене од бронзе и украшене фино урезаним орнаментом. Избор мотива је посве скроман, али је композиција зналачки изведена (сл. 123).

Трећи предмет из ове оставе који изазива посебну пажњу нађен је у уломцима и био је у своје вријеме погрешно рестауриран, што је створило читаву малу мистерију и око његовог об-

лика и око времена којем припада читав налаз из Великог Мошуња. Касније је та мистерија разјашњена, а овдје се даје највјероватнија реконструкција његовог изгледа (сл. 124). То је врста пекторала, накита за прса. Он се у принципу састоји од правоугаоне плоче и ланчића са привјесцима. У нашем случају плочица није изливена у комаду, већ је састављена од трака бронзаног лима. Важан је, међутим, њен правоугаони облик, на чијим

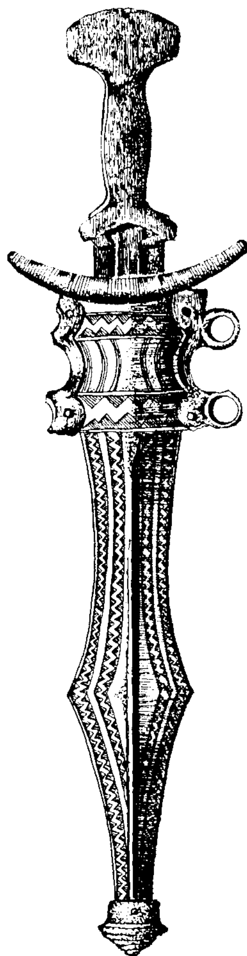

Сл. 123

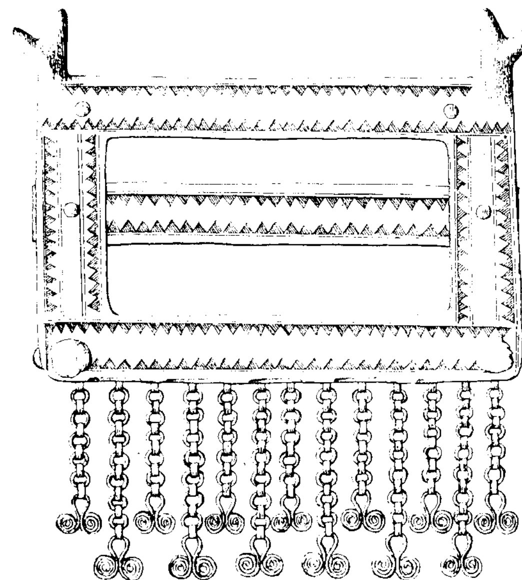

Сл. 124

се горњим угловима налазе стилизиране птице. То је најстарији познати примјерак овог типа пекторала. Нешто млађе варијанте (са птицама, односно коњским главицама на угловима) познате су из западнијих крајева и о њима је већ било говора у поглављима о Либурнима и Јаподима (упореди сл. 60 и 76). С доста разлога може се претпоставити да је овај тип накита, настао у радионицама централне Босне почетком првог миленија, био пренесен даље на запад, гдје су га друге, локалне, радионице нешто модификовале. Сигурно није случајно да се управо овај тип пекторала у либурнском културном кругу појављује као главни носилац финог геометријског украса, чувајући дух и традицију западнобалканског геометријског стила дубоко у жељезно доба.

Што се тиче гравираног украса на сва три описана предмета, нема потребе да се он детаљније анализира. Његова органска повезаност, у избору мотива и у композицији, са напријед анализираним керамичким производима „средњобосанске културне скупине" више је него очигледна.

Нешто друкчију, искључиво криволинијску, орнаментику показује бронзана плочица из Лашве (сл. 125), нађена у једној удубини међу камењем, заједно с бронзаним бодежом. Судећи по рупицама са стране, то је само дио неког већег објекта; каквог,

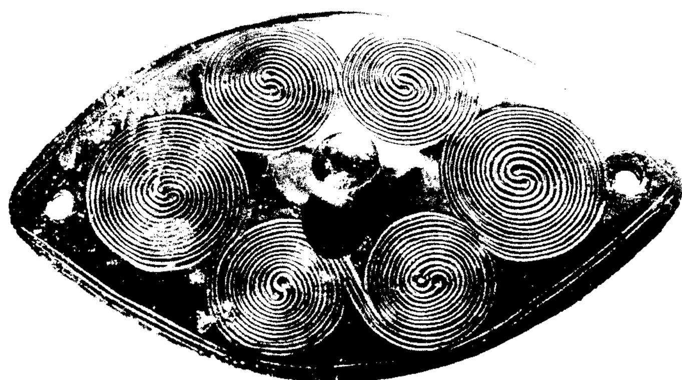

Сл. 125

можемо само наслућивати. Украс се састоји од шест повезаних спиралних дискова и једноставног поруба од три паралелне урезане линије. Тип бодежа који је нађен заједно с плочицом омогућује нам да је датирамо у 10. или 9. стољеће старе ере. Спирални мотив је, дакле, одраз нешто старије традиције која се, као што сам већ истакао, дуже одржавала на металу (уп. и сл. 175). Оно на што вриједи обратити посебну пажњу јесте један, наоко ситан, технички детаљ: у центру сваког спиралног диска налазе се по два удубљења, од којих полазе линије које формирају спиралу. Та удубљења су, заправо, мјеста у која је забадан врх шестара који је служио за извођење украса. Тај детаљ нам открива да су ови стари мајстори не само располагали шестаром већ да су — наравно емпиријски — дошли и до неког свог метода конструкције спирале.

Овом времену — 10. и 9. стољећу старе ере — припада још читава серија гравираних бронзаних објеката који су нађени у сусједним подручјима, у сјеверној и источној Босни. Помињем међу њима горњи дио корица мача, сјекиру и велико украсно дугме из једног гроба откривеног код Тешња (сл. 126, 127, 128), фино украшени бронзани бријач из Грапске код Добоја (сл. 129) и украсне плочице и дугмад са Дебелог брда и из гласиначких гробница овог доба (уп. сл. 175). Сви ови производи показују висок степен техничке и стилске уједначености, што наводи на помисао да су бар неки од тих производа могли потицати из средњобосанских радионица бронзе. То, наравно, не мора бити случај. Штавише, у 10. и 9. стољећу у многим насељима већ сигурно постоје локалне ливнице (што је документовано налазима калупа), па су вјероватно ту радили не само вјешти ливци и ковачи

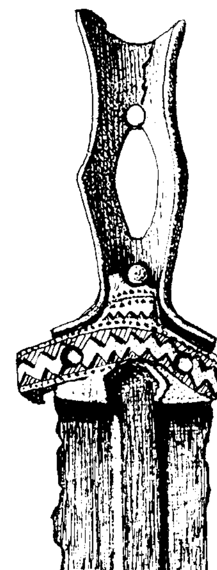

Сл. 126

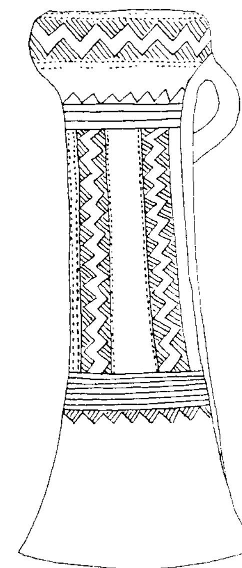

Сл. 127

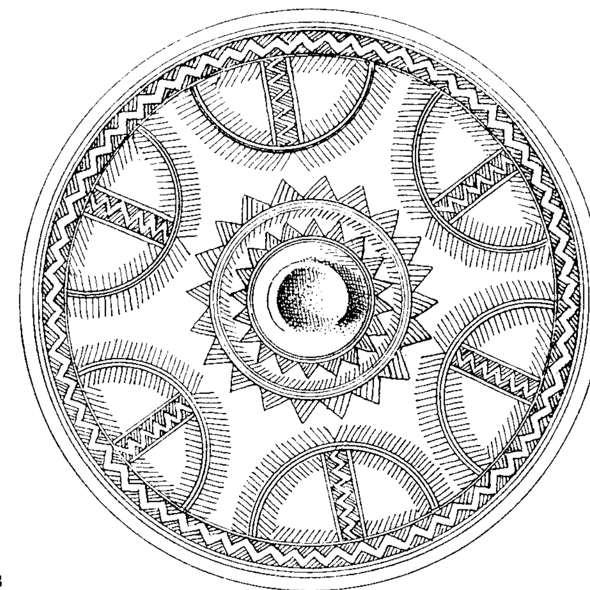

Сл. 128

већ и гравери. Али јединство стила није могло настати посве спонтано ни случајно, стил није нешто што лебди у ваздуху и материјализује се само од себе. Стога морамо претпоставити доста интензивну активност јачих радионица бронзе, вјероватно у централној Босни, које су извозиле своје производе ширећи с њима и своје стилске концепције, а треба узети у обзир и могуће

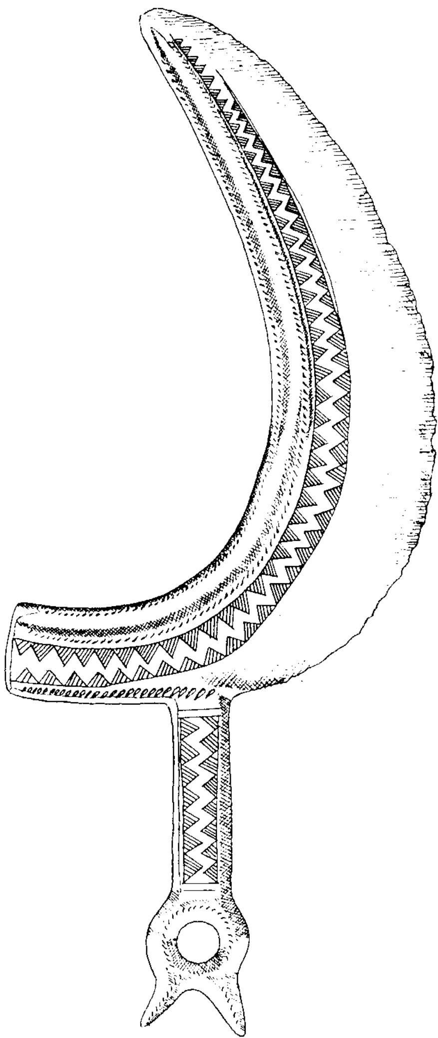

Сл. 129

дјеловање путујућих мајстора, ливаца, ковача и гравера који су чинили то исто. Ове двије претпоставке се, уосталом, не искључују.

Сљедећа фаза у развоју овог стила пада углавном у 8. и 7. стољеће старе ере. То је уједно и његова завршна фаза, у којој западнобалкански геометријски стил достиже техничко савршенство, али у исто вријеме показује и јасне знаке дегенерације. Измјене које наступају могу се подједнако добро пратити и на керамици средњобосанске културне скупине и на металним израђевинама насталим или нађеним у једној широј области. Сада је већ тешко рећи који занат даје основни тон — лончарство или обрада бронзе. Ова два заната се, у погледу стилског третмана својих производа, сад почињу полако разилазити. Али основне развојне тенденције још су у приличној мјери заједничке, као што је посве заједничка и база од које полазе.

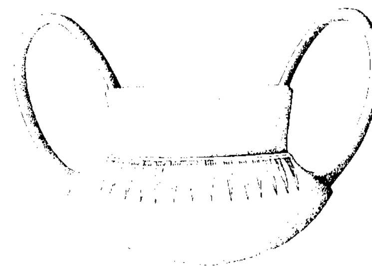

Сл. 130

Керамика средњобосанске скупине у та два стољећа полако еволуира. Још увијек су задржане, у основи, исте оне форме посуда које сам напријед описао. Запажа се, међутим, тенденција израде јасније рашчлањених облика, те због тога и оштрија профилација неких типова посуда (сл. 130). То изазива и извјесна помјерања у распореду урезаног украса: тијело посуде постаје биконично, а његов горњи конус, као најистакнутији дио, постаје главна, често и једина орнаментална зона.

Далеко важнија промјена наступа у избору мотива. Може се рећи да у овој фази криволинијски мотиви посве ишчезавају са керамике; само изузетно, на здјелама старог типа (с увученим, задебљаним или проширеним ободом), још се среће мотив повезаних малих полукругова, али то је, изгледа, само још понеки лончар радио у старој традицији украшавајући један од најједноставнијих облика. Праволинијски орнаменат је посве надвладао умножавајући своју мотивику. Поред мотива и њихових комбинација које су биле доминантне и у претходним фазама, сад до

изражаја долазе неки раније ријетко употребљавани мотиви, а појављују се и нови. Ромб, који је у претходним фазама био веома ријеДак, и то искључиво као „негативни" мотив, сад се појављује много чешће. Исто су тако много бројније заступљене и траке (хоризонталне и вертикалне) густо шрафиране косим урезима или мрежом. Не нарочито чест, али посве нов, јесте сложени мотив који се састоји од ромба и четири мала троугла (сл. 131 — уп. и сл. 176); овај мотив је посебно важан стога што његова појава, у овој фази, потврђује одређену повезаност украса на металу и на керамици и омогућује повлачење културних и хронолошких паралела на једном широком потезу од источне Србије, преко Босне, до Апенинског полуотока. Најзад, још једна веома карактеристична промјена запажа се у овој фази: један од најважнијих мотива, шрафирани троугао, добија нову, издужену форму (сл. 130, 132).

Одређене измјене запажају се и у комбинацији мотива и њиховом распореду на посуди. Једна од посве нових композиционих шема састоји се од попуњавања орнаменталне зоне наизмјенично постављеним, хоризонталним и вертикалним, шрафираним тракама, без икаквих других мотива (сл. 133); траке су ту и оквир и садржај цјелокупног украса. Напуштања ранијих принципа композиције још боље илуструје украс на једном биконичном пехару из Бугојна из слоја 8. стољећа. Орнаментални фриз на горњем конусу ове посуде (сл. 134), који би по принципима старије фазе морао бити јединствен, разбијен је сада

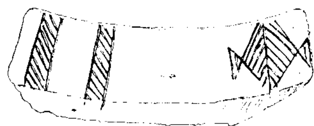

Сл. 131

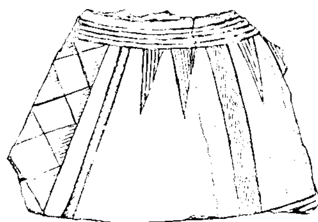

Сл. 132

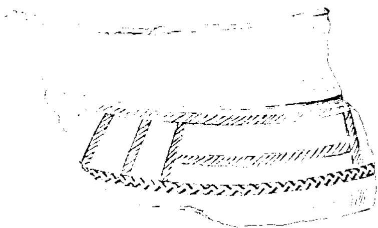

Сл. 133

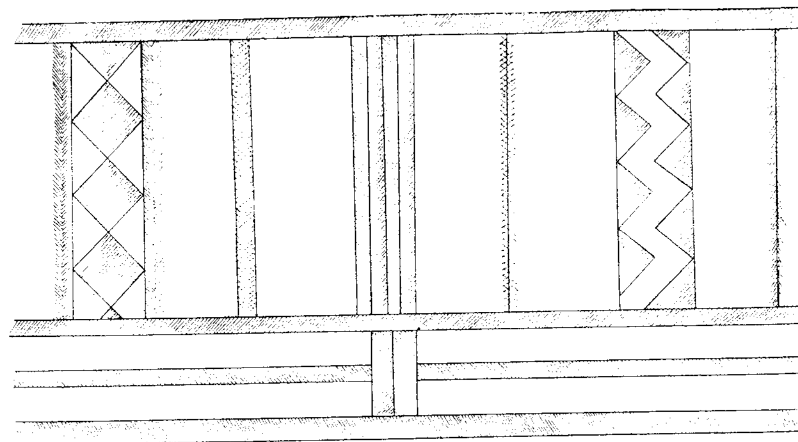

Сл. 134

по хоризонтали. У доњој половини развија се напријед поменута комбинација хоризонталних и вертикалних шрафираних трака, а тек изнад ње долази уобичајено орнаментално поље уоквирено хоризонтално и испуњено разним вертикалним мотивима (уп. сл. 110, 111). Па и на овом дијелу, које је рађено у духу старије традиције, не води се више рачуна о симетрији. Различити мотиви — шрафирани ромбови уоквирени „јелицом", мрежасто испуњена трака, вишеструка шрафирана трака, низ ромбова пресјечен вертикалом итд. — смјењују се без понављања и без симетричног распореда, као да је мајстор на једној посуди хтио да изложи погледу све мотиве које је знао.

Још једну иновацију донијело је 8. стољеће: постепено увођење пластичног украса. Цјелокупан украс западнобалканског геометријског стила, на керамици и на металу, у старијим фазама је био површински, дводимензионалан; истина, на објектима рађеним од бронзаног лима појављују се и пластични украси — мања или већа округла испупчења изведена искуцавањем, али само као посве споредан детаљ — нпр. низ искуцаних испупчења уз руб бронзаног дугмета које је иначе украшено гравираним геометријским мотивима. На керамици нема ни тога. Међутим, од 8. стољећа надаље, јављају се на керамичким посудама добро углачана округла удубљења (негативни пандан испупчењима на металу), укомпонована међу урезане геометријске мотиве. Осим њих јавља се и самосталан пластичан украс — на примјер, редови жигосаних троуглова између којих остаје истакнута цикцак-линија (сл. 133 и 135) — једна стара комбинација мотива (уп. сл. 108, 112) изведена је овдје новим, пластичним средствима. Различит пластични украс постаће касније (у шес-

Сл. 135

том, петом и млађим стољећима) све бројнији и наглашенији, упоредо с распадањем читавог система старог геометријског стила, које се и у насељу Под може пратити из слоја у слој.

Најзад, треба споменути и једну техничку новост. У овој фази неки од лончара почели су за урезивање украса употребљавати један нов, сигурно метални инструмент, неко веома оштро шило или иглу од бронзе (а можда и челика). Тај инструмент је омогућавао веома танак а дубок урез и велику густину шрафуре (сл. 132, 134). Све ове иновације и измјене уносиле су одређену свјежину у продукцију и, вјероватно, боље одговарале укусу нових генерација. Али је већина тих новотарија значила, заправо, постепену дезинтеграцију овог геометријског стила. У осмом и седмом стољећу он се још држао; сљедећа стољећа не доносе никаква побољшања; напротив, у том периоду производња фине керамике налази се, у погледу обима и квалитета, у силазној линији потискивана све више увозом металног посуђа. Стога можемо слободно рећи да од краја седмог стољећа надаље геометријски стил *као цјелина* више не постоји у керамичкој производњи централне Босне. Постоје само поједини његови елементи који егзистирају, у бољем или слабијем извођењу, на финијем или грубљем посуђу. Али то више није водећи стилски израз: поједини урезани геометријски мотиви или осиромашене композиције једва да су равноправни у украшавању посуда са различитим, углавном пластичним, украсима другог типа и другачијег поријекла.

Што се тиче металних објеката осмог и седмог стољећа, може се рећи да се на њима одражавају исте оне развојне тенденције које запажамо и на керамици, али и неке нове појаве, које вриједи анализирати. У централној Босни нађено је досад врло мало бронзаних предмета луксузније израде и љепше украшених из ових (па и каснијих) стољећа; разлог је у томе што гробови тог доба на овом терену нису истраживани, а у њима се обично могу наћи и бољи и боље очувани примјерци. Уломци бронзаних дијадема, нађени на Дебелом брду међу другим остацима живог занатлијског рада, само показују да су и овдје такви предмети израђивани; најљепши примјерци те врсте накита нађени су, међутим, на сусједном гласиначком подручју (сл. 177). Поред дијадема, веома сличне нараменице од бронзаног

лима, као и један тип наруквице (сл. 167. 176) могу се узети као главни носиоци западнобалканског геометријског стила у источној Босни. Врло је вјероватно да су се ови облици накита носили у ово доба и у земљи Деситијата. Поред тих, у централној Босни овог доба (осмо и седмо стољеће) била су и даље у употреби украсна дугмад попут оног из Тешња (уп. сл. 128), али с одговарајућим измјенама у врсти и распореду мотива. Далеко већу пажњу од ових ситних занатских производа (рађених у серијама, како бисмо данас рекли — за широку потрошњу), привлаче малобројни налази већих и луксузнијих предмета од бронзе. Три од њих нађена су у „остави" из Крехина Грâца код Читлука у Херцеговини, па ће о њима бити говора у сљедећем поглављу. Друга два припадају гласиначком подручју, но о њима је можда боље већ сада нешто више рећи, јер веома добро илуструју неке битне тенденције у завршној фази западнобалканског геометријског стила, којем је у овом поглављу и иначе дато највише простора.

Ти објекти занимљиви су не само по својој сложеној геометријској композицији већ и по свом историјату. Наиме, још 1893. године, кад су откривени богати кнежевски гробови у Илијаку, јужно од Гласинца и у тим гробовима, између осталог, три пара бронзаних кнемида (оклопа за доњи дио ноге) — један пар тих кнемида привукао је посебну пажњу. Као и друга два пара, и тај је био украшен пластичним, искуцаним орнаментом, али се испод тог запажао један старији и компликованији украс изведен гравирањем (сл. 154). Било је јасно да је тај пар кнемида у своје вријеме био направљен од неких старијих примјерака или од неких других предмета које је било немогуће идентификовати. Тек су ископавања у сјеверној Албанији, извршена посљедњих деценија, омогућила да се ово питање ријеши. Тај пар гласиначких кнемида био је направљен, односно преправљен, од двају оклопа за прса какви су у осмом стољећу старе ере употребљавани у Албанији и, како видимо, на гласиначком подручју. Њихов првобитни облик и украс приказани су на сл. 155. Готово идентична композиција украса, исти мотиви и иста техника на гласиначким и на албанским примјерцима изазивају занимљива питања. Јесу ли, можда, гласиначки примјерци били увезени са југа, из неке илирске радионице или је било обратно? Или су и једни и други били произведени у некој непознатој радионици западног Балкана? Не може се искључити ни могућност да су сви ти предмети били израђени, сваки за себе, ондје гдје су и нађени, али од руке истог човјека, једног од оних путујућих мајстора чије се постојање с доста разлога претпоставља. За сада ни једној од ових хипотеза не бих дао одлучујућу предност. То, уосталом, није ни особито важно за тему која нас интересује. Сви ти примјерци припадају касној фази западнобалканског геометријског стила, а по сложености и разноврсности мотива представљају и њена најзначајнија досад позната

остварења. Њихова географска распрострањеност још је један доказ јединства тог стила и оправданости назива „западно-балкански".

Један детаљ у геометријској композицији гласиначких примјерака — стилизиране представе бродова — заслужују посебан осврт. Бродови су ту дати у стилизираном облику, средствима геометријског стила, али су то ипак прави цртежи, стилизиране слике реалних објеката. Висока греда на прамцу завршава се животињском главом (глава коња или можда неке фантастичне животиње); на трупу лађе, који је дат у облику издуженог трапеза, вертикалне линије означавају ребра; јасно се види јарбол са једрима и конопима и подигнути крмени дио. И људи су ту и једино су они не стилизирани или шематизирани. већ приказани чистом геометријском формом која је симбол људског лика — троуглом. Тешко би било у том низу шрафираних троуглова на палуби и препознати људе (посаду) да није оног издвојеног троугла који стоји на крми, одакле се управља кретањем брода (сл. 154). Сада је вријеме да се подсјетимо и на оне поворке ратника са бронзаног ханџара овог истог доба нађеног у јаподској земљи и на ратнике са нешто млађе јаподске појасне копче (в. сл. 67, 68). И на тим примјерцима шрафирани троугао представља људски лик, а додати детаљи (шематизиране представе шљемова) ближе га одређују. Ови примјери нам још једном потврђују идејно и иконографско јединство западнобалканског геометријског стила. И не само то. Они нам показују да је, у касној фази овог стила, у њему самом почело да се рађа нешто квалитетно посве ново, да је овај стил почео да се враћа представама из реалног свијета чинећи то, разумије се, својим ликовним и техничким средствима. Али било је већ касно. У осмом и седмом стољећу, када се ова нова развојна тенденција зачињала, сам стил је био већ преживио, почео се распадати и гасити. Жељезно доба доносило је нова естетска схватања, нови и другачији захтјеви били су постављени пред занатлије, тражиле су се изразитије, рељефније, боље уочљиве форме; на фини, ситни урез нико није више обраћао пажњу. Западнобалкански геометријски стил се угасио, остали су да живе само поједини његови елементи потиснути на периферију, као споредни, додатни детаљ у украшавању ситнијих комада накита.

С гашењем геометријског стила престаје и период умјетничког полета у земљи Деситијата. Ту и тамо понеко дјело, као што је глава брадатог бога из Бугојна, или нека љепше моделирана земљана посуда из шестог, петог или четвртог стољећа, наговјештава нека хтијења, али значајнијих, поготову самосталних појава умјетничког карактера све је мање. Посве стандардна, серијска производња бронзаног накита (уз утицаје италске, келтске и хеленистичке) и све грубља керамика (фину керамику је потиснуо увоз бронзаног посуђа) показују да се домаће занатство посве окренуло свакодневним практичним потребама становништва одричући се било каквих умјетничких амбиција. Можда је разлог био у томе што је богатији слој становништва, племенска аристократија, своје потребе у луксузнијој бојној опреми и другим вреднијим артиклима задовољавало увозом из развијенијих занатских центара медитеранског свијета, с чијим се производима домаће занатлије нису могле такмичити.

Вјероватно је овај дубоки пад умјетничких настојања главни узрок што ни у првим стољећима наше ере, у доба римске владавине, нема у земљи Деситијата било каквог самосталнијег, оригиналнијег ликовног израза, ничег што бисмо на плану умјетности могли означити као специфично деситијатско. Све је посве у оквирима стандардне римске провинцијске умјетности. Тек крајем трећег и у четвртом стољећу наше ере појавиће се овдје дјела снажније индивидуалности и посебног стилског израза, али то је већ резултат једног посве новог развоја у кругу античког свијета у који су се Деситијати утопили и нема везе с развојем праисторијске умјетности Деситијата.

ДЕЛМАТИ

Ако не рачунамо Хистре (који, заправо, и не спадају више међу балканске народе), Делмати су једини стари народ сјеверозападног Балкана чије је име остало живо све до наших дана. Име Доклеата било се сачувало у називу Дукље дубоко у средњи вијек, а затим је ишчезло. Делматско живи и данас у имену једне велике области, знатно веће него што је била земља која је том народу припадала. То је дошло стога што су Римљани читаву једну велику провинцију, неколико пута већу од земље Делмата, назвали Далмација. Али нису они то учинили случајно. Скоро два стољећа тукли су се Римљани с делматским војскама и не мало пута били побијеђени. Уништаване су им биле читаве кохорте и заробљавани орлови њихових легија. Разумије се да су и Делмати трпјели тешке ударце. Многа насеља била су више пута спаљивана, тврђаве разаране, много их је морало изгинути у биткама с јаче наоружаним и боље извјежбаним римским јединицама. Задивљује то како су се Делмати брзо опорављали и одакле су стално црпли нову снагу. И то не само за одбрану већ и за офанзивне акције кад год им се за то пружила прилика. На крају, послије свих материјалних и људских губитака које су претрпјели и раније, а нарочито у посљедња четири деценија старе ере, још увијек су смогли снаге да у великом устанку 6—9. године нове ере, заједно с Деситијатима, представљају кичму отпора огромној армији коју је Рим био мобилисао. Пораз у том трогодишњем рату значио је пацификацију и крај независности, али не и крај националног опстанка Делмата. Чак и тада, након свих пустошења и убијања, остали су један од најбројнијих народа у овом дијелу Римске Империје. Дали су Римском Царству доста војника, морнара, официра, различитих функционера. У исто вријеме очували су, нарочито у унутрашњости, добрим дијелом свој некадашњи начин живота, ношњу, вез, обичаје, религију, и то не само у вријеме непосредно иза учвршћења римске власти већ и касније, у другом и трећем стољећу нове ере. Били су снажан и отпоран народ, жилав и постојан. То што њихово име живи и данас, није, дакле, незаслужено.

Историја Делмата у доба независности — она која се може реконструисати на основу очуваних писаних извора — није нарочито дуга. Њен почетак пада у другу четвртину другог сто-

љећа старе ере, а крај у девету годину наше ере. Испуњена је, углавном, сукобима с Римом, с грчким колонијама на средњем Јадрану које су већ биле под римском заштитом, с Либурнима и Даорсима. О тим борбама већ је доста писано, а прије краћег времена тај дио њихове историје веома је лијепо синтетизиран у студији М. Заниновића, посвећеној управо Делматима. Стога би било посве сувишно да се на овом мјесту то још једном препричава, као и да се расправља о спорном питању њихових граница и евентуалних сеоба. Нас овдје интересује заправо њихова старија историја, она коју нам илуструју археолошки извори касног бронзаног и жељезног доба.[33]

Ипак, потребно је нешто рећи о географском оквиру у којем се та историја одигравала. На сјеверозападу, ријека Крка чинила је границу Делмата према Либурнима. Ако од извора ове ријеке повучемо линију према сјевероистоку, преко Шатора на Виторог, добићемо приближно линију која је земљу Делмата одвајала од Дициона, једног не тако безначајног племена, о којем, на жалост, знамо врло мало. Граница делматске земље текла је отуда према југоистоку планинским вијенцима који се дижу сјеверно од Гламочког и Дувањског поља. Како су Даорси, по свој прилици, држали читаву доњу Неретву, дакле и десну обалу, а крајеве око горње Неретве Наренсии (или како бисмо ми данас рекли, „Неретљани"), текла је југоисточна делматска граница на извјесној удаљености од Неретве. Плодну долину Требижата, по свој прилици, нису држали, али чини ми се (бар тако изгледа према археолошком материјалу) да им је припадало Имотско поље, Посушје и Ракитно, а можда и Лиштица (в. сл. 55).

Мисли се да су Делмати релативно касно избили на обалу Јадрана, а да су и у вријеме своје највеће моћи под својом контролом имали само дио приморја између Крке и Цетине. Па и на том дијелу помињу се, прије њих, Хијеростамни, Булини, Хили и Манијци. То су вјероватно мања племена, чија имена ишчезавају у вријеме кад се Делмати појављују на историјској позорници. По свој прилици, ради се о племенима сродним по поријеклу и језику са становништвом које је насељавало залеђе овог дијела обале. Како је то, у поменутој студији, лијепо приказао Заниновић, из тог залеђа је стално и постепено текла миграциона струја ка обали, па и даље, на отоке. Кад је дошло вријеме да се створе веће, вишеплеменске политичке заједнице —а то су Делмати, какве познајемо из писаних извора, несумњиво били — ова су се мала племена лако утопила у тај шири политички организам.

[33] Поменута студија *М. Заниновића* објављена је у Годишњаку Центра за балканолошка испитивања АНУ БиХ, књ. IV (1966) и V (1967); у тој студији читалац може наћи наведену сву важнију литературу о Делматима, између осталог, и већи број расправа и студија *Д. Рендића-Миочевића,* особито важних за питања религије, умјетности и романизације Делмата, те радове *И. Маровића,* који је највише допринио, у последње двије деценије, проучавању праисторијских налазишта на делматском територију како оних из жељезног тако и старијих, из бронзаног доба.

Земља чије смо границе напријед оцртали састоји се, грубо гледано, од неколико већих и мањих крашких поља; између тих поља и око њих дижу се веће и мање планине. Шумâ је у то доба било сигурно више него данас, али постоје доста сигурни (археолошки) докази да је већ тада знатан дио ове области имао крашки карактер, дакле пружао изглед веома сличан данашњем. У делматским планинама нема значајнијих рудних лежишта, бар не оних метала који су били потребни људима праисторијског доба. Услови за интензивнију земљорадњу такође нису нарочито повољни. То је, заправо, типично сточарска земља и сточарство је, по свој прилици, била најважнија привредна грана, једина која је могла давати значајније производне вишкове, неопходне за размјену, којом се осигуравао доток бронзе и жељеза, било као готових производа, било као сировина за израду оружја, оруђа и других предмета. Изгледа да је нарочито ситна стока гајена у великом броју и да је посве исправно тумачење њиховог имена помоћу албанске ријечи delë, delmë — овца. Питање је, међутим, да ли су они то име добили зато што су били, прије свега, пастири — овчари, или су коријени везе између њиховог племенског имена и ријечи која означава овцу много дубљи и потичу из веома далеке, магловите прошлости, у којој су називи племена настајали под утицајем још живог тотемизма. Мени се ово друго тумачење чини вјероватнијим, а мислим да је и овдје развој ишао добро познатим током — ширењем једног племенског имена (можда је то првобитно било племе које је становало у данашњем Дувањском пољу и његовој околици) на друга сродна племена, ширењем које се одвијало паралелно с приближавањем, окупљањем и политичким организовањем тих племена у вишеплеменску заједницу. Тај се процес морао одиграти у доста далекој прошлости, знатно прије него што су нам писани извори забиљежили њихово име, јер већ најстарији извори познају Делмате као снажан и бројан народ.

Нисмо начисто с тим првим почецима Делмата. Постоји група веома важних археолошких објеката у околици Сиња који потичу из раног бронзаног доба. То су велике камене хумке под којим леже камени сандуци с костима, бронзаним бодежима и сјекирама, понекад с бронзаним или златним накитом. У гробовима или, чешће, око њих, растурени су комади лонаца, пехара и здјела од глине, украшени карактеристичним орнаментима који археологу омогућују да их лако класификује и опредијели. Исто тако украшено посуђе налази се у гробним хумкама и насељима једне доста велике области сјеверозападног Балкана. Срећемо их на гласиначкој висоравни, у западној као и у источној Херцеговини, на Которцу код Сарајева, у Црној Гори. Ради се, дакле, о траговима живота једне скупине веома покретних номада — сточара о којој је већ било ријечи у једном од

претходних поглавља. Да ли се они могу сматрати најстаријим познатим прецима Делмата? Тешко је одговорити на то питање. Прије свега, њихова култура није карактеристична искључиво, чак ни претежно, за земљу Делмата. Осим тога, након раног бронзаног доба настаје веома озбиљна празнина у археолошкој документацији — једноставно не знамо шта се у земљи Делмата догађало од средине по да краја другог миленија старе ере. Неки значајни догађаји настају око 1000-те године или нешто мало раније. Тада се оснива, на примјер, велико и дуготрајно насеље на отоку Дугиш, на Цетини. Налази из најстаријег слоја тог насеља одражавају неке традиције средњег бронзаног доба, али претежу нови елементи који се управо формирају. У исто доба, или нешто касније, пада и оснивање већег броја утврђених насеља — градина у средњој Далмацији, у југозападној Босни, око Ливањског и Дувањског поља и у западној Херцеговини. Неколико гробница из истог доба за које знамо показују да су се и у сфери култа мртвих одиграле неке дубље промјене. То више нису велике и добро видљиве гробне хумке, већ раке укопане у земљу. Облици посуда, типови накита и оружја од бронзе који се појављују у већем броју и у доста разноликим серијама, откривају нам сложен мозаик традиција и утицаја, али не дају прави одговор на питање како и на који начин су се формирали Делмати. Има ту још старих елемената који се вежу с јужном Босном и источном Херцеговином, па и с крајевима даље према југу, али и оних из сасвим друге области, из Паноније, што је можда одраз инфилтрације панонских досељеника који су у ово вријеме били окупирали сјеверну Босну. Доста су снажни и контакти са централном Босном овог доба, но не знамо да ли је у питању нека ближа етничка веза, или се ту ради о природној размјени добара између два сусједна подручја. Повезаност централне Босне и делматског територија у ово доба — крајем другог и почетком првог миленија старе ере — огледа се, прије свега, у неким заједничким типовима бронзаног накита и оружја, што је вјероватно резултат експанзије сјеверноносанских ливница и других радионица према крајевима у којим је постојала снажна потражња металних израђевина. Да ли су у питању и неке дубље везе, за сада се не може рећи.

Изгледа да су још и прва два-три стољећа првог миленија старе ере у земљи Делмата протекла у неким кретањима, у мијешању различитих струја и њиховом постепеном стапању, у једном превирању које је археолошким методом тешко пратити и дефинисати и које се више наслућује но што се може јасно утврдити и документовати. Тек у осмом и седмом стољећу старе ере, с настанком жељезног доба, почиње се јасније оцртавати специфичан културни израз племенâ која су насељавала ову земљу. Од тада можемо, у археолошком смислу, говорити о Делматима, мада то не значи да се већ тако рано остварило и њихово политичко јединство. То је био, по свој прилици, доста дуг процес у току којег су постепено јачале економске, културне, вјероватно и религијске везе између већег броја племена настањених на овом тлу, везе које су припремале њихово политичко организовање.

Број археолошких налазишта, поготову насеља и утврђења која махом припадају управо овом времену (жељезном добу), у земљи Делмата веома је велик. Не можемо се, на жалост, похвалити да је много учињено на њиховом истраживању. Поготово недостају систематска археолошка ископавања — до сада су у већем опсегу истраживана само три насеља; осим тога, откопано је неколико гробова и једна култна грађевина о којој ће посебно бити говора — тако да највећи дио наше документације чине површинска теренска опажања и доста бројни објекти који потичу углавном из гробова пронађених случајно, приликом обраде земље или неких грађевинских радова. Због тога су наша знања о читавом овом периоду доста фрагментарна, а многе области живота још посве неразјашњене.

Не можемо још створити посве одређену слику о облику насеља, о типу и унутрашњем уређењу куће у земљи Делмата. Насеље које смо поменули — оно на отоку Дугиш на Цетини — изгледа да је било изграђено на принципу сојеница, са правоугаоним дрвеним кућама подигнутим на снажним пилонима. Али то је био изузетак условљен посебним околностима, и никако се не може узети као врста насеља типична за Делмате. Исто је тако посве јасно да оних неколико пећина у којим су, између осталог, откривени и трагови боравка и живота људи у жељезно доба, нису могле бити ништа друго до привремена и повремена боравишта или склоништа делматских чобана. Но како је изгледало једно типично насеље жељезног доба у овим крајевима, још не можемо поуздано рећи. Да ли су то, по правилу, била утврђена насеља — градине? По свему судећи, изгледа да јесу. Градина крај села Корита у Бушком блату и она у Данилу код Шибеника биле су трајно настањене, а вјероватно ће будућа истраживања пружити сличне доказе и за већи број оваквих објеката. Али како има доста градина малих димензија и на теренима посве непогодним за грађење већег броја кућа, сигурно је да се нису сва насеља налазила унутар бедема. На више мјеста констатоване су, на падинама брдâ, вјештачке терасе које су могле служити за подизање кућа, док је самâ градина, на стрмом обронку или на врху брда, била неки утврђени центар који је у случају нужде могао пружити уточиште и оним члановима заједнице чије су куће биле ван утврђеног простора. Најзад, не треба искључити ни могућност да су постојала и насеља разбијеног типа, смјештена ниско, на рубовима крашких поља која су припадала Делматима (Ливањско, Дувањско, Сињско и друга), или пак на планинама и висоравнима између ових поља. С друге стране, многе градине мањих димензија постављене на стратешки важним тачкама (нпр. над кланцима који представљају при-

Сл. 136

родни улаз у неко крашко поље), или на тешко приступачним стрмим теренима, по свој прилици, биле су претежно или искључиво утврде.

Градине су, уопште, најзначајнији остаци делматског градитељства који су нам очувани. Њихов број је управо огроман (евидентирано је до сада преко четири стотине на територију који је, шире узето, припадао Делматима), па импресионира већ и сама количина људског рада који је морао бити утрошен за подизање тих силних зидова, насипа и бедема од љутог камена. Нема ту неких виших, развијенијих форми фортификације. Најчешћи облик делматске градине је једна камена творевина налик на потковицу или мјесечев срп, чији је истурени, лучни дио окренут према најприступачнијој, највише угроженој страни. На том мјесту бедем нагло добија на висини и претвара се у камену гомилу високу и до 10 метара (сл. 136), док се крајеви насипа постепено истањују и нестају на стрмим рубовима брда, одакле је непријатељски напад тешко могао доћи. Има, разумије се, и градина другог облика: кружних, овалних или издужених, прилагођених терену; на неким се, умјесто обичног насипа, примјењују остаци правилнијих сухозидина, али је крајња једно-

ставност заједничка карактеристика готово свих грађевина ове врсте. Стиче се утисак да се делматски ратници нису поуздавали само у бедеме већ, бар исто толико, и у своју срчаност и своје оружје: бедеми су, како изгледа, служили прије свега за то да се лакше разбије први непријатељски напад; иза тога слиједио би одмах противнапад бранилаца. Оваква једноставна тактика могла је, наравно, бити посве довољна у локалним сукобима мањих размјера, али никако и у озбиљним ратовима. Вјероватно су већ први сукоби с Римљанима натјерали Делмате да бар неке од својих важнијих градина ипак боље утврде копањем шанчева, повећавањем бедема и градњом дрвених палисада, можда и кула. Од тих дрвених фортификација није, разумије се, остало више ни трага, али поуздана писана свједочанства из римско-делматских ратова 156, 155. и 34. године старе ере и из времена Батоновог устанка доказују да су неке од ових градина могле издржати и дужу опсаду и бројне нападе далеко боље наоружаног и извјежбанијег непријатеља. Тако се за Делминиј зна да га је Марције Фигул (156. године старе ере) опсједао и тукао ратним справама, онда се оканио опсаде, а затим, вративши се, нанио му озбиљну штету запаливши га упаљеним стријелама. Но тек је идуће године његовом насљеднику Корнелију Сципију Назики пошло за руком да га посве разори. За Сетовију (која се, по свој прилици, налазила сјевероисточно од Клиса, бранећи приступ у Сињско поље) наводи се да је дуго пружала отпор римским трупама (34. године старе ере) и да је могла бити заузета тек пошто је глад присилила браниоце на предају. Посве је јасно да су овакве градине морале имати и сложенији тип фортификације но што се данас, на основу очуваних камених остатака, може закључивати.

Што се тиче организације насеља — а нарочито облика, технике градње и унутрашњег изгледа куће — о томе смо још посве недовољно информисани. Онде гдје је све, или претежан дио, становништво живјело унутар утврђења, у градини, куће су стајале доста збијене једна уз другу, а морао је постојати и какав-такав систем комуникација. Зграде су, по свој прилици, имале темељ или доњи дио зида од камена везаног блатом; на неким градинама остаци оваквих темеља још су добро видљиви. Како изгледа, ради се о једноставним, једнодјелним грађевинама, дужине до 6 м и нешто мање ширине. Горњи дио кућа морао је бити од дрвета, што закључујемо не само по техници очуваних темеља и по аналогијама у каснијој, историјској архитектури динарских крајева већ и на основу више пута поновљених свједочанстава античких писаца о спаљивању делматских насеља приликом војних похода римских трупа на њихову земљу.

Закључујући овај осврт на начин становања Делмата у праисторијско доба, морамо поставити и питање да ли су се нека од њихових насеља још у доба независности била развила

у значајније, бројније, агломерације, у неку врсту економских, можда и политичких центара. Данашње стање истражености њихове земље не дозвољава одређенији одговор на то питање. Може се с правом претпостављати да је Делминиј најкасније у другом стољећу старе ере био нека врста политичког центра, што још увијек не значи да је морао бити и велико насеље са развијеном економиком. Страбонов податак да је Делминиј „мегале полис" — велики град — односи се, по свој прилици, на Делминиј римског доба, насеље несумњиво градског типа, на тлу данашњег Дувна. Не треба ипак ни потцјењивати тврђење истог писца да у земљи Делмата има 50 „спомена вриједних" насеља. И тај се податак, додуше, односи на стање почетком римске владавине (на прве деценије наше ере), но очигледно је да педесетак значајних насеља није могло настати за кратко вријеме; већина од њих сигурно је тај епитет заслуживала и у доба самосталности. Нека од њих била су врло вјероватно и какви трговински центри; стање испитаности не допушта да било које од њих означимо као важнији занатски центар. Делмати су били, на првом мјесту, сточари и ратници, у мањој мјери земљорадници; сировинска основа за значајнију металургију и металопрерађивачке занате готово није ни постојала. Ипак, ако се пажљиво прати типологија различитих металних налаза, нарочито накита, донекле и оружја, може се већ од почетка првог миленија старе ере запазити како се постепено појављују неки типови карактеристични првенствено или искључиво за делматско подручје. Таквих специфичних типова у почетку је мало — још у осмом и седмом стољећу старе ере доминирају производи који потичу из либурнских радионица или из произвођачких центара средње, можда и источне Босне. Та зависност од увоза наставља се и касније, а уз производе из унутрашњости, из централне и — жељезом богате — сјеверозападне Босне, стижу и грчки производи, посебно дефанзивно оружје (шљемови и кнемиде), а затим керамика и накит. Па ипак, од шестог стољећа надаље све су бројнији облици накита који се могу сматрати специфично делматским, а могле би се навести и неке варијанте ножева или кратких мачева које су специфичне за ово тло. Уосталом, посве је разумљиво да су такви ратници као што су били Делмати морали имати властиту продукцију копаља, мачева и другог оружја, без обзира на то колико су били зависни од увоза жељеза из других крајева. Све те чињенице упућују нас на закључак да морамо рачунати с нешто развијенијим, самосталним делматским занатством већ од шестог стољећа. Колики је био број тих занатлија у односу на остало становништво, какав је био обим њихове продукције, да ли је постојала било каква концентрација занатлија у неким насељима — питања су на која не можемо дати никакав одређен одговор.

Уопште је тешко рећи и до којег се степена била развила подјела рада и социјална диференцијација унутар делматског

друштва. Релативно простој, првенствено сточарској економици одговарала би и архаична друштвена структура. Судећи по томе што још нигдје нису откривене велике, заједничке некрополе, већ претежно мала гробља, могло би се закључити да је род као један од основних друштвених организама дуго задржао доминантну улогу у животу Делмата. Веома је инструктиван податак да је обрадива земља била заједничко власништво и да се сваких осам година наново дијелила између појединих територијалних или племенских заједница. С друге стране, изразито ратнички карактер Делмата говори за претпоставку да се управо на том плану могло постепено развијати друштвено раслојавање. Још нису, додуше, били откривени особито богати ратнички гробови (као у неким другим областима западног и централног Балкана), али се мора имати у виду да делматске некрополе нису досад уопште систематски ископаване. Доста бројни налази бронзаних шљемова (тзв. грчко-илирског типа), грчке бронзане кнемиде, сребрни накит и слични објекти увожени су првенствено за слој истакнутих ратника из редова делматског племства. Нарочито је ратни плијен могао бити извор богаћења и јачања појединаца и читавих родова, а вјероватно је овом слоју ишао и претежан дио данка у житу и стоци који су Делмати били натурили Даорсима, а можда и неким другим сусједним племенима. Као што је то био случај и код Јапода, Мезеја и Деситијата, и код Делмата се институција кнезова (principes) одржала још доста дуго под римском владавином. Како су показала новија истраживања, латински назив „princeps" обухватао је у овом случају читаву скалу функција и части, од локалних и племенских (у ужем смислу) вјероватно све до титуле која је означавала ауторитет који се односио на читаву делматску заједницу. Разумије се, у доба римске владавине била су то углавном почасна звања, но нема сумње да она рефлектују једно старије стање, из доба независности, када су ове функције имале свој реалан друштвени садржај.

О духовном животу Делмата у доба независности информише нас археолошка документација доста оскудно и једнострано. Као и код других старих народа и племена сјеверозападног Балкана, упућује нас она понајвише у двије области духовног живота — религију и умјетност, разумије се само у оној мјери у којој су се о тим областима сачували материјални трагови. А тога је прилично мало.

Већ је на почетку овог поглавља истакнуто да се на прелазу из другог у први миленij догађају на овом тлу неке промјене које се, између осталог, манифестују и у значајним колебањима у култу мртвих, у начину сахрањивања. Тумулус као облик гробног споменика губи свој ранији значај. Разумије се, не посве нагло, нити потпуно. Ту и тамо срећу се и почетком првог миленија овакви гробни споменици у земљи Делмата; тумули с каменим сандуком и гробним прилозима — накитом, па

и оружјем — откривени су на неколико мјеста, нпр. у Петрову пољу близу Дрниша, у Горњем Данилу, сјевероисточно од Шибеника, и у Војнићу. Лако је могуће да су и у каснијем времену, током жељезног доба, поједини родови практиковали и даље овај стари начин сахрањивања, или су им бар стари тумули служили као мјеста за сахрану. Један такав случај констатован је у близини врела Цетине, гдје су, на периферији тумула који потичу још из раног бронзаног доба, откривени бројни касније укопани гробови с остацима спаљених покојника, већ с почетка римске владавине.

Веома је занимљиво забиљежити да на прелазу из другог у први миленij старе ере у земљи Делмата постоји још један, иначе доста изузетан, начин сахрањивања. То је полагање мртвих са накитом и даровима (земљано посуђе, вјероватно с храном или пићем) на камене литице дуж уских ходника и галерија појединих крашких шпиља. Једно такво подземно гробље било је у пећини близу села Подумци код Унешића, али су га, на жалост, радозналци и скупљачи старина и раритета посве девастирали. Оно мало сачуваног материјала показује да је сахрањивање у тој пећини почело најкасније у тринаестом стољећу старе ере, док најмлађи налази потичу већ из почетка првог миленија. Морало је, дакле, бити доста гробова и разноврсног материјала у њима. Овај тип некрополе познат је и из сусједне Лике, о чему је било говора у поглављу о Јаподима. Сигурно није случајно да се налази из пећине у Подумцима и временски прилично подударају с оним из Бездањаче у Лици; сасвим је могуће да су неке мање, међусобно сродне скупине становништва које су још од давних времена практиковале овакав начин сахрањивања настањивале у бронзано доба неке дијелове каснијег јаподског и делматског територија. Почетком првог миленија оне ишчезавају, боље речено утапају се у јаподска и делматска племена напуштајући вјероватно свој стари обред и прихватајући обичаје које је већина становника практиковала. Постоји, истина, још једна пећина близу села Отишића, око 20 км западно од Сиња, из које такође потиче нешто прикупљених бронзаних објеката — разноликог накита који припада времену од шестог до краја четвртог стољећа старе ере. Како се и ту ради о аматерском прикупљању, а никаквих других података нема, није искључено да би се и овдје могло радити о гробовима попут оних из Бездањаче или Подумаца. Ипак, веома је мало вјероватно да би се један тако необичан и архаичан начин сахрањивања одржао толико дуго. Стога је могуће и једно другачије објашњење налаза бронзаног накита у тој пећини, о чему ће у даљем тексту бити још говора.

Оно ново, што у сфери култа мртвих наступа почетком првог миленија старе ере јесте покопавање у гробне раке укопане у земљу или усјечене у камену, често у слојеве лапорца или сличног, мекшег камена. Једна од најстаријих таквих гробница,

изгледа, била је она у Врањицу, недалеко од Солина, из краја десетог или из почетка деветог стољећа старе ере. Она је посебно занимљива и стога што су, како изгледа, у истој гробници нађене кости једног дјетета и двију одраслих особа. Била би то, дакле, нека врста породичне гробнице. Већина трагова упућује на то да је на читавом територију Делмата од овог времена све више превладавао управо тај ритус. Наиме, откривен је (мада не и стручно испитан) већи број малих некропола жељезног доба — нпр. у Пострању код Имотског, у Црвеници јужно од Дувна и у самом граду Дувну, у Поточанима и Вашаровини на Ливањском пољу, у Грудама, у Петровићима на Ракитну. Све су то редом тзв. равни гробови без тумулуса, раке укопане у земљу или усјечене у камен, понекад ограђене и поклопљене каменим плочама. Мртви су полагани у гроб, по свој прилици с одијелом и личним накитом, а ратници и с оружјем: копљима, кратким мачевима и ножевима; они истакнутији и са бронзаним шљемовима и кнемидама. Немамо никаквих поузданих података о томе да ли су касније над гробом или уопште на гробљима обављани какви обреди (даће и слично), но то је, с обзиром на аналогије код других, сусједних народа, посве вјероватно. Поготову стога што су и у жељезно доба неке гробнице имале трајнији, по свој прилици породични, карактер, а понекад биле и обиљежене, на примјер, кружним вијенцем камења поређаног око гроба, као што је то утврђено у Црвеници.

Ова појава — напуштање тумула као основног облика гробног монумента и превладавање типа равних гробова на прелазу из бронзаног у жељезно доба — није карактеристична само за Делмате. И на сусједним подручјима, у земљи Либурна и Јапода, ситуација је у суштини слична. У рано и (вјероватно) у средње бронзано доба доминирају тумули, да би некако од почетка првог миленија старе ере (негдје раније, а негдје касније) завладао нови обичај. Иста је ситуација, по свој прилици, и на великим отоцима средњег Јадрана — Вису, Хвару и Брачу. И тамо има тумула (чија старост, додуше, није још сигурно утврђена), али оно гробова из жељезног доба што је досад откривено све су равни гробови укопани у земљу, често ограђени и поклопљени каменим плочама. Не знамо узрок овој појави. Сигурно је једно — није у питању никаква тотална етничка смјена, никакво посве ново становништво које би доносило и потпуно нов тип гробнице. Можда је прекид са старим, посве номадским начином живота, који је, како изгледа, био карактеристичан за раније фазе бронзаног доба у овим крајевима, одиграо ту неку улогу: стабилизација одређених племенских заједница на одређеним подручјима, оснивање насеља трајнијег карактера и многе промјене у начину живота које су тим биле изазване могли су наћи свој одраз и у духовном животу, па и у култу мртвих. Ово објашњење је, наравно, посве хипотетично, но засада ја не видим неко боље.

Још једну ствар битно је истаћи. Током читавог првог миленија старе ере Делмати су своје мртве сахрањивали негдје још на стари начин, у згрченом ставу, већином испружене, али их никад нису спаљивали. То није био делматски обичај. Тек почетком римске владавине тај ритус се појављује ту и тамо и код Делмата, што показује поменути примјер са врела Цетине — но то је било изазвано посве новим приликама и утицајима, са старим традицијама то нема никакве везе.

Што се тиче осталих видова и манифестација религиозног живота Делмата у доба независности, стоје нам на располагању углавном двије групе извора. Прву, малобројну, сачињава неколико археолошких налазишта и појединачних налаза из праисторијског доба, другу они ликовни и епиграфски споменици римског доба на којим се рефлектује једно раније стање. Поменућемо најприје ове друге, млађе, споменике јер су поузданији и јер омогућују да лакше тумачимо и оне прве.

Већ одавно је утврђено да је, у доба римске владавине, на делматском подручју особито било поштовано једно божанство којем је, више из формалних него суштинских разлога, дато латинско име Силванус. Под именом Силвана (божанства које у римском религијском систему није заузимало неко изузетно мјесто) Делмати су, у ствари, славили једног свог, домаћег бога. Аре и култни рељефи, самостални или уклесани у живу стијену, с именом и ликом овог бога, најчешће приказаног с роговима и козјим ногама, са свиралом и другим атрибутима који показују култну и иконографску блискост са грчким Паном, веома су бројни на читавом подручју Делмата, и с једне и с друге стране Динаре. Нема сумње да је у питању једно прастаро божанство, пастирско и шумско, чија је улога у множењу стада морала бити јако важна за изразито сточарски народ какав су били Делмати. Веома је увјерљив закључак истраживача који су се бавили религијом и умјетношћу Делмата у римско доба да бројни рељефи и натписи посвећени Силвану, његова светилишта на отвореном простору и у пећинама представљају, у ствари, продужење једног прастарог култа одомаћеног међу Делматима још у доба независности и очигледно врло истакнутог у њиховом религијском систему. Чињеница да се ово божанство, мада формално идентификовано с римским Силваном, у иконографском погледу веома приближава грчком Пану — вишеструко је важна. Она нам показује стварну природу тог божанства, његову улогу у религији Делмата у доба самосталности, а и изворе у којим су делматски мајстори налазили инспирацију за његово ликовно представљање. Сасвим је на мјесту претпоставка да су утицаји грчких колонија с Јадрана, а вјероватно и импорт различитих луксузнијих предмета (керамике, накита и сл.), могли, између осталог, утицати на то да се међу Делматима удомаћи замишљање и приказивање (у предримско доба, вјероватно, у дрвету) овог божанства у лику и с атрибутима који понај-

више одговарају грчком Пану. Али је та ликовна идентификација, по свој прилици, била условљена и омогућена тиме што су и у једном знатно дубљем, суштинском, смислу, грчки Пан и ово делматско божанство, чије домаће име не познајемо, били изузетно блиски. Можемо ићи и даље, па претпоставити да те везе иду још много дубље у прошлост, да се, у ствари, ради о једном те истом божанству, о веома важном, ако не и врховном богу оних безимених номадских племена која су се у бронзано доба кретала од Пелопонеза (гдје су бројни трагови њиховог боравка откривени у Елиди, Месенији и Аркадији) до средње Далмације, па и даље, до у данашњу Лику. Каснији друштвени и политички развој ограничио је, а затим прекинуо та кретања, али су коријени једног заједничког култа могли остати дубоко урезани у духу и поимањима људи, трајати кроз вијекове пролазећи кроз различите метаморфозе да би, у случају Делмата, доживјели неку врсту култне и умјетничке ренесансе у једном већ поодмаклом историјском периоду. А и то, вјероватно, није било случајно. Један изузетно жилав и виталан народ какав су Делмати били, војнички и политички покорен и интегрисан у римску свјетску Империју, морао је тражити начина да се, колико може, одупире романизацији и унификацији коју је та Империја наметала, да изрази своју самосталност и своје постојање. Религија је била један од видова живота у коме се то понајлакше могло остварити.

Камени споменици римског доба нађени на тлу Делмата откривају нам још нека божанства старијег периода. То се, прије свега, односи на једну богињу (чије домаће име такође не знамо), изједначену с римском Дијаном, а често приказану слично грчкој Артемиди: у кратком, потпасаном хитону, с луком и стријелом, и с готово неизбјежном пратилицом — кошутом. Не само старост овог медитеранско-малоазијског божанства уопште већ и његова повезаност у култу са Силваном (нађено је више рељефа на којим је Дијана приказана са Силваном у истој композицији, а постојала су и заједничка светилишта ових двају божанстава с њиховим ликовима уклесаним у живу стијену) говори за то да је и култ Дијане-Артемиде постојао у земљи Делмата и у доба њихове самосталности. У ову групу, најзад, спадају и нимфе, божанства шума, извора и вода, веома често приказане у друштву са Силваном или Дијаном или с оба ова божанства заједно.

Разумије се да су, поред ових, у предримској религији Делмата морала постојати и друга значајнија и мање важна, заједничка или локална, божанства о којим не знамо готово ништа. Но, и ово што знамо, захваљујући првенствено традицијама очуваним и послије губитка независности, упућује на закључак да су предисторијски Делмати имали доста развијен религијски систем у којем су, вјероватно, доминирали култови божанстава

повезаних са плодношћу, првенствено плодношћу стоке, а затим са шумом, шумским животињама и ловом, с изворима и ријекама, толико важним за сточаре, поготово у сухим крашким крајевима. Стога неће бити претјерано ако претпоставимо да је већ у праисторијско доба постојао већи број светилишта и култних мјеста посвећених овим божанствима — светих гајева и извора, пећина и заравaнака под стрмим литицама, гдје су се Делмати окупљали, приносили жртве и дарове и обављали друге обредне радње. Посматрани у том свјетлу, налази накита развијеног жељезног доба у пећини код Отишића говоре можда појнајприје за то да се ту радило о светилишту, можда Силвановом. Врло је вјероватно да ће будућа истраживања донијети и више и сигурнијих података о светилиштима ове врсте, мада већина од њих није оставила никакве уочљивије трагове.

Но, имали су Делмати, како изгледа, и другачија светилишта. Једно од њих било је откривено веома давно, још крајем прошлог стољећа, у селу Горица између Груда и Имотског, али је његов значај био прилично потцијењен, првенствено због погрешне интерпретације тог изузетно занимљивог објекта. Тамо је Ћиро Трухелка 1899. год. ископао темељ једне сухозидне грађевине и у њој велику количину разноврсних предмета (оружја и накита) од жељеза и бронзе. Примијетивши знатан слој угљенисаног дрвета и друге трагове паљевине, као и људске кости, Трухелка је дошао до закључка да се ради о посебном типу гробишта. По његовом мишљењу, у овом објекту се врло дуго обављало сахрањивање, и то на два начина: укопавањем и спаљивањем мртвих. Било би то, дакле, у исто вријеме и гробље и крематориј.

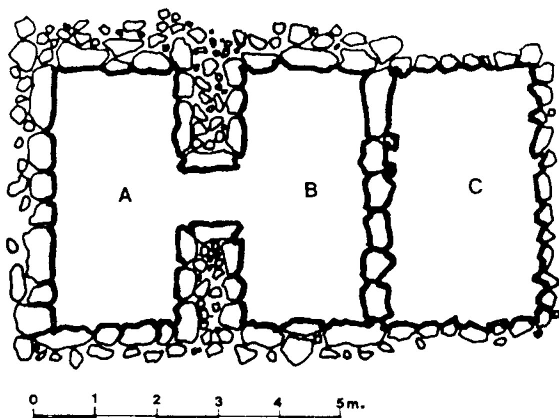

Сл. 137

Није овдје мјесто да се детаљно расправља о појавама констатованим на овом локалитету и о Трухелкиним аргументима. Рекао бих само то да постоји довољно разлога да се Трухелкина интерпретација одбаци и да се потражи посве ново тумачење значења и функције овог објекта. Сигурно је једно: људске кости, испретуране у горњем слоју, као и три гроба на дну коморе „Б" које је нашао Трухелка, припадају једном каснијем гробљу (можда из касног средњег вијека) које се протезало преко читаве њиве, па и преко рушевина овог објекта. А што се спаљивања тиче, тај обред није нигдје у Херцеговини и средњој Далмацији констатован у жељезно доба, па нема готово никакве вјероватноће да би то и овдје био случај.

Ако погледамо план ове грађевине (сл. 137), уочићемо лако да се састоји од једне главне просторије (преграђене у два дијела) и једне споредне, чији је зид знатно слабији. Како је сачуван углавном темељ, врата нису била пронађена, али је лако закључити да се улаз у комору „В" налазио насупрот пролаза који спаја коморе „А" и „В", а улаз у читав објекат у истом правцу; на дужем зиду просторије „С". Коморе „А" и „В" чине једну грађевинску цјелину са дебелим темељом, који је могао носити доста висок зид и кровну конструкцију. Што се тиче просторије „С", њен темељ је знатно ужи и слабији, тако да је тешко рећи да ли се и она налазила под истим кровом с главном просторијом, или се ради о дјеломично наткривеном, а можда и о посве отвореном простору, о некој врсти предворја.

Читав се објекат својом основом веома приближава неким типовима најстаријих грчких и етрурских храмова, тако да већ и чисто формални разлози упућују на закључак да је ова зграда била једно делматско светилиште. Ако томе додамо да је главна просторија (наос, цела) била подијељена у два дијела, те да је у задњем дијелу (комора А) нађена готово цјелокупна количина очуваног оружја и накита (сл. 138), та претпоставка постаје још увјерљивија: да је у преграђеном задњем дијелу наоса старих храмова (или у посебној просторији иза наоса) *по правилу* била ризница, у којој су се чували вотивни дарови — та је чињеница добро позната и вишеструко потврђена археолошким налазима. Најзад, цјелокупан садржај ове ризнице — бронзани шљем, око 30 жељезних копаља, десетак ножева, преко три стотине примјерака накита од бронзе уз нешто сребра, стакла и јантара — толико одговара стандардном садржају ризницâ старих грчких и италских храмова да готово и не треба сумњати у исправност ове претпоставке. Можемо, дакле, рећи да је објекат откривен у Горици по свој прилици био светилиште посвећено неком божанству. Том светилишту, односно божанству, доношени су различити дарови: вјероватно дио ратног плијена, али и разноврстан накит (можда и цјелокупна одјећа с накитом), приликом одређених светковина. Сасвим је могуће да се у наосу, у комори „В", чувала и каква ликовна представа самога

Сл. 138

божанства, но како је она могла изгледати, можемо само да нагађамо. Вјероватно је била од дрвета.

Значајно је констатовати да облици нађеног оружја и накита показују да је ово светилиште било основано још у седмом стољећу старе и да је непрекидно трајало до првог стољећа нове ере. Барем једанпут страдао је овај храм од пожара, чиме се и објашњавају нађени слојеви угљенисаног дрвета и оштећеност неких бронзаних објеката. Чињеница да су сви предмети млађи од четвртог стољећа старе ере неоштећени и да не показују никакво дјеловање ватре, свједочи да је храм послије пожара био обновљен и да након тог времена није више горио. Тек у римско доба било је ово светилиште напуштено, а затим су наплавине хумуса с оближњег брда Лемеша, на чијем се подножју храм налазио, постепено затрпале његове рушевине.

Разумије се да на основу овог једног налазишта нећемо закључити да су трајна, зидана светилишта (храмови) била типична појава код Делмата, мада је сасвим могуће да ће се остаци сличног објекта једног дана још негдје пронаћи, не само у њиховој земљи већ и у подручјима других народа и племена која су живјела дуж јадранске обале и у њеном залеђу. Јер, не

треба заборавити да су сви ти народи у већој или мањој мјери били дио медитеранског свијета и да нису могли бити посве искључени из општег развоја. Стога се мора претпоставити да је у религији Делмата још доста рано дошло до снажног продора антропоморфизма, а самим тим и до његовог одраза у једној другој сфери духовног живота, у умјетности.

Кад је ријеч о умјетности Делмата, морамо одмах нагласити да готово сва дјела која заслужују неку пажњу припадају добу римске владавине. Она не спадају у ову књигу, и нећемо их овдје анализирати. Морамо ипак поменути неколико чињеница битних за доба које нас овдје интересује. Већ је речено да велики број делматских култних рељефа посвећених Силвану и Дијани приказује ова божанства не на римски начин,

Сл. 139

Сл. 140

већ у иконографским канонима старије, грчке умјетности чији су утицаји могли продријети на делматско тле знатно прије почетка римских освајања. С друге стране, истраживачи који су се посебно бавили делматском умјетношћу римског периода истичу да је велики број њихових култних рељефа, мада од камена, рађен техником која је веома блиска дуборезу. Ако повежемо ове двије чињенице, закључак се некако сам намеће: и код Делмата је, у доба самосталности, могла постојати једна развијенија пластика, највјероватније рељеф култног карактера, али рађена искључиво у дрвету. Њена дјела, ако су постојала, пропала су заувијек, као што су пропали и неки други производи, на примјер вез, остављајући нам само наговјештаје у познијим

ликовним дјелима, оним из римског доба. Не можемо стога ништа рећи о духу и карактеру те старије умјетности. Било би, разумије се, веома привлачно прогласити аутентичним и непосредним насљедницима предримске дрвене пластике оне необичне рељефе из Опачића у Гламочком пољу, из најзабитнијег окрајка делматске земље. На тим је рељефима делматска Дијана-Артемида, противно свим канонима, приказана у домаћој, народној ношњи, нимало различитој од оне коју носе двије друге жене — адорантице, што јој стоје с лијеве и десне стране (сл. 139 и 140). Но, овдје смо већ на врло склиском тлу: то би, наиме, могло исто тако бити дјело неког самоуког и самониклог умјетника који није марио за каноне и изражајна средства владајуће умјетности, можда бисмо чак могли рећи дјело једног *правца* у ликовном стварању блиског, по свом духу и изразу, ономе што данас називамо „наивном умјетношћу", разумије се у изворном значењу тог појма. Такав правац могао се, у одређеним приликама, родити у делматској умјетности римског доба и посве независно од старијих традиција.

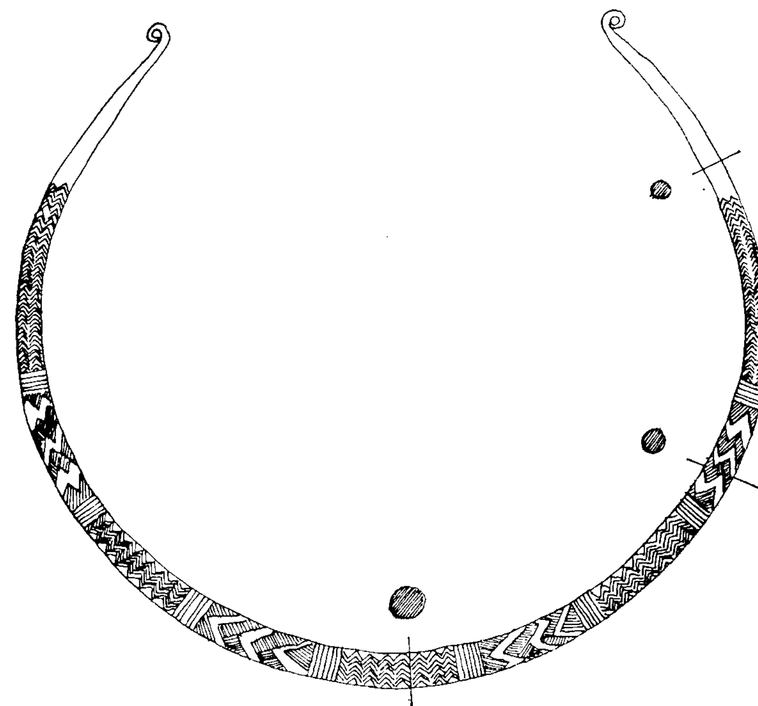

Сл. 141

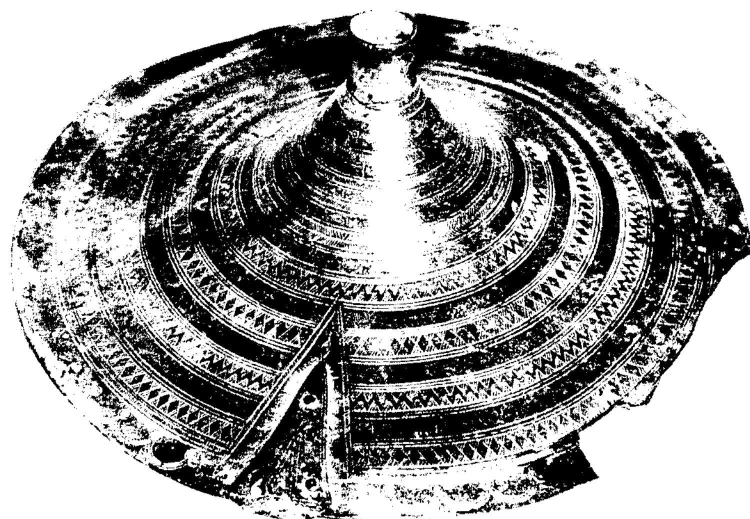

Сл. 142

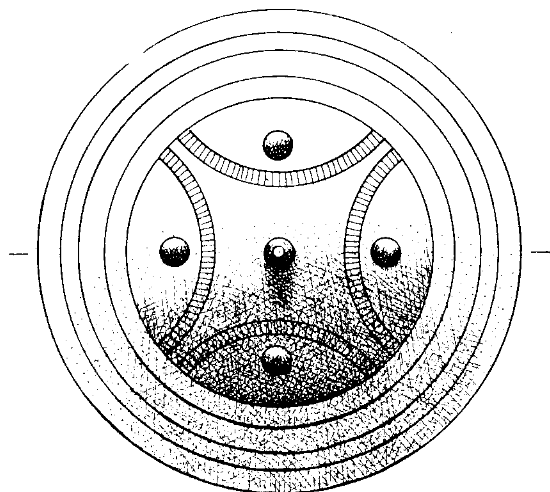

Сл. 143

Од аутентичних, праисторијских објеката умјетничког карактера насталих у земљи Делмата готово сви припадају оној грани коју данас називамо примијењеном умјетношћу у ужем смислу; то је углавном накит или неки дијелови бојне опреме. Па и међу њима најлуксузнији примјерци или су импорт из других центара или резултати утицаја. Међу најстарије примјерке ове врсте иде неколико лијепо моделираних фибула, наруквица и огрлица од бронзе, украшених типичним орнаментом западнобалканског геометријског стила, попут велике бронзане огрлице из села Потравља, недалеко од Сиња (сл. 141). У ову групу спада и неколико објеката нађених заједно, као остава (скривница), у Крехином грâцу близу Читлука, на крајњој источној периферији делматске земље (ако се дотле уопште пружала). У том налазу су, на првом мјесту, вриједни пажње велики бронзани објекти, протумачени као дијелови штита, украшени ванредно прецизно урезаним орнаментима (сл. 142). Комбинација мотива и врло фини урез показују да се ради о касној фази западнобалканског геометријског стила; налаз припада осмом стољећу старе ере. Он је садржавао и друге објекте, од којих треба поменути серију украсне дугмади од бронзе, пречника до 10 цм, украшене у истом овом стилу, али са нешто скромнијим и другачијим

Сл. 144

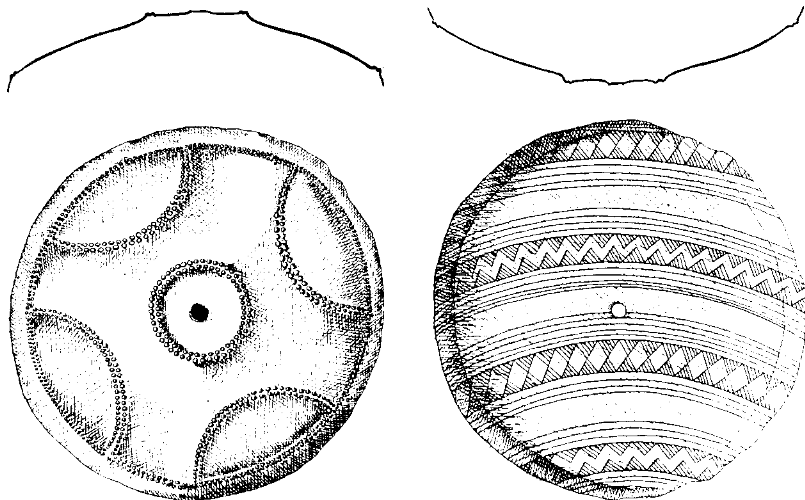

Сл. 145 а Сл. 145 б

репертоаром мотива (сл. 143). Сви ови објекти показују веома висок степен занатске вјештине и врло строго придржавање одређених орнаменталних мотива и њихових комбинација. То је, уосталом, и разумљиво, јер је у питању серијски рад, по свој прилици продукт неке од средњобосанских радионица о којим је било ријечи у претходном поглављу. Један од тих објеката, једно украсно дугме (сл. 144), стоји, међутим, ван те серије. Полукружне шрафиране траке које украшавају његов средњи дио нису, као код других објеката, изведене шестаром, већ слободним потезом, веома неуредно и немарно. Сасвим је јасно да овај украс једноставно није могао изаћи из истих руку које су произвеле оне изванредно прецизно и педантно гравиране дијелове штита и украсну дугмад. То је посве друга рука, ненавикла на минуциозно редање једнаких геометријских ликова и прецизну ситну шрафуру, али је та иста рука на рубу овог дугмета нацртала и пет јелена, који иду или трче један за другим. И то је учињено брзим и немарним потезом, јелени су посве стилизирани, тако да их једино по роговима можемо идентификовати, али су то ипак жива бића, чак у покрету, право освјежење у царству строгог и сухог, апстрактног геометризма. Управо је симптоматично да се ова комиција с јеленима појављује у налазу који припада осмом стољећу старе ере: како је већ речено у претходном поглављу, представе из реалног свијета пробијају се ту и тамо на производима западнобалканског геометријског стила управо у његовој завршној фази (в. сл. 154 и 156).

Сљедећа стољећа доносе нагло гашење овог стила, па и на подручју Делмата налазимо само поједине његове мотиве употријебљене ту и тамо да попуне неку већу равну површину на каквом бронзаном накиту. Судбину овог стила можда најбоље симболише једно украсно дугме нађено у светилишту у Горици (сл. 145 а и б). Кад га погледамо с унутрашње стране (сл. 145 б), на површини видимо дијелове фино урезаног геометријског орна-

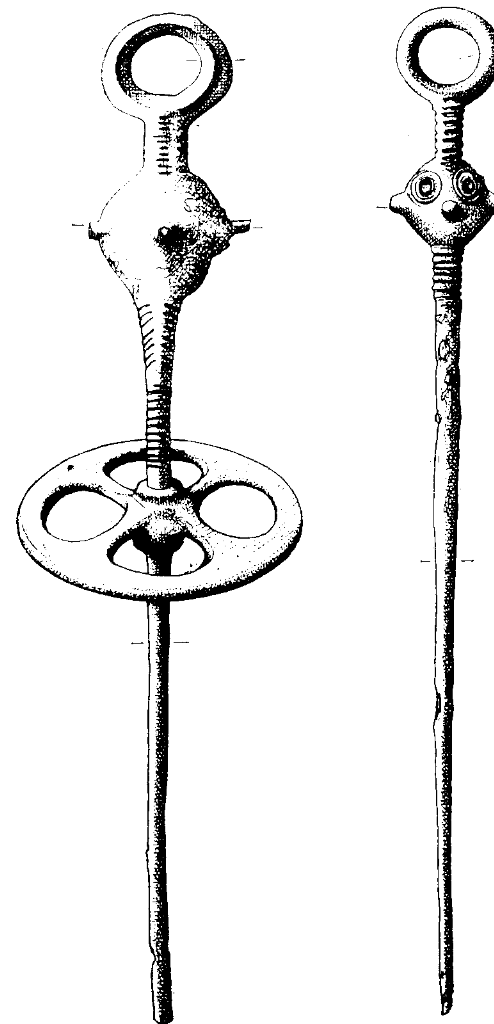

Сл. 146 а Сл. 146 б

Сл. 147

мента сложеног у концентричне појасеве. То је могао бити неки већи објекат, оклоп или штит (уп. сл. 142) који је негдје у седмом стољећу раскројен да би се из њега израдили други предмети, међу њима и ово дугме. На његовој вањској површини (сл. 145 а) видимо украс изведен потпуно другачијим техничких поступком. То су ситна, искуцана испупчења, пластични украс који сад улази у моду.

Изгледа да је ова тежња за пластичним, уочљивим украсом, карактеристична за жељезно доба наше области уопште, на тлу Делмата била посебно изражена. Примјерци бронзаних игала седмог и шестог стољећа из Горице и других налазишта имају изузетно рашчлањене пластичне форме и неуобичајене димензије (сл. 146 а и б), а и сав накит је масиван и упадљив. Та тенденција, или боље рећи одлика делматске ношње, дâ се запазити већ од осмог стољећа старе ере, што показује један комплет бронзаног накита нађен у Отоку код Витине; он се састоји од пет огрлица (тачније: накита за прса) које су се уклапале једна у другу, велике фибуле и свитака за плетенице са којих су на леђа падали бронзани ланчићи (сл. 147). У каснијим стољећима количина накита још је и већа — у једној гробници петог стољећа откривеној у Црвеници, гдје је било сахрањено 6—7 индивидуа, нађено је укупно 27 разних игала, 6 фибула, 8 великих украсних дугмади, 3 огрлице, 17 наушница и хрпа другог ситног накита; неки истовремени гробови из околине Ливна показују још већу концентрацију разноврсних бронзаних предмета. Накит и различити метални дијелови одјеће (појасне копче, токе итд.) срећу се подједнако и у мушким, као и у женским гробовима, тако да су и делматски ратници овог доба морали изгледати прилично живописно; покушај реконструкције изгледа једног ратника петог стољећа дат је на сл. 148.

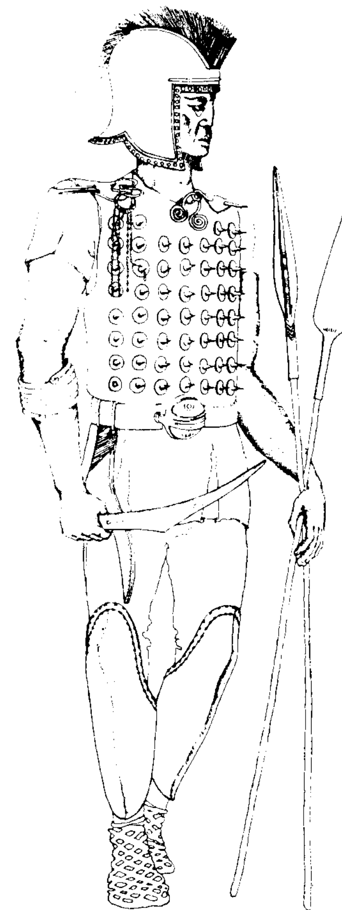

Сл. 148

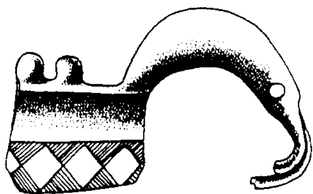

Сл. 149

Свакако да је ова снажно изражена тенденција кићења разноврсним, често и гломазним накитом захтијевала и доста велику производњу, па морамо претпоставити да су и домаћи, делматски ливци, ковачи и кујунџије имали доста посла. Не можемо, ипак, рећи да су створили и много нових, специфичних облика. Већином су то форме које полако еволуирају из старијих, или типови преузети из произвођачких центара у сусједним крајевима. Ипак, вриједи забиљежити да делматски мајстори овог доба настоје да овим преузетим типовима дају неко своје, локално обиљежје. То се веома лијепо види кад, примјера ради, упоредимо један централнобалкански тип фибуле, готово класичних пропорција, са Гласинца (уп. сл. 181 горе) и његову делматску варијанту (сл. 149). Барбарска деформација — рекли бисмо, но управо таква она се свиђала делматском мајстору и његовим му-

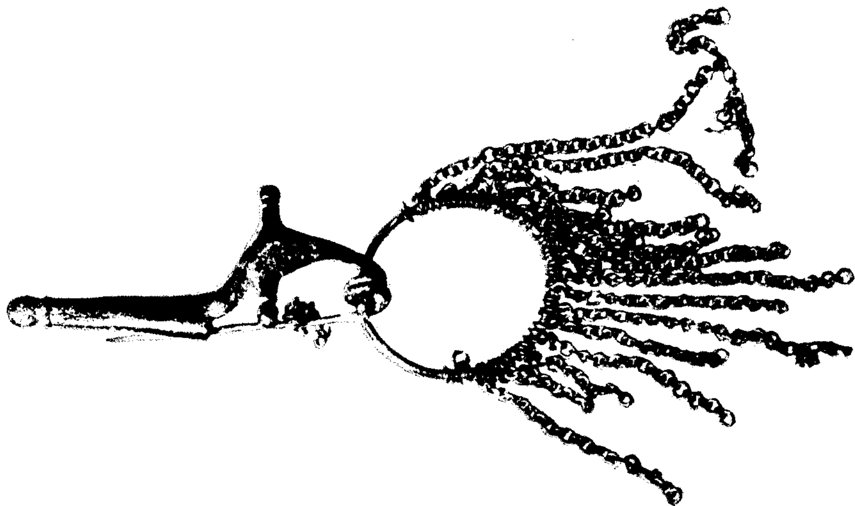

Сл. 150

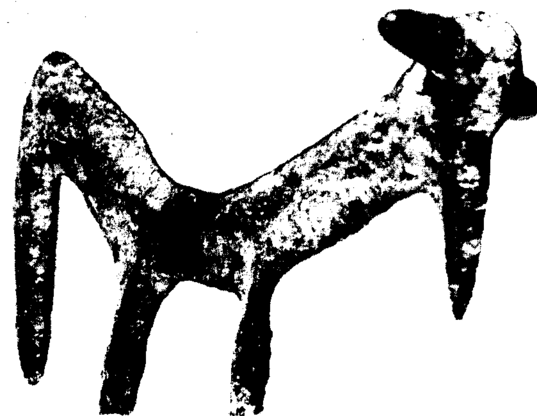

Сл. 151

штеријама. То настојање огледа се и на неким другим производима. Па и онда кад је преузети облик остао непромијењен, додавали су делматски мајстори на сам објекат неке нове украсне детаље: веома познати и широко распрострањени типови бронзаних фибула и игала шестог и петог стољећа појављују се на делматском тлу окићени разним привјесцима и ланчићима (сл. 150).

Као и у другим дијеловима западног Балкана, срећу се, међу овим занатским производима делматских ливаца, понеки примјерци ситне бронзане пластике. Људског лика ту нема ако изузмемо неке крајње стилизиране привјеске или (можда и спонтано настало) људско лице са једне игле из Горице (сл. 146 б). Нешто су чешће бронзане фигурице животиња, обично привјесци, мада ни њих нема много. Међу овим посљедњим вриједи се задржати на једној веома стилизираној фигурици овце нађеној у Грудама (сл. 151). Игнорисање пропорција, један манир изражавања који води готово у гротеску дошао је ту до пуног израђаја. Тијело овце је посве мало, ноге редуциране на двије (бочни угао гледања), а из тог скраћеног тијела расте на једној страни снажан врат са главом, а на другој хипертрофиран реп који дотиче тло.

Потпуно изван овог круга занатских производа стоје двије мале бронзане статуете, обје женске. Једна нага, веома витког, издуженог тијела (сл. 152), друга обучена у дугу, везом украшену хаљину с посебном капом или фризуром на глави (153). Мада стилски веома различите, обје су, по свој прилици, блиске по функцији — то су објекти култа, представе неких божанстава. Али то су дјела која су на неки начин (трговином, а можда и пљачком) доспјела однекуд у земљу Делмата; с домаћом умјетношћу она

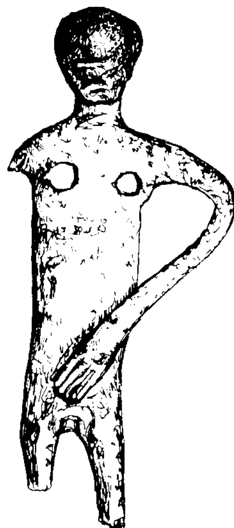

Сл. 152

немају додирних тачака; помињем их овдје само ради потпуности прегледа појава умјетничког карактера на делматском тлу.

Као што смо могли запазити и у неким другим крајевима, и овдје археолошки фундус показује постепено ишчезавање аутохтоних домаћих форми уколико дубље залазимо у другу половину другог миленија старе ере. Све више преовлађују општеприхваћени типови накита, с једне стране келтско-латенски, с друге хеленистички. Неки стари типови одржавају се у непромијењеном облику, али их је постепено све мање. У другом и првом стољећу посве преовлађују латенски и хеленистички типови, увезени или имитирани у домаћим радионицама. Па и они облици који не припадају ни једном од ова два круга нису више домаћи, специфично делматски. Они припадају једном ширем, могли бисмо рећи сјеверноилирском кругу, радионицама за које не знамо тачно гдје су биле лоциране, али чији су производи расути од сјеверне Албаније до Далмације. На први поглед изгледа тешко објашњив тај пад домаће продукције, који се управо подудара с временом највећег политичког и територијалног успона Делмата. Но, не треба заборавити да је у питању веома узак кут посматрања који нам отварају археолошки налази. Ако је самостална и стваралачка продукција финијих занатских предмета домаћег поријекла била у стагнацији и опадању, то никако не значи да се нису развијали други облици и видови материјалне и духовне културе који нам нису могли оставити никакве видније трагове. Народна ношња, на примјер, са својим специфичним облицима и везом, вјеровања и обреди, игра у колу,

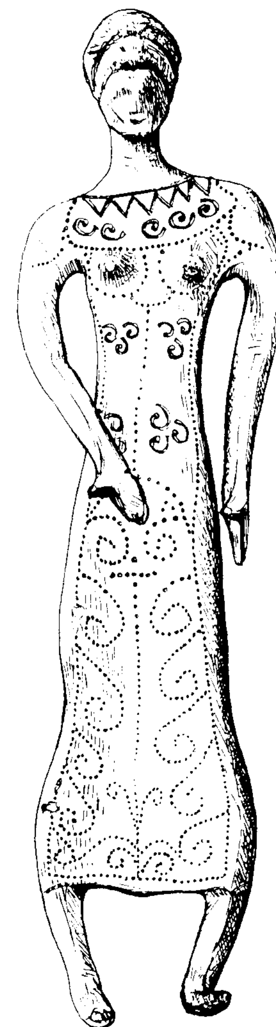

Сл. 153

уз коју обично иде и мелос — што се све види или назире на каменим споменицима римске епохе — морали су бити у пуном развоју у посљедњим стољећима делматске самосталности. Једино тако могу се објаснити онако бројни и постојани аутохтони елементи делматске културе који се могу пратити још и у трећем стољећу нове ере, готово на прагу касне антике.

ГЛАСИНАЦ И ГЛАСИНАЧКА КУЛТУРА

Око 40 километара источно од Сарајева лежи Гласинац. Једно веће поље, кроз које кривуда и понире Решетница, чини његово језгро. Около се реда још неколико мањих поља и удолина, подијељених и опкољених брдима и брежуљцима. На сјеверу се дижу планина Копито, Деветак, а према западу се читав плато постепено пење и прелази у Равну Романију. Према југу и истоку нема неке изразите границе: неколико превоја води ка Сочицама и у долину Ракитнице, у којој је смјештена Рогатица, ка Соколовићима, Годомиљу и даље на исток, до Дрине. То је планински крај богат шумом, пашњацима и ливадама, а не оскудијева ни водом, мада многи извори у сухим љетима издају. За земљорадњу нема велике могућности: изузев нешто жупније долине Решетнице, земља је у пољима доста посна: кроз танак слој хумуса пробија свуда љута кречњачка подлога, а надморска висина је углавном преко 900 метара. Али су услови за сточарство изузетно повољни и оно је овдје било основна привредна грана готово 40 стољећа.

Године 1880. градиле су аустроугарске окупационе трупе цесту од Подроманије према Рогатици кроз Гласиначко поље. Требало је доста материјала, нарочито камена, за насип, па је на ред дошло и неколико праисторијских гробних хумки. Вјероватно је том приликом пропало прилично археолошког материјала. На један од ових тумула обратио је, ипак, пажњу један од официра, неки поручник Лекса, прикупио је налазе и податке и послао их у Беч. Тамо су дошли у руке Фердинанду Хохштетеру (једном од водећих стручњака младе праисторијске науке тог доба); он их је обрадио и одмах објавио у Саопштењима Бечког антрополошког друштва. Био је то значајан налаз. У центру ове хумке откривен је гроб који је припадао некој истакнутој личности свог доба: уз костур је лежало нешто накита, један бронзани пехар за вино грчког типа и бронзани модел кола, чувена гласиначка култна колица (в. сл. 172). Около, по периферији хумке, било је поредано још десетак гробова.

Захваљујући понајвише бронзаним колицима, али и оригиналности осталих предмета, већ овај гласиначки тумулус скренуо је на себе пажњу археолога у Европи. Ипак, проћи ће још пуна деценија прије него што Гласинац уђе у европску науку

на велика врата. Било је потребно да се у Сарајеву оснује Земаљски музеј и да се окупе стручне снаге способне за велике послове. Године 1888. започели су Ћ. Трухелка и Ђ. Стратимировић систематска истраживања на Гласинцу; њима се ускоро придружио неуморни Фрањо Фиала, који је, од 1892. до 1897, преузео на себе највећи дио посла и одговорности. Уз Фиалу је радио, тада као препаратор, каснији кустос Вејсил Ћурчић . У тих десет година извршена су ископавања великог обима. Можемо слободно рећи да све до истраживања Ђердапа на тлу југословенских земаља нису била извршена археолошка ископавања таквог замаха и интензитета. Резултати су испунили очекивања. Преко 1.000 гробних хумки, откопаних на самом Гласинцу и у сусједним подручјима према југу и истоку, све до Праче и Дрине, па и даље, до Увца — дали су такво богатство и разноврсност налаза и података да је то и данас готово неисцрпан извор за различите специјалистичке студије. Гласинац као налазиште и гласиначка култура као појава ушли су још крајем деветнаестог стољећа у европску археолошку литературу и задржали тамо значајно мјесто све до наших дана. Мора се, ипак, рећи да је Гласинац дуго времена био једнострано посматран, као налазиште жељезног доба, док су се исто тако важни налази бронзаног доба занемарили.

Поновно, веома пажљиво студирање раније прикупљеног археолошког материјала, ревизиона ископавања на самом гласиначком подручју, а нарочито систематска ископавања у западној Србији и у сјеверним дијеловима Црне Горе, извршена посљедњих двадесетак година, промијенили су увелико раније створену слику.[34] Заокружене су, просторно и временски, једна велика област и једна значајна култура која је у тој области настала, развијала се, кулминирала и ишчезла остављајући ипак толико споменика и трагова да можемо доста добро реконструисати и фазе њеног развоја и њена најважнија својства. Показало се да је та област неупоредиво већа него што се то раније могло закључити. Њену географску осу чинио је ток ријеке Дрине, од састава Пиве и Таре до ушћа Дрињаче, а отуда се пружала на исток и запад обухватајући планине и висоравни у сјеверном дијелу данашње Црне Горе, у југоисточној Босни и у ју-

[34] Извјештаји *Ћ. Трухелке, Ђ. Стратимировића* и *Ф. Фиале* објављени су у старим свескама Гласника Земаљског музеја Босне и Херцеговине (1889—1897); како је до те литературе данас доста тешко доћи, упућујем читаоца на студију *А. Бенца* и *Б. Човића*, Гласинац I и II (Сарајево, 1956. и 1957), те на мој рад у Гласнику Земаљског музеја Босне и Херцеговине, св. XVIII, 1963. — Што се тиче новијих истраживања која су омогућила да се дође до реалне слике распростирања гласиначке културе (нарочито са подручја Србије), па и њене генезе, треба поменути, прије свега, теренска истраживања, расправе и студије *М. Гарашанина, Д. Гарашанин, Б. Јовановића, М. Ђукнић,* и *М. Зотовића;* синтетски преглед, као и библиографију тих радова, лако је наћи у недавно објављеном дјелу *М. Гарашанина* „Праисторија Србије“ (Београд, 1973).

гозападној Србији, укључујући и већ доста ниска, бреговита подручја око горњег тока Западне Мораве и њених бројних притока. Самом Гласинцу, у ужем смислу, припала је позиција западне периферије те области; но значај Гласинца као налазишта остао је, ипак, толики да културу која је ту кулминирала у старије жељезно доба можемо звати гласиначком.

Рано бронзано доба (шире узето — прва половица другог миленија старе ере) било је, изгледа, пресудно за настајање гласиначке културе, мада се не може рећи да је она већ тако рано била образована. Напротив: проћи ће још неколико стољећа прије него што се она појави у свом правом руху, али материја из које ће настати била је већ ту, требало је само доста времена да се кристализира.

Читава област коју сам напријед навео — од Романије на западу, па до долине Западне Мораве на истоку — била је у трећем миленију старе ере још готово посве пуста. Додуше, у долини Дрине и у сливу Западне Мораве, на обалама ријека или на ниским брежуљцима изнад рјечних токова, егзистирала су, ту и тамо, насеља неолитских људи, али су простране висоравни и планине лежале још неоткривене. Тек почетком бронзаног доба почиње њихово насељавање. Био је то посве нов елеменат, организован у мање, врло покретне скупине које су основу своје егзистенције тражиле у сточарству, а ни лов сигурно није био занемарен. Сталних насеља из овог доба готово да и нема у овој области; најважнији споменици које су за собом оставили ови номади јесу гробне хумке, расијане појединачно или у малим некрополама на брежуљцима, терасама или на истакнутим, лако видљивим косама. Начин сахрањивања је доста разноврстан. Неке од ових малих сточарских заједница спаљивале су своје мртве на ломачи и одмах изнад ломаче подизале гробне хумке од земље ограђујући их понекад вијенцем од камена. Већина је, ипак, практиковала инхумацију, па у њиховим хумцима налазимо костуре, згрчене или испружене, положене једноставно на земљу или на одар од камена. Има и сандука од лијепо сложених камених плоча. Гробови нису богати прилозима, што је и разумљиво кад се узме у обзир релативно сиромаштво, нарочито у металном накиту и оружју, које је било карактеристично за ова племена. Сигурно је да су фино полиране бојне сјекире од камена или, још више, бронзани бодежи које налазимо у понеком гробу, представљали предмете знатне материјалне вриједности. Стога се с правом сматра да су то гробови људи који су заузимали неки истакнутији положај у малим сточарским заједницама овог доба. Постојање централног, по правилу мушког, гроба у средишту хумке и накнадних инхумација по периферији говори доста и о друштвеној организацији тих заједница: њихову основу чини патријархални род.

Не само у разноврсности погребних обичаја већ и у знатним разликама које су уочене у културном инвентару (нарочито у

типовима и врстама украса на земљаном посуђу) огледа се доста разнолико поријекло становништва које је у рано бронзано доба освојило данашњу источну Босну и западну Србију. Врло је вјероватно да су све те скупине биле у ширем смислу сродне: оне су углавном припадале новом, индоевропском становништву (о чијем је досељавању било говора у једном од претходних поглавља), али је сигурно и то да су потицале из различитих таласа те велике бујице и да су у ову област стизале постепено, разним путевима, примајући уз пут и различите утицаје.

Стога је дуго времена морао трајати и процес њиховог постепеног зближавања, културног и економског, постепене стабилизације и организовања нешто већих заједница на одређеним ужим подручјима. Нећу овдје описивати тај процес, који се дâ пратити бројним налазима из хумки, а дјеломично и из насеља, с обје стране Дрине; поменуо бих једино то да су изузетно повољни природни услови омогућили доста брз пораст становништва и економски напредак — током средњег и касног бронзаног доба. Крајем бронзаног доба, у 10. и 9. стољећу старе ере, ова је област већ прилично добро насељена, а гробови с богатим налазима разноврсног бронзаног накита, увезеног или произведеног у домаћим радионицама, сигуран су индикатор одређеног стандарда. Богатство у стоци, а можда и у неким другим производима, није привлачило само трговце из Пононије и других произвођачких центара металне робе већ и ливце, коваче и друге занатлије да се овдје стално населе и подстакну развој домаће продукције металног накита, а вјероватно и оружја. Ту продукцију препознајемо прије свега у појави првих, за ову област специфичних облика, као што су неки типови бронзаних огрлица, наруквица, дијадема и наушница; та продукција још није нарочито развијена, али је важан показатељ достигнутог степена друштвеног развоја. Као и другдје, и овдје су се поједине мање друштвене заједнице крајем бронзаног доба стабилизовале на одређеним подручјима; нека од насеља добијају трајни карактер, што потпомаже развој трговине и омогућује почетак занатства.

Читава област у којој се постепено припремало рађање гласиначке културе жељезног доба имала је, осим природних услова за развој сточарства, и друге географске погодности. Њен планински карактер и извјесна дистанца од великих равница и магистралних путева учинили су да је, углавном, остала поштеђена од великих покрета маса, разарања и пустошења која су захватила Подунавље и неке дијелове централног и јужног Балкана крајем другог и почетком првог миленија старе ере. С друге стране, веза с долином Мораве на истоку и са Посавином на сјеверу омогућавала је трговачке и друге контакте, а постојали су и планински путеви који су водили према југу и југозападу, ка Јадранском мору. Стога није чудо да се у оквиру гласиначке културе први жељезни предмети појављују доста рано, још током десетог и деветог стољећа старе ере, вјероватно као резул-

тат увоза. Ради се, по правилу, о накиту — наруквицама и прстењу — што је опет симптоматично: у овом дијелу свијета жељезо је још риједак, мало познат, интересантан материјал, па се зато и употребљава за израду накита, сигурно неколико пута скупљег од истих таквих бронзаних предмета. Није необично ни то што су такви предмети налазили купце међу гласиначким сточарима овог времена. Слој обогаћеног родовског племства почео се у овим крајевима уздизати већ током касног бронзаног доба.

Од осмог стољећа старе ере почиње у овој области жељезно доба. Оштре границе између овог и претходног периода и нема, јер је развој континуиран; осмо стољеће је заправо само краћа, прелазна фаза, у току које се почиње употребљавати жељезно оружје. Неке битне промјене настају, ипак, крајем овог и почетком седмог стољећа и о њима је потребно нешто више рећи.

Не знамо из којих се извора снабдијевала жељезом за израду оружја и оруђа читава пространа област која се пружа с једне и друге стране горње и средње Дрине. За сам Гласинац и његову ближу околину могло би се помишљати да су своје потребе у жељезу подмиривали из сусједне централне Босне; за крајеве око Дрине и даље према истоку та претпоставка је мање вјероватна. Како су насеља готово неистражена, немамо никаквих података о локалној продукцији. Ипак, не треба занемарити доста значајна лежишта жељезне рудаче у источном дијелу овe области, као што су она на подножју Јелице, планине код Гуче, а ни разна мала налазишта у планинама око Лима и Ћеотине која су за праисторијске рударе и металурге могла бити посве рентабилна; најзад, богата рудишта на планинама Копаонику и Руднику, мада, колико знамо, нису улазила у област распрострања гласиначке културе старијег жељезног доба, била су довољно близу као могући извор снабдијевања жељезом. Постојање домаће рударске и примарне металуршке продукције није, уосталом, било пресудно. Без обзира да ли су се ослањали више на рад домаћих рудара, или на увоз жељеза, становници ове области прихватили су доста рано жељезо као нову тековину и обилно се њиме служили, нарочито за наоружање, захваљујући прије свега својој економској моћи, заснованој на сточарству, али и чињеници да се већ током бронзаног доба у појединим насељима била створила традиција обраде метала која ће у жељезно доба доћи до пуног изражаја.

Не само производња жељезног оружја: копаља, мачева и ножева већ и бронзаног накита добија у седмом стољећу снажан замах, а необично велики број аутохтоних типова и варијанти и њихова стилска, техничка и технолошка својства показују да се та продукција ослања на већи број мањих центара који ипак нису дјеловали изоловано, већ подстичући једни друге. Тај полет, који се почетком жељезног доба убрзава, траје пуна три стољећа; он је и створио сву ову разноврсност форми

по којим је Гласинац постао познат и која је учинила да се о њему говори понајчешће као и о налазишту жељезног доба.

Истовремено и у узрочној вези с привредним успоном, настао је почетком жељезног доба у овој области и доста динамичан друштвени развој. Како изгледа, у почетку су у том погледу предњачиле заједнице насељене у њеним западним дијеловима — на Гласинцу и у његовој непосредној околини — мада је то, можда, само привид, јер не знамо какве све налазе крију у себи они бројни, још неистражени тумули у њеном географском средишту, око Фоче, Горажда, Вишеграда, Рудог и Прибоја. Једна од првих манифестација тог развоја јесте поновно увођење обичаја да се у гробове прилаже и оружје, што на Гласинцу није било практиковано већ неколико стотина година. Појава жељеза као метала, без обзира на његову знатно већу приступачност из локалних извора, сама по себи није могла проузроковати ову значајну промјену. Узроци су, свакако, дубљи и леже у неким новим друштвеним кретањима. При томе у очи падају нарочито двије чињенице. Прво, за ово доба (од краја осмог па до почетка шестог стољећа старе ере) још увијек су карактеристичне мале некрополе, од 10—20 тумула, које одговарају мањим територијалним, вјероватно крвно сродним заједницама. У тим некрополама се појављују гробне хумке са једним централним гробом и већим бројем сукцесивних сахрана, постављених у одређен однос према централном гробу; ове хумке објашњене су као породични или родовски тумули. Читав доста компликован систем сахрањивања, индивидуалних и заједничких обреда, који је запажен приликом ископавања оваквих хумки, недвосмислено упућује на веома чврсту међусобну повезаност ових заједница. Род као друштвена категорија још увијек има значајну улогу у друштвеној организацији. Али постоје већ и веома изразите разлике у економском положају и снази појединих родова, а можда и појединих породица. То се огледа у разноликости гробних конструкција, а нарочито у богатству прилога у појединим некрополама и хумкама. Неколико гробова посебно се издваја разноврсним офанзивним и дефанзивним оружјем, накитом и бронзаним посуђем страног поријекла, читавим малим богатством. То су сахране представника родовске аристократије, друштвеног слоја који је на овом подручју постојао још крајем бронзаног доба, али који је почетком жељезног доба толико ојачао да је могао себи дозволити снабдијевање луксузном робом и из тако удаљених крајева као што је континентална Грчка или јужна Италија. Чини се да су паралелно с економским јачањем расле и политичке амбиције и претензије тог слоја. Врло је вјероватно да се они нису више задовољавали утицајем који су имали у оквиру мањих сродничких или територијалних заједница и да су настојали проширивати своју власт колико су могли. То је, разумљиво, морало резултирати сталним сукобима, најприје локалног, а затим све ширег карактера. А већ први озбиљнији су-

коби истакли су у први план једну од функција које су ови гласиначки кнезови вршили — функцију војводе, старјешине у ратном сукобу. Редовно прилагање оружја и луксузне ратне опреме у њихове гробове појављује се, према томе, као логичан одраз те функције и њене важности у датој друштвеној ситуацији. Процентуално још увијек малобројни, остали ратнички гробови ове ране фазе жељезног доба представљали би, с друге стране, сахране чланова њихових малих дружина, који развојем догађаја такође стичу посебан друштвени статус. Изгледа да је управо то пресудно утицало да се, на прелазу из осмог у седмо стољеће, поново уведе прилагање оружја у гробове. Слој ратника, на чијем челу стоји родовско племство, издваја се дакле не само на овом већ и на другом свијету.

Овај нови развој не одражава се можда нигдје тако рељефно као на подручју Илијака, у селу Горња Винча, јужно од Гласинца. Илијак је назив за издвојено брдо стрмих падина на чијем се платоу налазе остаци праисторијске градине, једне од највећих у овом крају. По свом опсегу (дужина бедема износи 640 м, а површина око 17.000 м^2) она је могла служити као насеље прилично велике заједнице, но о томе се не може ништа одређеније рећи, јер простор унутар бедема није истраживан. Али је врло вјероватно да је ова градина била сједиште и утврда једног снажнијег рода или братства, чија су гробља била смјештена у двије скупине тумула: једној непосредно испод градине, а другој на сусједном Рајином брду. Из тог соја потекла је, по свој прилици, читава серија истакнутих кнезова, готово бисмо могли рећи једна мала династија, која је овдје владала приближно од средине осмог па до краја седмог стољећа старе ере. Не знамо тачно које су гробови њених најстаријих представника — они припадају времену кад се стављање оружја у гробове није још било учврстило као обичај. Оно што упућује на њихово постојање јесу два бронзана оклопа за прса, веома фино украшена урезаним геометријским орнаментима, од којих су, за неког од њихових насљедника, почетком седмог стољећа биле израђене кнемиде (сл. 154). О тим примјерцима било је већ говора у поглављу о Деситијатима, у вези са западнобалканским геометријским стилом (стр. 235, 236). Овдје је важно констатовати да су већ у осмом стољећу на градини Илијак владали кнезови који су носили бронзане оклопе — у то вријеме, па и касније, у барбарским земљама доста ријетко дефанзивно оружје — и да су ти кнезови били и довољно утицајни и довољно богати да до такве опреме дођу: куповином, пљачком или на неки други начин; можда су их добили као уздарје од неког сличног моћника у Илирији, гдје су такви оклопи произвођени и ношени (сл. 155), а није искључено да су на Илијак били позвали неког мајстора вичног изради луксузне бојне опреме.

Први од илијачких кнезова чија је гробница позната био је сахрањен управо са бронзаним кнемидама за чију су израду

Сл. 154

употријебљени поменути оклопи. Како изгледа, кнемиде су, као ново дефанзивно оружје, крајем осмог или почетком седмог стољећа улазиле у моду међу главарима на овом подручју, вјероватно под утјецајем са сјевера, из Паноније, па их је неки мајстор исковао овом кнезу од старих оклопа који су се можда чували у кући међу другим, већ застарјелим оружјем. Поред кнемида, нађена су у овом гробу још два двосјекла жељезна мача и двије бојне сјекире, копча за појас и два мала, земљана пехара за пиће. Накита је у овом гробу мало: бронзана дијадема и на-

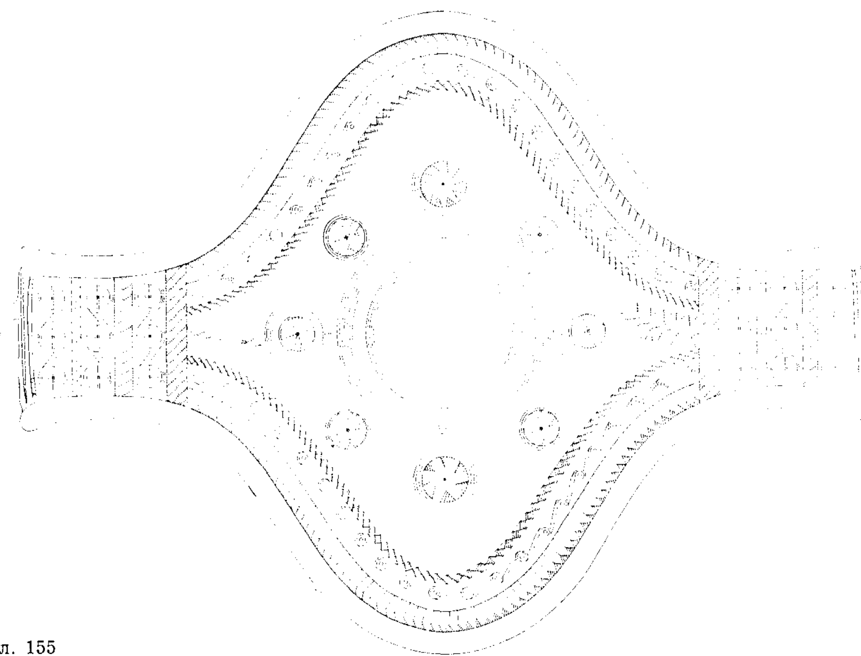

Сл. 155

руквице, а посве недостаје бронзано посуђе, које се, како изгледа, још није било почело увозити. Овај се кнез, уосталом, ни по начину како је сахрањен не издваја много од осталих чланова заједнице. Његова хумка по свему личи на гробне споменике других, обичних породичних главара: послије њега, у исти тумулус сахрањено је још осам особа, од којих су два сигурно били мушкарци — ратници, двије жене, доста богато снабдјевене накитом, и једно дијете; остала три не истичу се ничим особитим, али сви су покопани у релативно кратком року — током живота једне или двије генерације.

Један други илијачки кнез био је покопан у највећој хумци сусједне некрополе, на Рајином брду. И он је снабдјевен бронзаним кнемидама исте врсте, украшеним тракама и концентричним круговима у техници искуцавања (техником која је, заједно с овим типом бојне опреме, прихваћена из панонских произвођачких центара); ипак, једна посве стилизирана представа јелена, урезана неким оштрим инструментом на свакој кнемиди, подсјећа да и стари геометријски стил још живи (сл. 156). Поред кнемида, од оружја је нађен још један двосјекли жељезни мач, једно веома дугачко копље, те комади од још два или три копља и једног ножа. У овом гробу, који припада приближно почетку шестог стољећа старе ере, била је нађена и једна здјелица од бронзе, тип познат на широком простору античког свијета, од Мале Азије до Италије — на гласиначко подручје свакако увезен. И још један изузетан објекат домаће израде: ваљкаст предмет направљен од бијелог кречњачког шкриљевца, веома добро углачан и усађен у фино украшен бронзани оквир. Овај објекат личи на брус, али је камен за ту сврху премекан, а осим тога, на њему нема никаквих трагова употребе. Та чињеница, као и фина обрада и богато украшена дршка наводе на претпоставку да је овај објекат био нека врста жезла, ознака достојанства и власти (сл. 157). Још једна ствар је карактеристична: иако је хумка доста велика (основе 13×10 м, висине око 1 м), у њој је осим кнежевог нађен још само један скелет, без икаквих прилога, можда слуга или роб сахрањен са господаром, а можда и гроб из неког каснијег времена. У сваком случају, гробни хумак овог кнеза био је већ издвојен из општег обичаја, па у њега нису били сахрањивани ни најближи сродници, што можда понајвише говори о његовом изузетном и издвојеном положају. Занимљиво је да су његови рођаци и саплеменици прибјегли чак и малом лукавству да би спријечили евентуалне непријатеље или крадљивце да не оскрнаве гроб овог кнеза; он није био положен, како би се очекивало, у центар хумке, већ у сјеверни дио, близу периферије. Када је подизање хумке довршено, гроб је заиста било тешко пронаћи.

Сл. 156

Најпотпуније податке о опреми и оружју дала је хумка бр. II (из друге половине, односно краја седмог стољећа). Она је још богатија, а сахрана извршена са још више пажње. То је највећа хумка ове некрополе, пречника 15, а висине до 2 м. И овдје је, из разлога које сам напријед навео, гроб био постављен ексцентрично, у западној половини; ни у ову велику хумку послије овог кнеза није нико више покопаван. За сахрану је била изграђена најприје једна камена платформа висока око 70 цм, па је на њу положен леш овог кнеза у пуној бојној опреми. На прсима је имао, вјероватно кожни, јелек или оклоп, густо опшивен крупним, испупченим бронзаним токама (уп. сл. 175), на ногама бронзане кнемиде с искуцаним орнаментима, о појасу жељезни мач с бронзаним, лијепо украшеним балчаком (сл. 158), а покрај главе лежали су шиљци жељезних копаља. И овај је кнез понио у гроб своје жезло, израђено од бијелог камена с бронзаним оковом; занимљиво је да је, поред наруквице и појасне копче, носио и огрлицу од неколико стотина ситних јантарских перли. Читаву опрему допуњавају четири бронзане посуде, увезене вјероватно из јужне Италије. Кад је полагање мртваца и дарова било завршено, обављена је даћа (чији су трагови бројни уломци земљаног посуђа просути по хумци), па су затим насипани слојеви камена, док хумка није била посве формирана. Занимљиво је да је најљепша од четири бронзане

Сл. 157

посуде, ребраста здјела, била нађена с дном окренутим горе, непосредно над остацима покојникове лобање, док су остале лежале нормално, у доњем дијелу гроба, поред скелета. То је изазвало доста полемике, па је било тумачења да су овакве посуде на Гласинцу ношене као нека врста капе, поготово стога што је посуда овог истог типа била откривена, у истом положају, у гробу једног другог кнеза, оног из Читлука на Гласиначком пољу. Ипак, то објашњење није нимало вјероватно. Гласиначки кнезови овог доба били су, без сумње, барбари, али сигурно не и такви дивљаци да би носили бронзане здјеле на глави, чак и кад би биле прикладнијег облика него што је плитка фиале. Има једна друга ствар: здјеле овог типа су у грчком свијету, а вјероватно и код Етрураца и неких других народа, веома често биле употребљаване у култу као посуде за изливање течних жртава; посве је вјероватно да је једна таква либација била извршена и у овом случају над главом покојника (пошто је тијело било покривено првим, танким слојем земље и камена); здјела је затим била спуштена, с отвором према горе, изнад мјеста на којем је лежала глава. Касније, током многих вијекова, под сталним притиском масе камена који је лежао изнад ње, здјела је утонула неколико центиметара у земљу, тако да су неки дијелови лобање доспјели у њену унутрашњост. Ово објашњење (које је наслућивао и Фиала) чини ми се утолико вјероватније што се, на основу историјских и етнолошких поређења, може претпоставити да

су гласиначки кнезови, осим војничке и владалачке, врло вјероватно имали и важне функције вјерског карактера. Стога је посве могуће да су се управо оваквим здјелама и сами служили за изливање течних жртава у одређеним приликама; у часу сахране, те здјеле биле су посљедњи пут употријебљене за либацију над њиховим гробовима.

У осталим тумулима има и млађих гробова, из шестог, па и из петог стољећа, али то су посве обични гробови, као и стотине других у овом крају. Као да се власт илијачких кнезова угасила око 600-те године старе ере. Каква је и колика била та власт, да ли се снага њиховог ауторитета и политичког утицаја ограничавала на подручје које данас чини десетак села јужно од Гласинца, или је била шира — нећемо никад поуздано знати. Ипак, можемо констатовати да на самом Гласинцу и у његовој непосредној околини, на простору који приближно чини данашњу општину Соколац, и поред веома интензивног ископавања, није био пронађен ни један кнежевски гроб из оног времена када су у пуној снази били илијачки кнезови. Једина истакнутија личност која нам је из тог времена позната јесте она чији је гроб откривен још 1880. године у Гласиначком пољу. У том гробу, међутим, нема никаквог оружја ни бојне опреме, ничег ратничког. Бронзани пехар за вино, као луксузни предмет, свједочи да је покојник припадао имућнијем слоју, а модел бронзаних колица (сл. 172) одаје и неки његов посебан положај и улогу. Та колица су, без сумње, објекат култа, вјероватно кадионица употребљавана у посебним приликама и у свечаним обредима. Стога она можда и најбоље објашњавају о каквој се личности ради: биће да је то гроб неког врача или свештеника изузетног угледа; али не и ратника и вође оног типа какви су били илијачки кнезови. Разумије се, из ових података не треба одмах закључити да се власт илијачких кнезова у седмом стољећу стварно простирала од Романије и Деветака до Праче; ја сам само хтио показати да у *сачуваној и познатој* археолошкој документацији нема ничег што би противрјечило таквом закључку.

Кнежевски гробови сљедећег, шестог стољећа откривени су на неколико мјеста: у Брезју, око 16 км југоисточно од Сокоца, у Осову, сјевероисточно од Рогатице, и на двије тачке на ужем Гласинцу — у Читлуку (Кули) и Кусачама. Посматрајући ове гробнице, које једну од друге дијели размак од 1—2 деценије (најстарија је она из Брезја, а најмлађа тзв. Арарева громила у Кусачама), може се доћи до неколико занимљивих закључака. Прво, њихов положај међу осталим хумкама некропола̂ којима припадају, а и њихов географски распоред и међусобна удаљеност упућују на то да се и у шестом стољећу ради о кнезовима потеклим из редова родовске аристократије чија је власт ограничена на релативно мале заједнице. Друго, и ови су се кнезови из истих извора снабдијевали луксузнијим бронзаним посуђем,

а у гроб су обично носили бар једну бронзану здјелу типа фиале, по свој прилици из истог култног, религиозног узрока као и илијачки кнезови претходног стољећа. И у њиховим гробовима налазимо камена жезла с бронзаном дршком, жељезна копља, мачеве и бојне сјекире. Треће, током шестог стољећа дошло је до неких иновација, додуше не у самим основама погребног ритуса, већ у врсти погребних прилога. Уз двојицу од ових кнезова — оне из Осова и Читлука — стављена је у гроб и коњска опрема лијепе занатске израде; у Читлуку су, осим тога, свог господара на други свијет стварно пратили његов бојни коњ и ловачки пси — кости тих животиња откривене су у насипу тумула. Другу новост, запажену у Читлуку и у Араревој громили, чине дијелови бојне опреме (бронзане кнемиде и бронзани шљем) грчког типа, увезени из неке од радионица континенталне или Велике Грчке. Увоз луксузније робе проширује се, дакле, од средине шестог стољећа и на те артикле. Најзад, кнез у Араревој громили био је спаљен, а његов пепео, заједно с бројним прилозима, расут на површини једне камене платформе, изнад које је затим подигнут тумулус висине готово два метра. То је, колико знамо, први гласиначки кнез који је био сахрањен по том ритусу. У исто вријеме, то је посљедњи од читаве серије кнезова на гласиначком подручју. Од краја шестог па до средине трећег стољећа на ширем гласиначком подручју биле су подигнуте још многе хумке и обављено доста сахрана, но кнежевских гробова истог типа више нема. Наступила је нека крупнија друштвена промјена, која је збрисала, или бар знатно умањила, друштвену улогу и утицај старог родовског племства у овим крајевима. О каквој је промјени ријеч? Археолошка документација је недовољна да на то питање пружи посве поуздан одговор; морам рећи да се ту ствари више наслућују но што их је могуће егзактно доказати. Ипак, вриједи покушати да се пружи неко, колико-толико вјероватно, објашњење.

Читав овај период, од краја осмог стољећа (када се у гробовима први пут појављује жељезно оружје) па до прелаза у пето стољеће, испуњен је динамичним унутрашњим развојем, који се, бар дјеломично, рефлектује и у гробовима становника гласиначког подручја. У раној фази, оној која одговара времену илијачких кнезова, на читавом ширем гласиначком подручју садржавало је оружје једва 20% од гробова датираних прилозима. Како је најмање половина покојника (оних најсиромашнијих, сасвим мале дјеце итд.) одлазила на други свијет без икаквог карактеристичног накита, или других предмета (нађен је велики број њихових гробова, али се они не могу временски ближе одредити), лако је закључити да је број ратника у то вријеме био реално далеко мањи него што показује њихов проценат у укупном броју гробова који се могу датирати. Био је то, дакле, још доста узак друштвени слој, вјероватно чврсто повезан с родовским племством које му стоји на челу. Током шестог стољећа си-

туација се мијења. Проценат ратничких гробова постепено расте, тако да крајем тог стољећа готово 40% од датираних гробова садржи оружје. На прелазу из шестог у пето стољеће овај се процес убрзава, па се у току петог стољећа проценат ратничких гробова пење на готово 50% (разумије се, опет оних који се могу датирати). Знатан дио ових ратничких гробова с краја шестог и из петог стољећа старе ере спада у категорију тзв. сиромашних гробова — често садрже само жељезно оружје или још понеки бронзани дио ношње или накита (копчу, фибулу или дугме). С друге стране, у извјесном броју ратничких гробова, који се иначе ни по положају у тумулу, ни по гробним конструкцијама, ни по прилозима, ничим посебно не издвајају, појављују се објекти које не бисмо очекивали: бронзане посуде италске или грчке провенијенције, грчка керамика или њене италске имитације, бронзани шљемови тзв. грчко-илирског типа (уп. сл. 148). Није тешко закључити да се током шестог стољећа, по свему судећи, одвијао процес постепеног друштвеног нивелисања, бар кад је у питању могућност и право да се носи оружје, да би у петом стољећу стигао дотле да је готово сваки за рат способан мушкарац био наоружан. Некад луксузни артикли — увозно бронзано посуђе и дијелови бојне опреме — били су сада приступачни и обичним ратницима, можда као дио ратног плијена који им је припао након неког војног похода.

Истовремено с овим, теку и друге промјене, иза којих, по свој прилици, стоје исти узроци. У другој половини шестог стољећа нестају мале родовске некрополе, ишчезава и тип породичног или родовског тумула са једним централним гробом и сукцесивним сахранама сродника на периферији. Стварају се велике некрополе, са по неколико десетина, понегдје и преко стотину, гробних хумки. Као да споне крвног сродства, затворених родовских заједница, све више попуштају потиснуте стварањем знатно ширих организама заснованих, вјероватно, на територијалном принципу. Као да је старој родовској аристократији, моћној у седмом и још увијек снажној у првој половици шестог стољећа, посве избијено тло под ногама; она блиједи и ишчезава, не можда физички, али свакако као доминантан друштвени слој. Ратници, ма колико били сиромашни, дају се водити, али не и терорисати и експлоатисати.

Овдје, међутим, долазимо до другог занимљивог питања: како је дошло до овако силног пораста броја наоружаних људи, могли бисмо готово рећи: до претварања овог сточарског народа у народ ратника, што је, као једну од посљедица, имало и одређену врсту демократизације друштвених односа, о којој је напријед било ријечи? Одговор на то питање лежи у развоју који се одвијао на далеко ширем простору него што је гласиначко подручје, заправо у читавој оној области коју сам на почетку овог поглавља описао, и у најужој је вези с питањима етничке

идентификације њених становника — носилаца гласиначке културе старијег жељезног доба. Вријеме је, дакле, да се и о томе нешто више каже.

Питање етничке идентификације носилаца гласиначке културе било је постављено готово у исто доба кад је она била откривена и дјеломично испитана, а први одговор на то питање покушао је дати Ћиро Трухелка. Колико ми је познато, овај пионир наше археологије први је изашао са тезом да су носиоци ове културе били Аутаријати. Без много аргументације изнесена, ова теза била је касније занемарена, а преовладало је мишљење које се заснивало на (врло уопштеним, уосталом) претпоставкама Киперта и других истраживача — да су се Деситијати пружали од централне Босне све до Дрине; стога се, уколико је уопште било говора о ужој етничкој идентификацији прастановника овог подручја, чешће помишљало на Деситијате[35] или се о њима једноставно говорило као о Илирима. Истраживања извршена посљедњих двадесетак година, не само археолошка већ и историографска, увелико су проширила наша знања и отворила посве нове видике. То је пружило могућност да се с много више аргумената приђе поновном постављању овог питања и да се пружи одговор који садржи знатно већи проценат вјероватноће. Тај одговор је: носиоци гласиначке културе старијег жељезног доба били су, по свој прилици, Аутаријати, Трухелка је, дакле, био у праву, мада је он одговор на ово питање дао ослањајући се више на интуицију него на неке чвршће аргументе. Ја не бих овдје исцрпније износио археолошке и историографске податке на које се ово тумачење ослања — читалац којег то посебно интересује може се о томе поближе обавијестити на другом мјесту[36]. Овдје бих покушао да пружим једну скицу историје Аутаријата, првенствено као носилаца гласиначке културе жељезног доба, служећи се и археолошким подацима и оним што је о њима записано у дјелима старих писаца. Ријеч је, разумије се, само о једном покушају историјске реконструкције, нарочито када су у питању старији периоди, прије четвртог стољећа старе ере.

Доста је вјероватно да су се Аутаријатима називали у прво вријеме становници ужег подручја у горњем и средњем Подрињу, негдје између ријеке Таре и планине Таре. Ту је могло становати једно племе (племе у ужем смислу) које је своје име и добило

[35] То мишљење заступали су, мада с одређеном оградом, и *А. Бенац* — *Б. Човић* (Гласинац II, Сарајево, 1957).

[36] То питање обновио је, најприје, *М. Гарашанин* у једном раду објављеном у часопису Музеји (свеска 2, Београд, 1949), а даљи рад је подстакла *Ф. Папазоглу* у студији о територију Ардијејаца (Зборник Филозофског факултета, Београд, књ., 7/1963); како се рад на рјешавању тог питања затим развијао, читалац се може обавијестити у: *Б. Човић* („О изворима за историју Аутаријата” — Годишњак Центра за балканолошка испитивања АНУ БиХ, књ. 5, 1967), *Д.* и *М. Гарашанин* у Историји Црне Горе, I том, Титоград, 1967.

по ријеци Тари (Au-tari-atae — они који живе око Таре), док су околна сродна племена носила друга имена. Како је већ од краја бронзаног доба текао процес постепеног зближавања ових племена, постајући почетком жељезног доба све изразитији (а то се, на археолошком материјалу, одражава у виду културне унификације), врло је вјероватно да се тај процес окончао, негдје у другој половини шестог стољећа, њиховим политичким уједињавањем, стварањем једне натплеменске организације, савеза племена. На челу тог савеза нашло се, због своје бројчане или војне премоћи, или из неких других узрока које је тешко докучити, оно племе које се првобитно називало Аутаријати. Његово име је постало општи назив за сва та племена. Циљ овог уједињења био је, по свој прилици, војне природе. Можда је у прво вријеме тај савез био ужи и имао одбрамбени карактер: крајем осмог и почетком седмог стољећа били су велики дијелови југоисточне Европе и Мале Азије потресени новим сукобима који се приписују ратним походима Кимераца, а ти су походи, опет, изазвали разна друга помјерања племена уз веће или мање сукобе. То је могло изазвати ланчану реакцију наоружавања и постепеног политичког повезивања сусједних сродних племена, што је све трајало извјесно вријеме. У следећој етапи су, изгледа, Аутаријати ријешили да искористе своју бројну снагу, своје наоружање и организованост, вршећи притисак у разним правцима, поготову према југоистоку и истоку. На челу те силе био је сад један нови слој, богат и моћан. Његово постојање документују такви налази као што су гробнице у Атеници код Чачка, а нарочито налаз испод Петрове цркве код Новог Пазара, датирани у вријеме око 500. године старе ере. То су монументалне гробне хумке са жртвеницима и траговима посебног ритуала сахране, борним колима, различитим сребрним и златним накитом, керамиком и бронзаним посуђем из најбољих грчких радионица, сјајним златарским производима грчких и домаћих мајстора итд., итд.

Никакви ближи подаци, никакви детаљи о том периоду највећег успона Аутаријата нису, на жалост, забиљежени у писаним изворима. Ипак, изгледа највјероватније да се на период који обухвата крај шестог и претежан дио петог стољећа односи доста нејасна традиција античке историографије која говори о хегемонији Аутаријата, о томе да су, у своје вријеме, они били највећи и најјачи од свих илирских народа. Можда има и извјесног претјеривања у тој традицији управо зато што се односи на веома далеку прошлост, од које је писце који су је забиљежили дијелило неколико стољећа. Свакако не треба дословно схватити Страбонове ријечи да су Аутаријати, „покоривши Трибале, који се пружају од Агријана до Истра (Дунава) у дужини од петнаест дана хода, завладали и другим Трачанима и Илирима”. Сигурно је да Аутаријати нису никад ставили под своју власт сва племена и народе који се могу подвести под Страбонов

израз „други Трачани и Илири", а по свој прилици ни Страбон то није мислио да каже. Ипак, не треба сумњати у то да су, крећући из крајева око западне Мораве, Аутаријати извршили снажан притисак према истоку и сјевероистоку и у једном или више похода успјели да наметну своју власт Трибалима чија се земља пружала око Јужне и Велике Мораве и отуда према Дунаву. О томе постоје и одређени археолошки докази. Сасвим је могуће да су у исто доба под власт Аутаријата доспјела и нека друга „трачка" племена у сусједству. Колико је дуго трајала хегемонија Аутаријата над Трибалима, не може се рећи, јер не знамо кад је почела, но вјероватно не дуже од неколико деценија. Крајем петог стољећа Трибали су, наиме, опет слободан и независан чинилац у овом дијелу Балкана, војно довољно снажан да потуче велику војску Одриске краљевине, коју је водио краљ Ситалк, један од најмоћнијих трачких владара овог доба.

У исто вријеме, или нешто касније, вршили су Аутаријати доста снажан притисак и према југу и југоистоку, гдје су се сукобили с Ардијејцима. О тим сукобима постоји више података у очуваним писаним изворима, али се ни један од тих података не може прецизније датирати. Свакако да се на те сукобе односи и она занимљива прича о извору слане воде који је лежао негдје на граници територија Аутаријата и Ардијејаца; постојао је споразум да се и једни и други, наизмјенично, служе тим извором за добијање соли (извор је био активан само у прољеће), па су, вели Страбон, „ратовали кад год би се десило да прекрше уговор". Сукоби су, дакле, били чести, а вјероватно се нису водили само због тог сланог извора. Уосталом, један други писац, Апијан, не помињући слани извор, вели да су Ардијејци „били уништени од стране Аутаријата, иако су и они њима нанијели много зла". Видимо, дакле, да је морало, у току једног дужег периода, долазити до жестоких борби између ова два народа. Не може се тачно рећи кад се то све збивало (ти сукоби су могли трајати, с прекидима, и које стољеће), тек сигурно је да су бар једном Ардијејци били жестоко потучени. Можда ипак нешто значи податак забиљежен у чувеном Псеудо-Скилаковом Периплу: да се Скадарско језеро пружа до Аутаријата[37]. Како је ово дјело у својој основи настало средином четвртог стољећа старе ере, можемо закључити да се већ у првој половини тог стољећа власт Аутаријата пружала доста далеко на југ, обухватајући области сјевероисточно од Скадарског језера. Те области они су могли заузети и раније, но о томе нам, бар засад, ни археолошки извори не говоре ништа.

---

[37] О овом поглављу чувеног Псеудо-Скилаковог описа пловидбе по Медитерану, а посебно о идентификацији великог језера и ријеке која из њега истиче, било је у своје вријеме доста полемике у науци. Тек је *М. Суић*, у студији „Гдје се налазило језеро из 24. поглавља Псеудо Скилакова Перипла" (Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине, св. VIII, 1953), веома убједљиво показао да је ријеч о Скадарском језеру.

Лично сам увјерен да је период политичке моћи Аутаријата, њихове „хегемоније на копну" — како се изразио Апијан — трајао доста дуго, можда од посљедњих деценија шестог до првих деценија четвртог стољећа. Они су у то доба морали сачињавати снажан племенски савез у који су силом или милом, на дуже или краће вријеме, били увучени и неки други „Трачани и Илири". Контролисали су кључне области централног Балкана, укључујући и важне саобраћајнице које су из Грчке, Македоније и Илирије ишле према сјеверу. Контрола над тим трговачким путевима могла им је доносити знатне користи, исто тако као и ратни плијен (стока, жито, драгоцјени метали, робови, које је било могуће продати); доста је вјероватно да су неким побијеђеним „Трачанима и Илирима" наметали и одређени данак. Вјероватно је у том периоду њихове највеће моћи било и неких осцилација; поменуо сам да је њихова „власт над Трибалима" била привремена и да су Трибали већ око 425. године старе ере били и слободни и војно веома јаки. Можда се послије тога експанзија Аутаријата окренула више према југу, према крајевима који са сјевера окружују Дарданију и Пеонију. Кад се ради о тим крајевима, изгледа да ствари стоје другачије; врло је вјероватно да је, након једног периода пљачкашких ратова, дошло и до насељавања Аутаријата у неке од тих крајева, и то доста рано — најкасније у првој половини четвртог стољећа. Наиме, у почетку своје чувене „Анабазе", говорећи о походу Александра Македонског против Трибала, Аријан помиње и Аутаријате, и то у контексту из којег јасно произилази да су они у то доба (ријеч је о 335. године старе ере) живјели веома близу земље Агријана и Пеонаца. У вријеме кад се враћао с тог похода, пролазећи кроз поменуте савезничке земље, Александар је дознао да се Аутаријати спремају да га нападну. Његов савезник и пријатељ Лангар, краљ Агријана, спријечио је њихову намјеру тако што је сам упао у земљу Аутаријата, опљачкао је и опустошио. Ријеч је, по свој прилици, само о једном дијелу земље Аутаријата, но тај дио морао се простирати чак негдје између Ибра и Јужне Мораве.

Ова епизода открива нам, међутим, још једну важну појединост. Кад се Александар Велики распитивао ко су ти Аутаријати и колико их има, Лангар га је умирио ријечима да се не мора о томе бринути, јер су Аутаријати „од свих тамошњих народа најнератоборнији". Те ријечи Лангара и лакоћа с којом је отклонио могућност напада Аутаријата на Александра говоре, чини ми се, доста: почетком друге половине четвртог стољећа Аутаријати више нису били „Τὸ μέγιστον καὶ ἄριδτον των 'Ιλλυριων ἔθνος„ и нису представљали значајнију силу. Доба њихове моћи и успона и њихове ратничке славе било је већ прошло.

Како се то догодило, вјероватно нећемо никада сазнати. Постоје доста бројни подаци о разним невољама које су сналазиле Аутаријате, о њиховом расељавању и тешкој судбини која је неке од њих задесила; но те се вијести углавном односе на ври-

јеме послије Александра Великог. Процес њиховог слабљења морао је, међутим, почети знатно раније. Треба имати на уму да су политичке творевине које називамо племенским савезима саме по себи морале бити привременог карактера. Створене као резултат бројчане или војне надмоћи неког племена, или постојања заједничких интереса већег броја племена, оне су и трајале дотад док су та надмоћ или интереси постојали. Привреда заснована на сточарству и пљачки и степен друштвеног развоја који су Аутаријати на тој основи могли постићи, нису пружали довољно ослонца да се племенски савез који су били створили и око себе окупили претвори у нешто чвршће и трајније, да израсте у државу. Он се исцрпио сам у себи и затим почео распадати, вјероватно уз доста трзавица, па и крвавих сукоба међу појединим племенима. Могли су, разумије се, постојати и други узроци — дуготрајне суше које су исцрпљивале пашњаке, или помор стоке и људи као посљедица епидемија, на примјер — који су довели до њиховог слабљења и до пресељавања једног дијела Аутаријата даље према истоку.

О томе да се нешто с њима доиста догађало прилично добро нас информишу налази из тумула у југоисточној Босни: од средине четвртог стољећа (чак можда и нешто раније) почиње постепено опадање броја становништва, нагло слабљење домаће продукције, сиромашење и општа декаденција. На прелазу из четвртог у треће стољеће тај се процес убрзава да би око средине трећег стољећа ови некад добро насељени крајеви, у којим је цвала култура жељезног доба, остали практично пусти. Археолошка документација о централном подручју Аутаријата (око Таре и горње Дрине) и о источним дијеловима њихова територија много је оскуднија, па не знамо да ли се и тамо одиграло нешто слично. Али и ово што нам документују тумули у југоисточној Босни довољно је симптоматично.

Даље слабљење Аутаријата у периоду послије Александра да̂ се доста добро пратити и према очуваним писаним изворима. Око 310. године старе ере један дио Аутаријата, њих око 20.000, заједно са женама и дјецом, провалило је у Пеонију; на интервенцију Касандра (једног од Александрових насљедника) овај се инцидент завршио мирно, а те Аутаријате Касандар је примио за савезнике и населио их на планини Орбелу (вјероватно Беласица). Сасвим је могуће да ову сеобу (јер је ријеч о сеоби, а не о обичном ратном походу) стварно треба повезати с једном легендом забиљеженом код неколико античких писаца. Аутаријати су, прича се, морали иселити из своје земље због тога што су жабе, излегавши се у облацима, у невиђеном мноштву падале умјесто кише загађујући храну и воду; та невоља је погодила и сусједне земље — Дарданију и Пеонију, но Аутаријате је натјерала да се исељавају и траже нова пребивалишта. У неким изворима, поред жаба, помињу се и мишеви. Можда би биолози могли одређеније рећи да ли је таква појава уопште могућа — да ли је

у историјско вријеме у овим крајевима могло доћи до тако експлозивног размножавања жаба и мишева које би читав један народ истјерале из његове земље. Мени је доста тешко у то повјеровати, али ми се још мање чини вјероватним да се под жабама и мишевима подразумијевају Келти (како су мислили неки историчари наше епохе); и Келти су задали доста муке Аутаријатима, али то је било касније, а осим тога, већини старих писаца који су ову појаву забиљежили, Келти су били добро познати, па није било разлога да их замјењују са жабама. Свакако, биће да је у питању каква већа невоља проузрокована дјеловањем природних сила. Но и то је био удар судбине који је Аутаријате задесио кад је њихова политичка моћ већ била посве опала.

Нема сумње у то да је поменутих двадесет хиљада Аутаријата чинило само један њихов дио. Неком другом дијелу овог народа припадаће, по свој прилици, они (такође доста бројни) Аутаријати за које се прича да су након дужег лутања нашли уточиште у земљи Гета, чак на ушћу Дунава. Изгледа да је управо међу њима један други диадох — Лизимах — неколико година касније врбовао око 7.000 најамника и повео их с осталом војском у Малу Азију 302. године старе ере. Ненавикли да се покоравају и служе другом, ови најамници су веома лоше прошли. Бојећи се да не подигну побуну, Лизимах је њих око 5.000 на превару побио, док је 2.000 пребјегло његовом супарнику Антигону.

Доста је Аутаријата, ипак, остало бар у неким дијеловима старе постојбине. Они који су били насељени у Поморављу дошли су, у првој половини трећег стољећа, под удар Скордиска, келтског народа који се населио око ушћа Саве у Дунав и отуда подузимао освајачке и пљачкашке походе према југу. Посве је могуће да су неки одреди Аутаријата узели учешћа и у чувеном походу Келта на Делфе 279. године старе ере, било стога што су их Келти на то присилили, било својом вољом, зато што су им пљачкашки походи били у крви. Но и ти су, како је добро познато, тешко страдали. Послије тога о Аутаријатима се не чује ништа што би било вриједно забиљежити.[38]

Око средине трећег стољећа старе ере била је, како видимо, историја Аутаријата завршена, мада су поједина племена која

[38] О овим догађајима расправља се исцрпно у дјелу *Ф. Папазоглу*, наведеном у напомени бр. 36, те у њеном раду „Аутаријати и Лизимах", објављеном у Зборнику у част Грге Новака (Југославенска академија знаности и умјетности, Загреб, 1970). — Морам истаћи да *Ф. Папазоглу* заступа мишљење да период највећег успона и политичке моћи Аутаријата пада у другу половину четвртог стољећа старе ере (некако у вријеме између 330. и 310. године старе ере), разумије се, гледано на основу документације коју чине очувани писани извори античког доба. Реконструкција коју сам ја покушао дати заснива се првенствено на археолошким изворима (чија је документарност релативна), па је и резултат у погледу датирања посве друкчији. На жалост, веома је мала вјероватноћа да ћемо у овом питању икада моћи посве довести у склад археолошке и писане изворе.

су некад припадала њиховом савезу живјела и даље у овој области, под својим старим, а можда и под неким новим именима, дочекавши ту и римске освајаче.

*

* *

Један од феномена који се мора поменути када је ријеч о гласиначкој култури старијег жељезног доба јесте и њена продорност и готово невјероватна дисперзија појединих њених типних облика. То се нарочито односи на седмо и, дјеломично, на шесто стољеће. Тако се неки типни примјерци гласиначког накита срећу у појединим налазиштима не само у западној и сјеверној Босни већ и на неким тачкама средње Далмације. Појава управо тих, гласиначких облика у доста великом броју чак у предалпском простору, у Долењској, наводи на претпоставку да је почетком седмог стољећа старе ере дошло до неког продора гласиначког етничког елемента у тај дио данашње Словеније, гдје су, осим накита, донијели и неке своје обичаје: нпр. тип породичног или родовског тумула.[39]

Готово у исто вријеме појављују се поједини метални објекти гласиначке културе на једном исто тако удаљеном подручју — у Олтенији (југозападна Румунија). Међу тим предметима, који углавном припадају ратничким гробовима, нађени су и жељезни мачеви типичног гласиначког облика, онакви какве смо упознали у гробовима кнезова са Илијака (сл. 158). Да би ствар била компликованија, ради се о једној области у којој је, у читавом претходном периоду, спаљивање и покопавање пепела умрлих у земљаним урнама био доминантан погребни ритус. Сада се, међутим, ситуација мијења. Гробови ратника 7. и 6. стољећа у Олтенији леже под тумулима, они су сахрањени, а не спаљени; чак су и положени на исте онакве издужено-овалне подлоге од камена какве се у исто вријеме праве и у гласиначким тумулима. И у овом случају помишља се на продор гласиначког етничког елемента.[40]

Већ сам у једном од ранијих поглавља поменуо да се поједини типни облици гласиначке културе срећу доста често на простору источне Херцеговине, Црне Горе, сјеверне и средње Албаније, но ту је већ тешко разлучити шта је гласиначки утицај, а шта одраз опште културне (а вјероватно и етничке) сродности становника читаве те простране области. Што се тиче гласиначких елемената у другим крајевима, ондје гдје се они појављују као нешто ново и страно у културним комплексима посве другог типа и поријекла, ту су потребна и друга објашњења. Једно од тих објашњења већ сам поменуо — то је могућност да су поједине мање групе становништва ове области, почетком жељезног доба, кретале у разне крајеве из узрока које је тешко докучити. Ја лично нисам посве увјерен да су носиоци гласиначке културе стварно продрли, с једне стране до Долењске, а с друге до Олтеније, у таквом броју да су тамо могли наметнути своје обичаје, чак своју власт. Ипак, ни то се не може посве искључити; историја је пуна примјера који показују шта је све у стању извести чак и мања, али добро организована, скупина наоружаних авантуриста.

Ипак, за дисперзију гласиначке културе, тачније речено — неких њених типних облика, у већини случајева треба тражити друга тумачења. Говорећи о периоду касног бронзаног доба, поменуо сам да је већ тада ова област могла бити доста привлачна не само за трговце металном робом већ можда и за занатлије, ливце и коваче из других крајева, у којим је већ од раније занатство било развијено. Стиче се утисак да се нешто слично догодило и почетком жељезног доба, око 700-те године старе ере. Тада се у оквиру гласиначке културе појављује не само доста нових облика металних производа већ и неке нове технике. У великој количини почињу се, на примјер, производити једнострука, двострука или трострука бронзана дугмад облика калоте (токе), привјесци и перле у облику неког плода или бачвице и слични

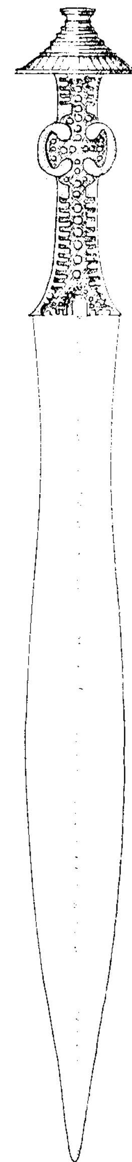

Сл. 158

[39] Ту могућност поменуо је *С. Габровец* у свом реферату на Симпозијуму, цитираном у напомени бр. 19.

[40] То мишљење заступали су неки румунски археолози у неколико радова, а помиње га и *М. Гарашанин* у реферату на Симпозију, цитираном у напомени бр. 16, као и *Р. Васић* у књизи: Културне групе старијег гвозденог доба у Југославији, Београд, 1973.

објекти (уп. сл. 178, 179, 181). Ти предмети израђивани су у прецизним калупима, доста компликованим поступком, помоћу глиненог језгра превученог слојем воска, што је омогућавало да се добију шупљи одливци. У исто вријеме појављују се и објекти (нарочито дршке мачева и ножева) израђени успјелом комбинацијом жељеза, бронзе и дрвета или кости. Како је жељезо и у седмом стољећу било још доста нов и интересантан метал, почели су гласиначки мајстори израђивати од њега и разне ситне дијелове накита, нарочито игле и фибуле, што није било нимало једноставно, јер техника лијевања жељеза није још била позната; ваљало је, дакле, другим поступцима — финим ковањем и извлачењем — добити потребне прецизне профиле, лимове и жицу да би се од њих могли израђивати овакви објекти. Усвојена је доста брзо и техника ажурирања, тј. украшавање бронзаних предмета прорезима правилних геометријских облика, било да је то постизано већ приликом лијевања, било накнадно, длијетом или неком другом прецизном и оштром алатком. Неки од тих нових облика, који се почетком седмог стољећа јављају у гласиначкој култури, могу се довести у везу с обликовним кругом тзв. трачко-кимерског хоризонта, нарочито кад су у питању поједини дијелови коњске опреме; други облици, а нарочито нове технике, имају и даље аналогије које нас воде до Грчке, Мале Азије, Блиског истока и Кавказа. Но, ти путеви су сувише замршени и недовољно испитани да бисмо се на њима овдје могли задржавати. Битан је општи утисак да је, почетком жељезног доба, у области распростирања гласиначке културе обрада метала (израда оружја, накита, коњске опреме и сл.) управо процвјетала, уз успјешну комбинацију старих и нових форми, материјала и техника. Није немогуће да се тај нагли процват треба дјелимично приписати доласку извјесног броја занатлија са стране који су се можда склонили у ове заштићеније крајеве у метежу тзв. „трачко-кимерског" удара, о којем је већ било ријечи. Ту су могли наћи и захвално тржиште, а и моћне заштитнике. Сасвим је онда вјероватно да су се у неким од радионица које су дјеловале у овој области могли, с времена на вријеме, појављивати и вишкови продукције који су затим, нормалним трговачким путевима, стизали и у разне друге крајеве. Но, док би се овакво објашњење могло прихватити, нпр., за Херцеговину, средњу Далмацију, сјеверну Босну и друге дијелове централног и западног Балкана, оно ни мало не задовољава када је у питању Грчка. Тешко је, наиме, вјеровати да би овај барбарски накит могао наћи муштерије у Грчкој седмог и раног шестог стољећа. А ипак, има доста примјерака различитог накита из круга гласиначке културе, расијаних на већем броју налазишта континенталне Грчке, па и на отоцима. Разумије се, они се ту не срећу изоловано, већ углавном заједно с производима који потичу из других „барбарских" земаља — Македоније, Илирије, Италије.

Ипак, све су то крајеви или у непосредном грчком сусједству или земље на чијим су обалама тад већ увелико дјеловале грчке колоније. Гласинац је далеко, и између њега и Грчке ваља прећи велику удаљеност копном; стога у први мах примамо ова свједочанства с извјесном скепсом. Мало детаљнија анализа читавог тог „барбарског" археолошког материјала откривеног у Грчкој даје извјестан путоказ: ти налази припадају готово искључиво старим грчким светилиштима, од којих су многа била и чувена пророчишта: Додона, Делфи, Олимпија. Нека од њих мање су позната, али се налазе на важним тачкама, као што је, на примјер, један стари Херин храм на Коринтској превлаци, или у значајним политичким центрима, као што је светилиште Артемиде Ортије у Спарти. Најрационалније тумачење ових налаза нуди нам добро познати обичај старих Грка да један дио ратног плијена (обично десетину) приложе храму. На тај начин може се објаснити како је у ризнице тих светилишта доспјело разно барбарско оружје: копља, мачеви, шљемови и сл. Међу њима, за нас је посебно интересантан један жељезни мач, типично гласиначки (то је облик приказан на слици 158), пронађен у Делфима; није, дакле, искључено да су се мање дружине гласиначких ратника, можда заједно с неким другим барбарима, понекад залијетале до Грчке и у врло рано доба. Међутим, оружје чини само мали дио тих барбарских налаза. Неупоредиво је више игала, фибула, перли, привјесака, наруквица и уопште разног накита, дакле предмета који су се обично даровали светилишту, односно божанству, било појединачно, било као комплети накита, понекад и са читавом одјећом. Морамо, стога, помишљати на то да су из многих барбарских крајева долазили људи у ова стара светилишта с миро-љубивим намјерама. Доста је лако претпоставити да су барбарска племена настањена у Македонији, Епиру и јужној Илирији могла одржазати блиске контакте с овим старим светилиштима; номадско или полуномадско сточарење још је постојало у то вријеме, па су се њихови чобани могли спуштати и дубоко на југ, било за пашом, било због размјене добара, или из оба разлога истовремено. Ако су у таквим приликама пригодним даровима указивали поштовање грчким боговима и њиховим светилиштима, Грци су на то сигурно гледали благонаклоно. Што се тиче удаљених крајева, као што је област распростирања гласиначке културе, ову је појаву теже објаснити. Морамо прибјећи хипотези да су, из разних разлога, појединци или чак читава посланства, представници неких аутаријатских племена или њихових главара, стизали до ових светилишта и доносили дарове, а можда и тражили нешто — пророчанство, савјет, помоћ. Та претпоставка чини се у први мах готово фантастична, али нам постаје ближа ако дубље анализирамо неке од појава и облика гласиначке културе; та анализа открива нам вишеструке нити које ову културу повезују с претткласичном Грчком. Поменућемо само неке од њих.

Сл. 159 а

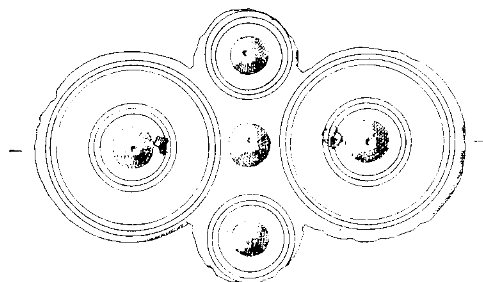

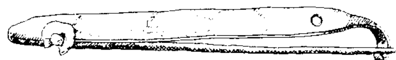

Сл. 159 б

Један од облика накита који се у гласиначкој култури појављује крајем осмог стољећа старе ере и остаје веома омиљен готово 200 година јесте тзв. плочаста или колутаста фибула. Њену основу чини уска трака бронзаног (или жељезног) лима која се на једној страни савија у иглу, а на другој у кукицу за коју се игла закачи пошто се провуче кроз одјећу (сл. 159 б). На тај, чисто технички дио (који се и не види) причвршћује се заковицама лијевана бронзана плоча која се, по правилу, састоји од два већа и два мања спојена диска. Плоча је украшена урезаним орнаментом, најчешће изведеним помоћу шестара (сл. 159 а). Исти тај накит (и у техничком и у обликовном смислу) био је у ово доба веома омиљен у грчком свијету, од малоазијске обале до Пелопонеза. Разлика је само у томе што су плочице грчких фибула овог типа израђиване од слоноваче (или од обичне кости) и што је орнаментика нешто разноврснија (сл. 160). Типолошка блискост гласиначких и грчких примјерака овог накита иде и до веома ситних детаља. Тако се у Грчкој појављују фибуле овог типа које се састоје од само једног диска (сл. 161), или, пак, од више

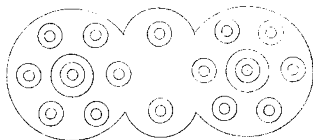

Сл. 160

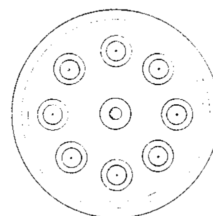

Сл. 161

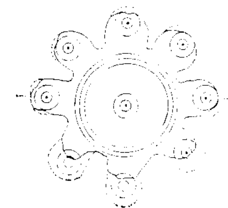

Сл. 163

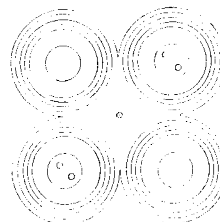

Сл. 162

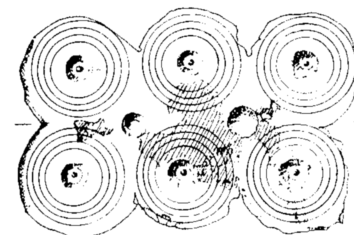

Сл. 164

дискова једнаке величине (сл. 162); у исто вријеме настају и у гласиначкој култури те варијанте, само изливене у бронзи (сл. 163, 164). У понеким грчким радионицама настајали су облици ових фибула украшени низом латица на ободу (сл. 165 а и б); исти тај детаљ појављује се и на неким гласиначким бронзаним примјерцима овог типа накита (сл. 163, 166, 180). И тако даље. Овакве корелације нити су случајне нити се могу објаснити ако се не претпостави да су контакти између носилаца гласиначке културе старијег жељезног доба и грчког свијета били и чести и разно-

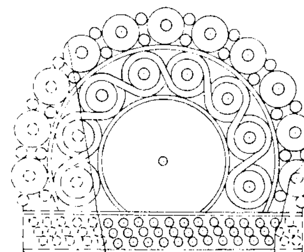

Сл. 165 а

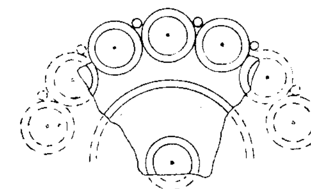

Сл. 165 б

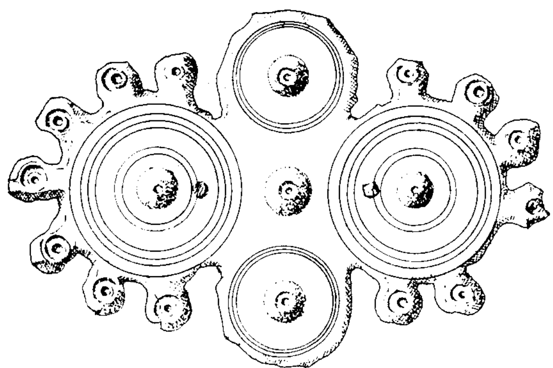

Сл. 166

врсни. А примјер овог типа накита није нипошто усамљен. У исто вријеме кад и плочасте фибуле, појављује се — без претходника у старијим фазама гласиначке културе — и један специфичан тип бронзане наруквице (сл. 167, а и б), који остаје у моди врло кратко, углавном у 7. стољећу старе ере. Мада у овом случају сличност није тако фрапантна, нема сумње да су најближи узори за ове гласиначке — биле грчке бронзане наруквице касног геометријског доба (сл. 168, 169); гласиначки мајстори су само прилагодили изглед њихових завршетака својим техничким могућностима и навикама, а урезан украс у средини нормама западнобалканског геометријског стила, чијим посљедњим изданцима и припада урезана декорација на овом типу накита.

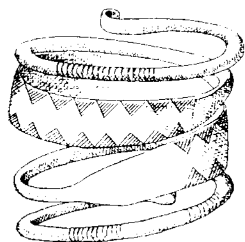

Сл. 167 а

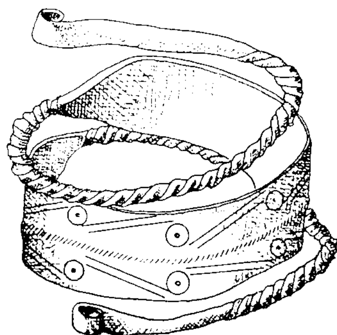

Сл. 167 б

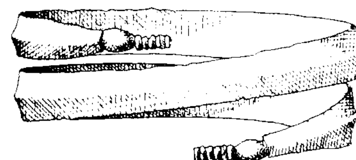

Сл. 168

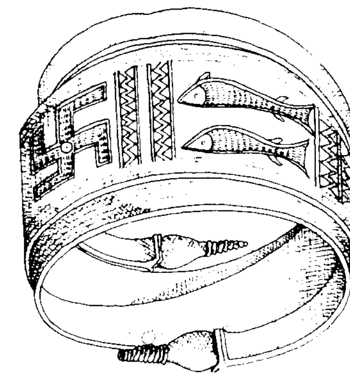

Сл. 119

Оваквих примјера могло би се навести прилично, не само из седмог већ и из шестог стољећа — да поменем само бронзане привјеске у облику грчког пехара за вино, или оне са стилизираним птицама који се типолошки такође ослањају на грчке узоре, што је случај и са ситним украсима у форми двојне сјекире, веома омиљеним на Гласинцу у шестом стољећу (уп. сл. 180, 181). Документарна вриједност свих тих предмета јесте у томе што су они продукт домаћих, гласиначких радионица, као и напријед наведени типови фибула и наруквица, и што сви заједно одражавају шире струјање идеја и инспирација, а не просто барбарско копирање грчких узора. Тек заједно с њима добијају на важности и они, не тако бројни производи грчког занатства директно увезени у ове крајеве током седмог и шестог стољећа, о којима је било говора у првом дијелу овог поглавља. Постаје и ближе и разумљивије објашњење да су грчке бронзане здјеле (фиале), нађене над остацима лубања кнезова из Илијака и Читлука, биле на том мјесту управо зато што су биле употријебљене за изливање течне жртве над тијелом покојника. Гласиначки накит у ризницама старих грчких светилишта појављује се, у том контексту, само као један од докумената који потврђује вишеструку повезаност гласиначке културе с преткласичном Грчком, повезаност која је постојала не само на чисто материјалном него, бар дјеломично, и на духовном плану.

* *
*

О типу насеља и архитектуре племенâ која су створила гласиначку културу мало би се шта могло рећи. Око Гласиначког поља, па и даље, у југоисточној Босни, евидентирано је, додуше, преко педесет градина — остатака утврђења или утврђених на-

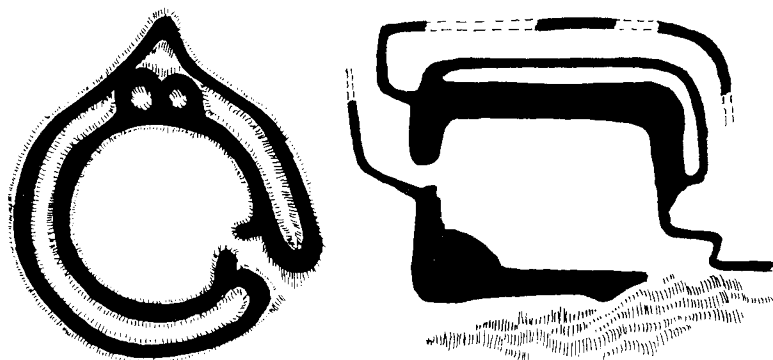

Сл. 170 а Сл. 170 б

сеља — које припадају овој култури. Мало је њих, међутим, ископавано, па и то недовољно систематски. За три од ових градина знамо да су основане још у бронзано доба и да су имале карактер трајних утврђених насеља; за остале не можемо рећи ни толико. Остаје нам да претпоставимо да су настајале постепено, током дугог трајања гласиначке културе, и да већина вјероватно припада жељезном добу. Неке су сигурно биле трајно настањене, док су друге можда служиле само као прибјежишта у случају непријатељског напада, док су се насеља налазила наоколо, у облику малих заселака.

Саме градине у већини су једноставно подизане: на врху неког бријега или на рубу терасе, понекад чак на доста стрмој коси изнад поља, насипани су камени бедеми који су опасивали мањи или већи простор. Неколико градина — као што је Мала градина у Бјелосављевићима или она у Кули — имају нешто компликованији систем фортификација, са двоструким бедемом, можда и са кулама; бар такав утисак се стиче кад се посматрају њихови тлоцрти (сл. 170, а и б). Ипак, без систематског ископавања бар неколико од тих објеката ништа се поуздано не би могло рећи о степену одбрамбене технике, нити о њеном развоју. Што се облика кућа тиче, ту немамо никаквих података и можемо само претпоставити да су у овим планинским крајевима, богатим шумом, вјероватно и тада грађене углавном дрвене куће — брвнаре.

Једно од битних обиљежја гласиначке културе била је сигурно и ношња, па можемо само зажалити што педолошки услови у овом крају не дозвољавају да се у гробницама очува текстил, а то би омогућило потпунију реконструкцију и детаља и цјелине; та ношња је, наиме, морала бити и специфична и живописна. Како ликовних представа људи из жељезног доба овдје практично

нема, а на споменике римске епохе се не можемо ослонити (пошто носиоци гласиначке културе ишчезавају знатно раније, па римски споменици из горњег Подриња на којима је приказана ношња припадају можда каснијим досељеницима другог поријекла) — остају нам само накит и метални дијелови одјеће као неки путоказ за приближну реконструкцију. Шире аналогије, а и климатске прилике, упућују на претпоставку да су основу мушке ношње чиниле вјероватно чакшире и кошуља потпасана текстилним или кожним појасом — бронзана појасна копча је, наиме, готово редован прилог у гробовима старијег жељезног доба. Кнезови, па и други истакнутији ратници носили су на прсима и неку врсту јелека или прслука (од дебљег сукна или коже) на којем су била густо пришивена бронзана дугмад — токе (сл. 171). Врло је вјероватно да су били ношени и неки огртачи од лакше или теже тканине који су се причвршћивали на рамену бронзаним иглама или фибулама. Разумије се, различите игле, фибуле, привјесци и перле (од бронзе, јантара и стакла) ношени су и као чист украс допуњујући и мушку и женску ношњу, као што је био случај и са различитим бронзаним наруквицама. Најзад, доста омиљен накит биле су и бронзане дијадеме (почелице) израђене од уске траке бронзаног лима и украшене урезаним

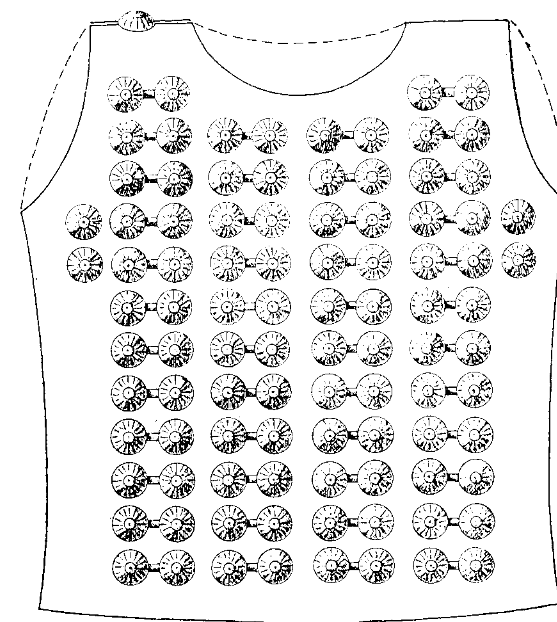

Сл. 171

геометријским мотивима (в. сл. 177); овај тип накита налажен је и у ратничким гробовима, а и у оним без оружја, па је могуће да су га носиле и жене. Исти је случај и с једним сродним модним објектом — пораменицом (в. сл. 176 а и б). И она је, као и дијадема, израђивана од уске траке бронзаног лима, само је дужа и другачије савијена, а носила се тако да виси преко рамена, према појасу. Служила је, по свој прилици, зато да се кроз њу провуче скут каквог огртача. Пошто се појасне копче налазе и у женским гробовима, врло је вјероватно да је (дуга) потпасана кошуља била основа и женске ношње. Прслук са токама ту, разумије се, недостаје, али су сигурно дио женске ношње били и неки огртачи од топлије тканине. Огрлице, фибуле, игле и наруквице допуњавале су, као што је речено, и женску ношњу, нешто суздржаније у седмом, а све бројније и кићеније у шестом и петом стољећу.

Све ово односи се, наравно, на податке које су нам пружиле просјечно опремљене гробнице обичних људи или припадника родовске артистократије седмог и раног шестог стољећа који се, бар што се одјеће тиче, нису битније разликовали од својих саплеменика. Како су се облачили представници владајућег слоја у периоду највећег успона Аутаријата, доста је тешко замислити — можда по домаћем обичају, а можда су набављали тканине, па и одјећу из великих произвођачких центара континенталне или Велике Грчке. У свечаним приликама морали су бљештати управо варварским сјајем, судећи бар по налазима из Новог Пазара. Широки златни појас, вјероватно у ово доба код Аутаријата нека ознака власти и достојанства (в. сл. 185), био је код кнеза из Новог Пазара само дио парадне опреме; уз њега иду округле или полукружне златне плоче, које (причвршћене на одјећу или оклоп) красе прса (в. сл. 186, 189); различите друге златне апликације које су биле причвршћене на друге дијелове одјеће и, разумије се, наруквице, наушнице, перле, игле и фибуле од злата, сребра и јантара — припадале су, по свој прилици, како овом владару тако и неком од женских чланова његове породице. Мада не знамо како су изгледали поједини дијелови њихове одјеће, може се рећи да се тканина једва и видјела испод бљештавих златних дијелова; фина занатска обрада и прецизно изведени орнаменти на овом накиту и апликацијама могли су само појачавати изванредан утисак који је остављала појава овакве моћне личности.

Гробнице су, као што сам више пута истакао, најважнији и најбоље испитани објекти које је иза себе оставила гласиначка култура. Стога нам је култ мртвих, са свим његовим разноликим манифестацијама, онај боље познати дио њихове религије и духовне културе уопште. Но, о томе је већ било прилично ријечи, довољне су још само двије констатације. Прво, тумулус је, од најранијих почетака па до краја, основни облик гробног споменика носилаца гласиначке културе. Примарни ритус је сахрањивање, док се спаљивање дуго времена практиковало као посве

изузетан обичај, примјењиван само за неки, врло мали број покојника, из разлога које је немогуће докучити. Једна важна промјена у том погледу назире се управо у вријеме кад почиње снажније културно и политичко зближавање свих ових племена: од средине шестог стољећа спаљивање мртвих све чешће се примјењује (при том се пепео спаљених покојника такође сахрањује испод тумула, а никад у урни). У вријеме кад снага Аутаријата достиже кулминацију — крајем шестог и почетком петог стољећа — овај нови обичај преовлађује и држи ту позицију до почетка четвртог стољећа (мада се и у том периоду знатан број покојника сахрањивао). Та коинциденција изгледа случајна; тешко је, наиме, вјеровати да би се одређене друштвене и политичке промјене могле овако директно одразити на једну сферу духовног живота која је по природи ствари конзервативна. Но, неке везе можда ипак има. Створивши моћан политички савез и јаку војну силу, крећући у оружане походе у разним правцима, Аутаријати су у доброј мјери морали мијењати начин живота, па и обичаје. Упознавали су далеко боље друге крајеве и народе, њихове навике, па и њихова религиозна схватања. Ратовање у далеким крајевима доносило је нове проблеме и кад је у питању култ мртвих — погинуле ратнике није било могуће преносити неколико стотина километара до њихових кућа; ваљало их је, дакле, покопати у туђини — или спалити, па њихов пепео вратити у постојбину; и то је могао бити један од узрока — мада, по свој прилици, не и најважнији — који су доприносили да се овај обичај тако брзо прошири.

О осталим облицима и појавама религиозног живота ових племена не знамо готово ништа. Можда њихова блиска повезаност са грчким свијетом предкласичног доба и њихови контакти са старим грчким светилиштима и пророчиштима пружају извјестан путоказ. Да је њихова религија била посве примитивна и посве другог типа, сигурно је да би контактирање с тим светилиштима и доношење дарова грчким божанствима било незамисливо. Стога мислим да можемо претпоставити да се, током жељезног доба, и код аутаријатских племена почео развијати један религијски систем близак религијским системима осталих медитеранских народа (Грка, Етрураца и других Италика). Ту су се, свакако, преплитали и остаци много старијих вјеровања naслијеђених из бронзаног доба. Веома је вјероватно да је међу њима доста важну улогу имао култ предака; у жељезно доба он је могао еволуирати у правцу обожавања истакнутих предака, родоначелника и ратника који у религиозном систему добијају статус хероја — полубогова. На то би указивала, прије свега, изузетна пажња која је приликом сахрањивања поклањана одређеним истакнутим вођама и ратницима, светост и неповредивости њихових гробница и различити обреди које сам у првом дијелу овог поглавља помињао.

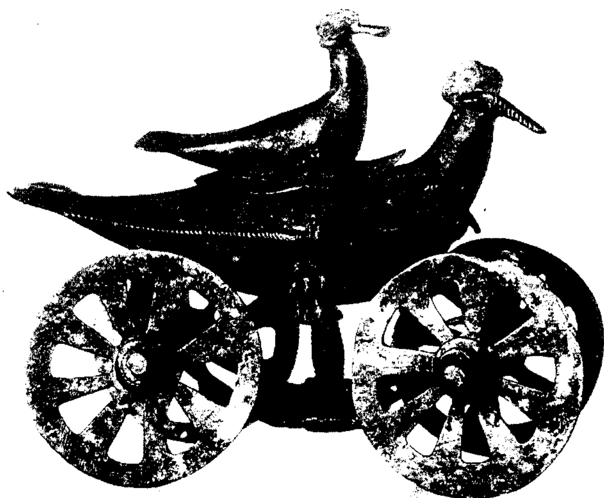

Сл. 172

Једно је свакако јасно — религија код Аутаријата није извршила никакав значајнији директан утицај на развој ликовних умјетности. Једини објекат од нешто веће ликовне вриједности који се може директно повезати с религијом јесу већ поменута гласиначка култна колица (сл. 172). Колица овог типа, с представама водених птица, повезују се обично с култом сунца или са сунчаним божанством. Како сам већ рекао, она су пронађена у једној гробници седмог стољећа — припадају, дакле, почетку жељезног доба. Међутим, и по религиозном мотиву и по свом стилу она се ослањају на традицију претходног периода — бронзаног доба. Посматрајући овај објекат, уочавамо три основне особености. Прво, сама колица су израђена посве натуралистички и са свим техничким детаљима, што значи да је мајстор једноставно имитирао тип кола који је реално постојао у његово доба, смањујући само њихове димензије. Друго, у представи птица он већ одступа од натуралистичког поступка. Мада се по облику тијела, а нарочито главе и кљуна, може лако закључити да је у питању нека барска, односно водена птица (ради се, заправо, о томе да су у једно тијело укомпоновани дијелови од двије или три различите птице), читава је представа увелико стилизирана, а ноге и крила нису чак ни маркирани. Птица је ту, дакле, више религијски симбол или атрибут него представа из реалног свијета. И најзад, у композиционом погледу аутор овог дјела отишао је већ посве изван сфере реалног. Функција птицâ у оваквим култним објектима, односно у миту који их је инспирисао, јесте да вуку кола (наравно, не на земљи, већ по небеском своду); та функција је и наглашена тиме што је на тијелу веће птице приказана орма, но птица није постављена испред кола, већ на сама кола, она их у исто вријеме и вуче и сједи на њима. Тешко је рећи како је до овог дошло; оно што се нама чини као неразумијевање и збрка, вјероватно је имало неки смисао који је тешко докучити. Можда је тијело веће птице помјерено у центар читавог објекта због тога што је, шупље изливено, служило као реципијент за неку свету течност или као кадионица (горња мања птица је, у ствари, поклопац). Али, независно од култне функције и њених посљедица по третман и композицију, читаво дјело представља зрео рад и одаје јасно запажање и сигурну руку доброг мајстора. Вриједи забиљежити како је (успркос иконографски наметнутој стилизацији) умјетник нашао начина да ове двије птице индивидуализира: већа птица, она која вуче терет, дата је с таквим нагибом врата и главе који јасно означавају покрет и напор; мања, која сједи на њеним леђима, приказана је у мировању, с високо подигнутим вратом и главом, управо онако како се птице ове врсте могу понекад видјети у природи кад мирују на површини воде.

Сл. 173

Сл. 174

Култна колица са Гласинца једини су досад пронађени објект те врсте у оквиру гласиначке културе, и, могло би се рећи, једино колико-толико самостално умјетничко дјело. Све остале израђевине које познајемо спадају у тзв. примијењену умјетност у ужем смислу: то је углавном накит, метални дијелови одјеће и, у мањој мјери, оружје и керамика. У развоју те гране умјетности доминирају у гласиначкој култури три правца, који дјеломично слиједе један други, а дјелимично се преплићу; сваки од њих има и властита изражајна средства и технике, мада се понекад појављују истовремено, на једном објекту.

Један од та три правца припада, у својој основи, касном бронзаном добу и представља само огранак западнобалканског геометријског стила. О његовим особеностима и представницима (в. сл. 154, 173—175, 166, 167), било је већ говора у једном од претходних поглавља (в. стр. 213, 229, 235—236), па нема потребе да се на њих још једном враћамо. Забиљежићемо само да је овај правац на гласиначком подручју још увијек активан и почетком жељезног доба, нарочито у седмом стољећу, мада су знакови његове декаденције све уочљивији. Сведен на украшавање прилично малих и уских површина на бронзаним наруквицама, дијадемама, нараменицама и сличним објектима (сл. 167, 176, 177), он задржава своје техничке квалитете (прецизно изведени мотиви, фини урез), али губи на композицији и разноврсности. Ту се заправо варира са неколико основних мотива, углавном наслијеђених из претходног

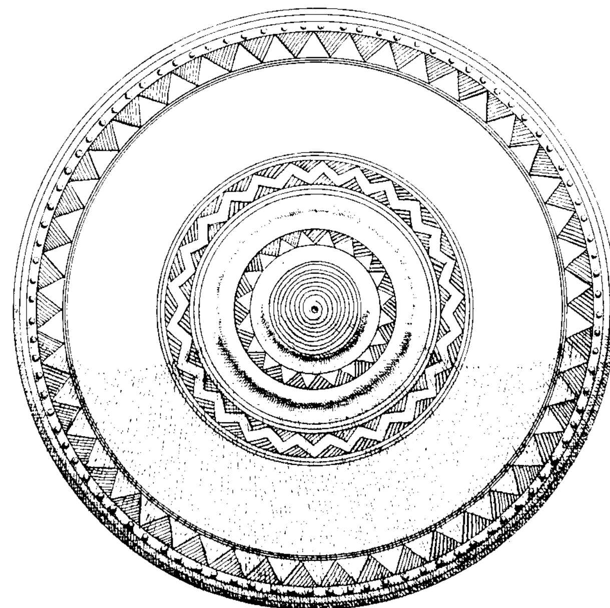

Сл. 175

периода, или наново компонованих (као што је мотив шаховског поља или ромба са троугаоним наставцима. — сл. 176, 177). Са шестим стољећем он практично ишчезава као самосталан правац; само се понеки његови мотиви, фино урезани, појављују као споредан детаљ на предметима израђеним у другој техници и са другачијим ликовним обиљежјима.

Други правац, карактеристичан првенствено за жељезно доба (углавном за период од седмог до петог стољећа); посве је другог поријекла. Он је везан за брзи напредак технике лијевања у калупима. Стога је форма, сама по себи, његово основно изражајно средство; визуелни ефекат настоји се постићи пластицитетом и рашчлањавањем основних облика, различитим профилацијама, варирањем детаља, уз обилну примјену технике ажура. Тако су развијени разноврсни типови фибула, копчи, тока, украсних игала, наруквица, привјесака и других накитних објеката (сл. 178—181). Њихов облик, а дјеломично и орнаменат, настајали су, по правилу, већ у калупу; урезани геометријски мотиви (најчешће изведени шестаром) споредан су детаљ на овим објектима. Не треба, разумије се, схватити да су све ове форме створене изворно, у оквиру гласиначке културе старијег жељезног доба. Напротив, како је већ напријед истакнуто, почетком жељезног доба читава ова област се доста широко отвара различитим утицаји-

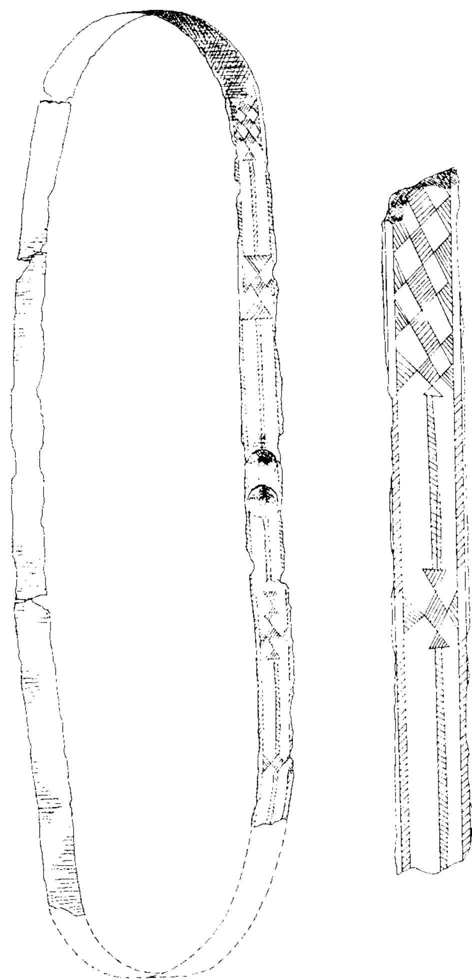

Сл. 176 а

Сл. 176 б

ма. Стога и већина основних форми припада заједничким централнобалканским, западнобалканским или подунавским прототиповима; запажају се и источноалпски, а затим и италски узори, као и утицаји претокласичне Грчке, о којим је већ било ријечи. Гласиначким мајсторима, првенствено ливцима који су се држали овог правца, ваља одати признање на умјешности с којом су готово сваки прихваћени прототип преобразили у специфичну, гласиначку варијанту.

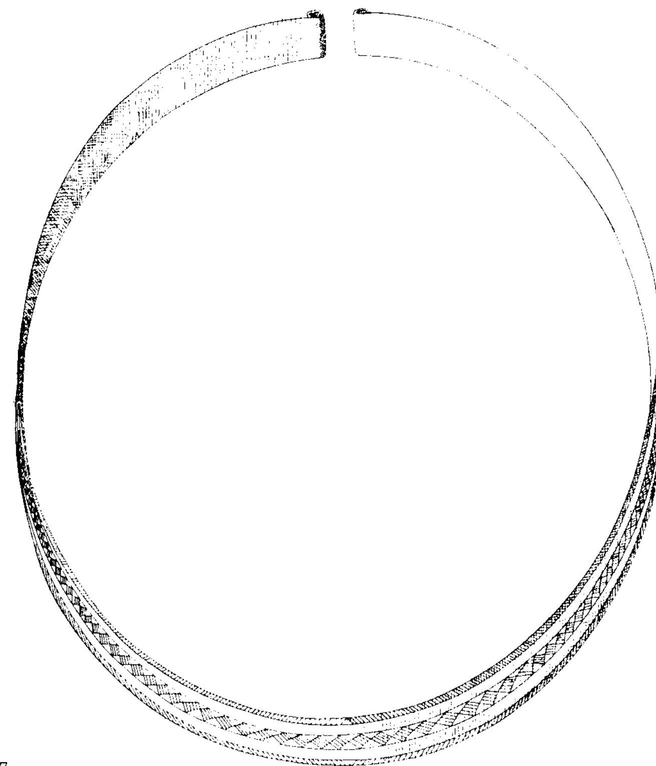

Сл. 177

Висок технички домет и лакоћа с којом су гласиначки мајстори постизали разне доста компликоване одливке пружали су добру основу да се у оквиру овог правца развије и пластика; она, међутим, готово посве недостаје. Истина, постоји неколико типова привјесака који имитирају разне објекте из реалног живота — нпр. двојне и обичне сјекире, посуде за вино, котлиће и слично, као и један тип привјесака са ситним, стилизираним птицама (сл. 180, 181). Четвороножних животиња, међутим, готово нема, а људски лик потпуно недостаје. Доста је тешко објаснити ову појаву, јер су и узори или могуће инспирације били ту, надохват руке: ако и не рачунамо контакте с грчким свијетом у седмом и раном шестом стољећу, од друге половине шестог стољећа постојао је импорт бронзаних посуда украшених фигуралним рељефима, увожени су објекти са фигуралним апликацијама и фина пластика у јантару (уп. сл. 187, 188), но све је то остало без утицаја на домаћу продукцију у бронзи.

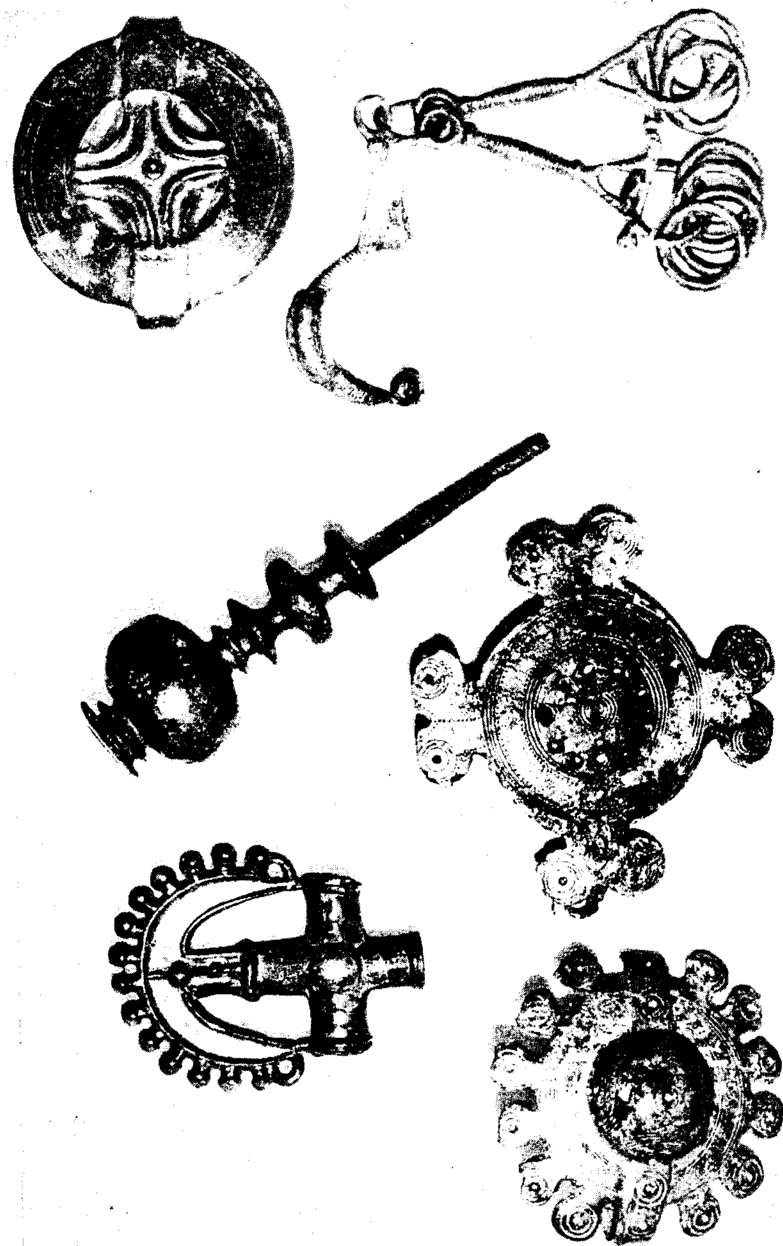

Сл. 178

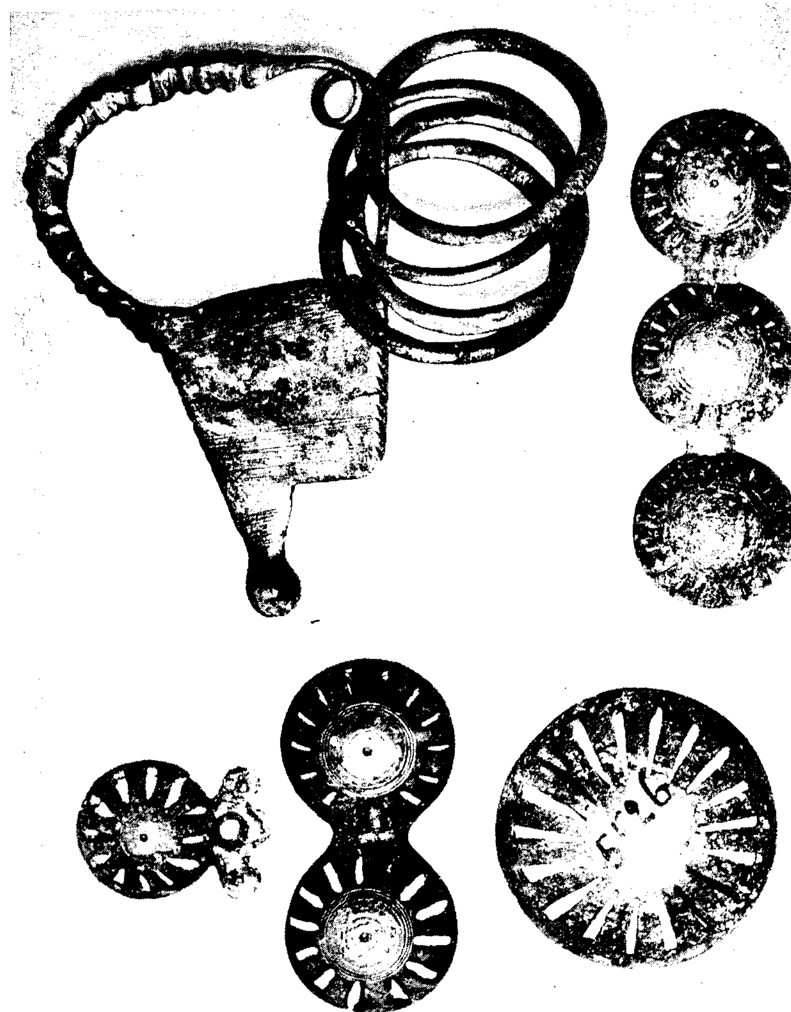

Сл. 179

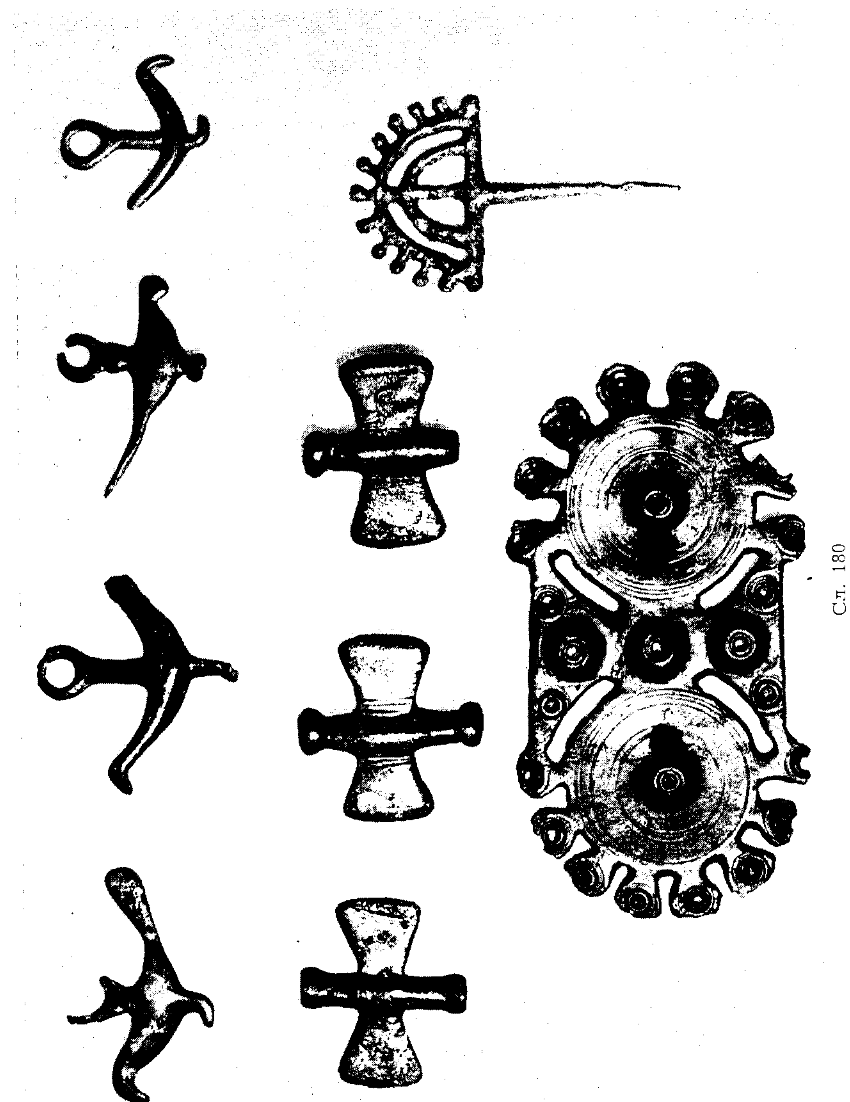

Сл. 180

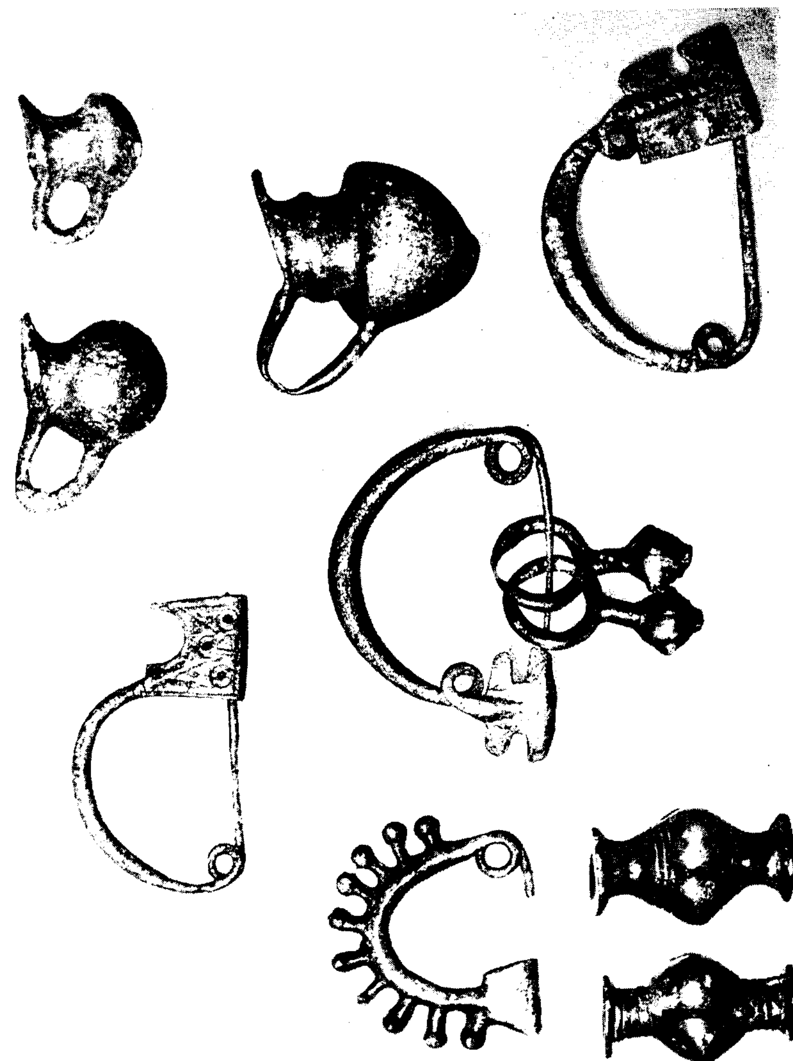

Сл. 181

Трећи правац у декоративној умјетности гласиначке области имао је дугу и занимљиву историју. Ријеч је о једном маниру украшавања везаног, у техничком погледу, искључиво за објекте рађене од тањег (али не посве танког) металног лима. Украс је извођен искуцавањем (ударцима посебних, оштрих инструмената одређене дебљине на наличје објекта постизана су већа или мања округла испупчења на његовом лицу). Обично су се комбиновала врло ситна (пречника 0,5—2 мм) и крупнија (до 2 цм) испупчења, која су се слагала у поједине мотиве и читаве композиције. Тај манир води поријекло још из почетка металног доба, па стога није необично што су се и у области гласиначке културе поједини једноставно украшени предмети овог типа јављали још у току бронзаног доба, што се овај манир ту и тамо примјењује и на објектима извођеним у духу западнобалканског геометријског стила, и то као споредни, углавном рубни елемент (в. сл. 175). Почетком жељезног доба, вјероватно под утицајима из Подунавља, он се поновно јавља, што показују раније поменути примјерци бронзаних кнемида с Илијака (в. сл. 156), али још није било дошло вријеме да се учврсти, да заузме водећу позицију. То се догодило нешто касније — крајем шестог и почетком петог стољећа. Тада је у оквиру гласиначке културе створен један тип накита, тачније читава серија украсних објеката који се типолошки своде на исти прототип. Основу тог накита чини плоча бронзаног (понекад и сребрног, а изузетно златног) лима, на једној страни широко развијена, а на другој сужена у уску траку увијену у спиралу (сл. 182—185, 190). Читав видљив дио украшаван је искуцаним орнаментима. По правилу, низовима ситнијих и крупнијих испупчења дуж ивица је израђена једнолична бордура, а унутрашњост је, бар код већих објеката, испуњавана различито распоређеним геометријским мотивима, од којих су најважнији трака, ромб, „пјешчани сат" и свастика. С истим основним обликом, накит ове

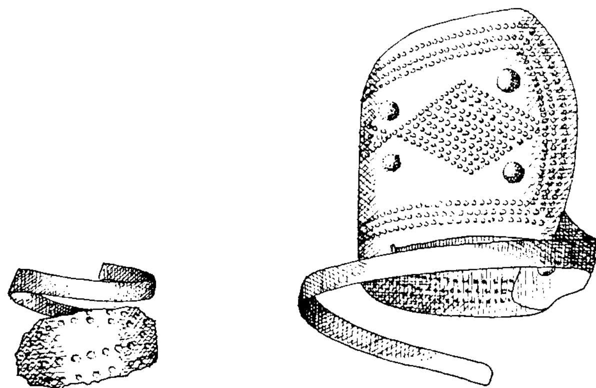

Сл. 182

Сл. 183

Сл. 184

врсте вариран је у различитим димензијама, зависно од функције: најмањи примјерци служили су као прстење (сл. 182), наушнице и украси за увојке или плетенице (сл. 183), најчешће су израђиване наруквице (сл. 184) а неки већи примјерци били су врло вјероватно ношени на глави, као дијадеме. Најзад, највећи и најрепрезентативнији објекти овог типа јесу широки појасеви, ковани искључиво од племенитог метала — злата или сребра (сл. 185, 190). Они, разумије се, нису карактеристични за гласиначку културу у цјелини из простог разлога што су били прављени само за један уски, владајући слој. Но њихова документарна вриједност и јесте у томе што својим типолошким и стилским својствима, без сумње, припадају гласиначкој култури и умјетности касног шестог и петог стољећа, издвајајући се само димензијама и скупоцјеношћу материјала од којег су израђивани. Неколико примјерака оваквих појасева, израђених од сребра, а нађених у централној и сјевероисточној Србији, стога веома рељефно одражава снажан политички утицај Аутаријата на ту област крајем шестог и почетком петог стољећа: произведени у радионицама на територију Аутаријата, или опонашани од стране мајстора који су дјеловали у земљи Трибала, ти појасеви документују моћ и престиж Аутаријата којој се прикло-

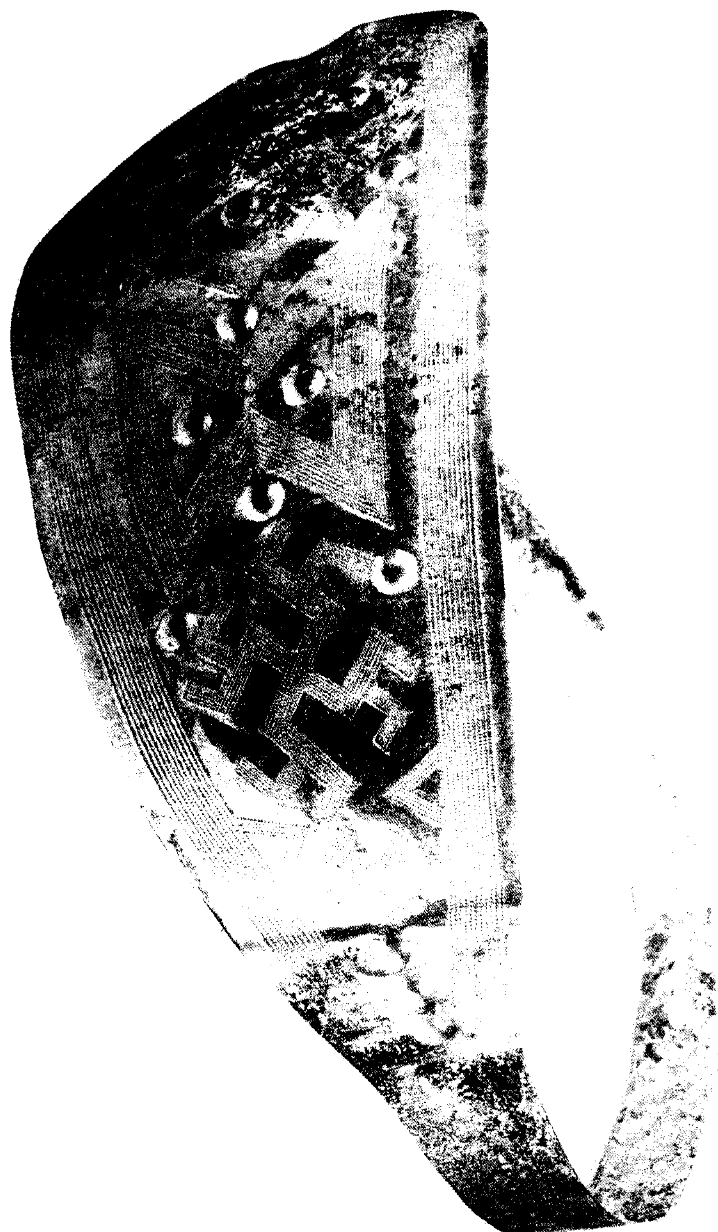

Сл. 185

нила и трибалска аристократија тог доба. С друге стране, златни појасеви овог типа, нађени у чувеном благу из Новог Пазара (сл. 185), потврђују припадност тог налаза и његових власника највишем, владајућем слоју Аутаријата овог времена: и поред све раскоши коју је себи могао дозволити, тај моћни кнез није се хтио лишити златног појаса израђеног у домаћој аутаријатској традицији, а ни његова жена златних наушница овог истог стила; у њиховој ризници они стоје равноправно са скупоцјеним предметима посве друкчијих умјетничких обиљежја и поријекла. У исто вријеме они нас уводе у једну сферу о којој нисмо имали прилике да говоримо када је било ријечи о култури и умјетности других народа и племена сјеверозападног Балкана — у сферу која се, како је то лијепо формулисао М. Гарашанин, може —

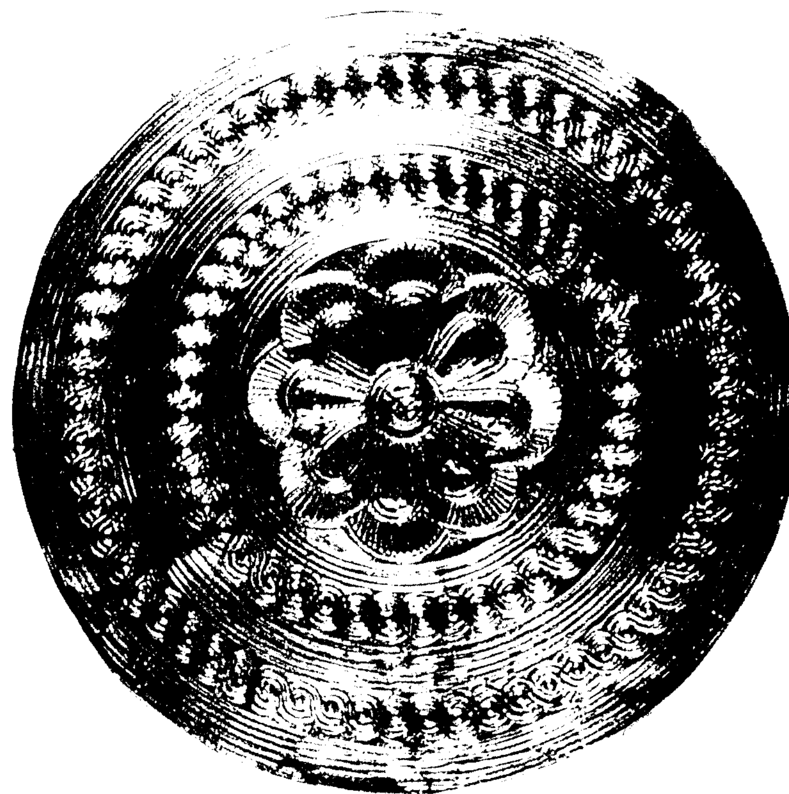

Сл. 186

Сл. 187

Сл. 188

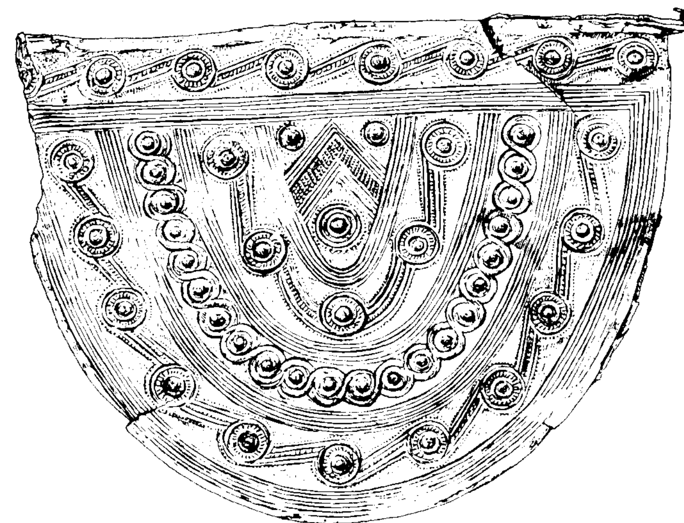

Сл. 189

mutatis mutandis — назвати „дворским" стилом у умјетности илирских племена овог доба.[41]

Налаз из Новог Пазара дао је читаву колекцију разноврсних израђевина завидне занатске, па и умјетничке вриједности. Како је тај налаз у више наврата обрађен и публикован, у цјелини или у појединостима, ја га нећу детаљно описивати.[42] Задржао бих се само на једном феномену, битном за тему која нас интересује, за аутохтони културни и умјетнички развој на овом тлу. Нема сумње да су све црнофигуралне керамичке посуде, бронзана хидрија с фигуралним украсом и остале бронзане посуде које су нађене у тој ризници, као и неки примјерци накита — продукти грчких произвођачких центара увезени за потребе ове владалачке породице. Исто је тако врло вјероватно да су путем трговине доспјеле у ову ризницу златне и стаклене перле, златно прстење и можда још неки предмети. Али је много вјероватније да је већина налаза који припадају свечаној мушкој и женској одјећи била израђена на овом тлу, у радионицама које су биле у близини, можда и рукама мајстора који су за то били позвани и наручени. И ту сад долази до занимљивог мијешања и укрштања стилских и естетских схватања, па и техника, укрштања

[41] *М. Гарашанин,* Праисторијска уметност у Југославији, у књизи Умјетност на тлу Југославије од праисторије до данас, Београд-Сарајево, 1971.

[42] Најпотпунија публикација објављена је у издању Народног музеја у Београду (*Ђ. Мано-Зиси* и *Љ. Поповић,* Нови Пазар, Београд, 1969).

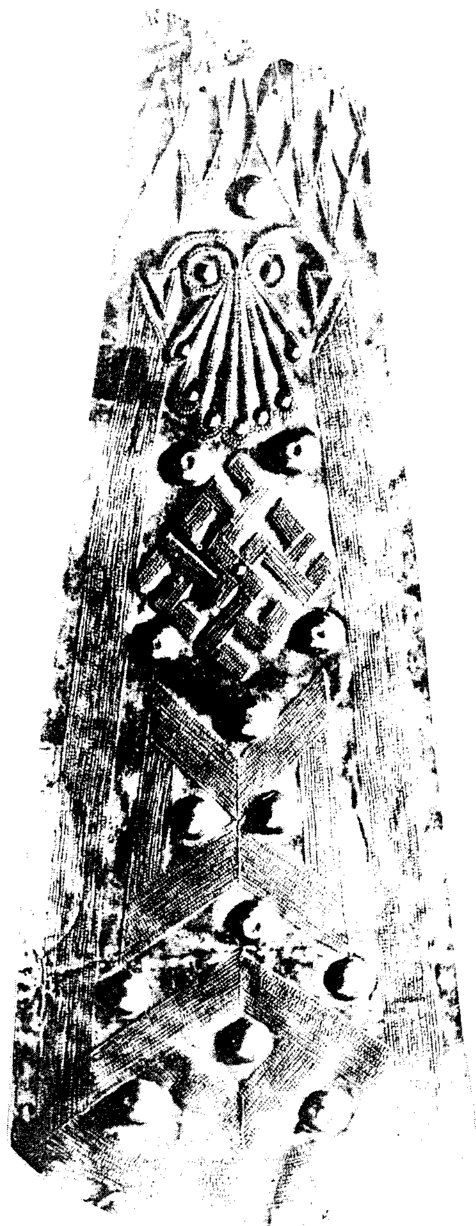

Сл. 190

типичног за ову „дворску" умјетност. Округли златни пекторали и још неки објекти изведени од танког златног лима (сл. 186) припадају по мотивима и композицији умјетности зреле грчке архаике. Фино обрађене јантарске плочице (апликације за одјећу, шљем или неке друге објекте), с угравираним цртежима грифона, хоплита и коњаника, (сл. 187) истог су стилског поријекла, а ту спадају и минијатурне јантарске статуете (објашњене као коре или свештенице — сл. 188), лавље протоме и фигурице пијетла од јантара. Полукружне златне плоче, које са пекторалима ваљда чине цјелину, показују већ укрштање грчких и аутохтоних орнаменталних мотива (сл. 189), а неки једноставнији примјерци јантарских перли (веома стилизиране представе патки, на примјер) припадају такође обликовном кругу домаће гласиначке умјетности. Најзад, већ поменути златни појасеви и наушнице (сл. 185), као и златне, сребрне и бронзане фибуле посве су домаћи, аутохтони облици.

Како је до овог укрштања дошло, можемо само нагађати. Сигурно је да су домаћи златари имали знатног удјела у изради ове богате опреме, како оне од племенитих метала и бронзе тако и јантарских перли и апликација, поготову оних које су израђене посве у домаћој традицији. За оне друге ваља помишљати на грчке мајсторе који су радили по наруџби ове владалачке породице, можда гостујући дуже или краће вријеме у њиховој земљи. Радећи истовремено и за истог наручиоца, држали су се и једни и други, углавном, својих стилских образаца и техника, али се међусобни утицај није могао избјећи. Тај утицај је доста евидентан не само на поменутим дијеловима златног или јантарског украса из Новог Пазара већ и на појединим примјерцима сребрних аутаријатских појасева, као што је онај из Умчара; ту су типични гласиначки мотиви прекинути једном доста вјешто укомпонованом грчком палметом, донекле престилизираном и прилагођеном домаћој техници (сл. 190). Ипак, ти су утицаји претежно остали ограничени на мајсторе који су радили у скупоцјенијем материјалу и за потребе владајућег друштвеног слоја; народна умјетност их није прихватила. Она се читаво пето стољеће држи углавном већ створених типова, орнаменталних композиција и техника. А затим, у четвртом стољећу старе ере, наступају по Аутаријате судбоносни догађаји; њихов се савез распада, они слабе, расипају се и најзад ишчезавају с историјске позорнице. Ту се прекида један веома дуги ток континуираног културног развоја, ту се завршава и историја умјетности Аутаријата — у којој, додуше, нису створили велика дјела, али су, кад се све сабере, дали ипак не мали допринос.

ПОГОВОР

Посљедње поглавље ове књиге требало је да носи наслов „Сјеверна Илирија" и да прикаже развој у крајевима између Неретве и Скадарског језера, односно Дрима, дакле у области која је улазила у састав илирске државе у вријеме њеног највећег успона и у којој се, заправо, и завршила њена историја. Кад сам, међутим, боље проучио постојећи археолошки материјал, дошао сам до закључка да би то, у приличној мјери, био узалудан покушај. Истина, за посљедња три стољећа старе ере — која су нам и из очуваних писаних извора најбоље позната — постоји нешто више материјала. Систематски истражена, велика некропола у Гостиљу код Скадарског језера, заједно с налазима из Будве, Момишића и неких других локалитета, даје извјестан увид у материјалну, па и духовну културу Лабеата и неких других илирских племена ове области у посљедњим стољећима независности. С друге стране, ископавања која се већ читаву деценију изводе на Градини у Ошанићима, код Стоца, мада још далеко од завршетка, доста добро илуструју развој и особености тог великог насеља, вјероватно главног града Даорса. Међутим, други, сигурно не мање значајни градови овог доба или су само дјеломично испитани (као што је случај с Медуном), или се о њима још увијек не зна готово ништа, мада су морали бити важни центри (Улцињ, Будва, Рисан и вјероватно још неколико мјеста у Боки Которској). Што идемо даље у прошлост, документација је све оскуднија и неповезанија. Из читавог периода пуног жељезног доба (7—4. стољеће старе ере) познајемо само двадесетак налазишта, углавном гробова, истражених ту и тамо у источној Херцеговини, јужној Далмацији и Црној Гори, уз нешто случајних налаза. Готово све што се на основу њих може рећи односи се на њихову повезаност са гласиначком културом, на једној, и са сродним културама илирских племена у сјеверној Албанији, на другој страни; постоје и извјесне мање разлике, које се нарочито манифестују у 5. и 4. стољећу, што је вјероватно резултат одређеног локалног развоја, утицаја с југа, а можда и неких политичких догађаја — но све то тек треба испитивати. Насеља овог периода посве су неистражена, а управо би она, заједно с налазима из гробова, највише могла помоћи да

уочимо сродност и разлике у односу на остала подручја сјеверозападног Балкана о којим је била ријеч у овој књизи.[43]

Најзад, ту је и готово посве отворено питање бронзаног доба у овим крајевима. Подаци којима располажемо о тумулима ископаваним на неколико тачака у источној Херцеговини и Црној Гори, о неким насељима која су тек идентификована, али не и испитана, о једном специфичном типу бронзане сјекире произвођене, како изгледа, у овим крајевима током средњег бронзаног доба итд. итд. — сви ти подаци наводе, додуше, на занимљиве хипотезе, но конци су ту још толико покидани да би их сваки покушај реконструкције вјероватно више заплео него повезао. Нови и најновији налази — попут раније поменутих цртежа на стијени из Липаца или недавно откривене гробнице неког племенског вође раног бронзаног доба из Тиватског поља у Боки[44] — показују нам да се у овим крајевима могу очекивати и друга, посве непредвидива открића и отворити неки нови кутови гледања на развој током бронзаног доба у овом дијелу западног Балкана. А не треба заборавити да је управо бронзано доба, како по свему изгледа, било оно пресудно вријеме кад је стварана основа из које ће се искристалисати готово сви народи и племена о којим је овдје било говора, па сигурно и они који су насељавали области касније илирске државе. Стога је питање бронзаног доба ових крајева — који чине мост између „Илира у ужем смислу" и оних других народа и племена сјеверозападног и централног Балкана за које смо склони да вјерујемо да би се могли сматрати „Илирима у ширем смислу" — посебно важно, али и посебно осјетљиво. Фундаментална теренска истраживања ту су неопходна и сваки напор учињен на том пољу кориснији је од било каквих хипотеза заснованих на посве оскудној и неповезаној грађи.

То су разлози због којих је ово поглавље остало ненаписано.

[43] За општу оријентацију, односно детаљније податке о неким важнијим налазиштама, види поглавље о бронзаном и жељезном добу и о илирској држави од М. и Д. Гарашин у „Историји Црне Горе", I том, Цетиње, 1967, рад *Ђ. Баслера* Некропола на Велим Лединама у Гостиљу (Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине, XXIV, 1969), те радове *З. Марића* о Ошанићима (Гласник Земаљског музеја БиХ, XXV, 1970).

[44] Овај изванредан налаз — гроб је, поред двије посуде, садржавао и сребрну бојну сјекиру, украшену златним дугметом и златни бодеж — објавили су *М. Паровић-Пешикан* и *В. Трбуховић* (Старинар Н. С., књ. XXII, Београд, 1971).

ПОПИС ИЛУСТРАЦИЈА*

Сл. 25: Бутмир код Сарајева— Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (54)
Сл. 26: Бутмир код Сарајева — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (изворно, в. 37, 54)
Сл. 27: Бутмир код Сарајева — Земаљски музеј, Сарајево — фото. М. Север, Сарајево (37)
Сл. 28: Бутмир код Сарајева — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (54)
Сл. 29 и 30: Бутмир код Сарајева — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (37)
Сл. 31: Бутмир код Сарајева — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (54)
Сл. 32: Бутмир код Сарајева — Земаљски музеј, Сарајево — по Ф. Фиали, цртеж: С. Перишић, Сарајево (37)
Сл. 33: Небо, Брајковићи у долини Биле код Травника — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (5)
Сл. 34: Небо — реконструкција статуете са сл. 33, цртеж: С. Перишић, Сарајево
Сл. 35: Бутмир код Сарајева — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (54)
Сл. 36: Бутмир код Сарајева — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (37)
Сл. 37: Бутмир код Сарајева — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: J. Станојевић, Сарајево (37)
Сл. 38 и 39: Бутмир код Сарајева — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (37)
Сл. 40: Бутмир код Сарајева — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (54)
Сл. 41 до 43: Пивница у Поточанима код Оџака — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (11)
Сл. 44: Под код Бугојна — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (17)
Сл. 45: Љубомир код Требиња — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (изворно)
Сл. 46: Градина у селу Зецови код Приједора — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (10)
Сл. 47 и 48: Пећина Хрустовача код Санског Моста — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (44)
Сл. 49: Градац у Которцу код Сарајева — Земаљски музеј, Сарајево — реконструкција: М. Тадић, фото: М. Север, Сарајево (43)
Сл. 50: Љубомир код Требиња — Земаљски музеј, Сарајево — реконструкција, цртеж: С. Кудра, Сарајево (изворно)
Сл. 51: Бителић код Сиња — Археолошки музеј, Сплит — по А. Бенцу, цртеж: J. Станојевић, Сарајево (12)
Сл. 52 и 53: Липци, Бока Которска — фото: Завичајни музеј, Херцег-Нови
Сл. 54: цртеж: С. Перишић, Сарајево

Сл. 55: цртеж: С. Перишић, Сарајево (по V. Milojčić, Weltatlas der Urgeschichte, München 1955).
Сл. 56: Беретинова градина у Радовину код Задра — по Ш. Батовићу, (детаљ), цртеж: С. Кудра, Сарајево (3)
Сл. 57: Сали, Дуги Оток — Археолошки музеј, Задар — по Ш. Батовићу, цртеж: J. Станојевић, Сарајево (1)
Сл. 58: Дрвар — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (31)
Сл. 59: Нин — Археолошки музеј, Задар — фото: А. Бркан, Задар (2)
Сл. 60: Анкона — Museo nazionale, Ancona — дјелимична реконструкција по публикацији и властитим скицама, цртеж: С. Кудра, Сарајево (49)
Сл. 61 и 62: Нин — Археолошки музеј, Задар — фото: А. Бркан, Задар (2)
Сл. 63 и 64: Кекића главица, Петровићи код Бос. Крупе — Музеј Поуња, Бихаћ — реконструкција, цртеж: J. Станојевић, Сарајево (15)
Сл. 64а: Крњеуша код Бос. Петровца — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (21)
Сл. 65: Компоље код Оточца — Археолошки музеј, Загреб — фото: М. Грчевић, Загреб (24)
Сл. 66: Рибић код Бихаћа — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (20)
Сл. 67: Медак код Госпића — Археолошки музеј, Загреб — детаљ, цртеж: J. Станојевић, Сарајево (изворно објављено с допуштењем Р. Бижић-Дрехслер, Загреб
Сл. 68: Компоље код Оточца — Археолошки музеј, Загреб — цртеж: J. Станојевић, Сарајево (изворно објављено с допуштењем Р. Бижић-Дрехслер, в. 24)
Сл. 69: Прозор код Оточца — Археолошки музеј, Загреб — по Ш. Љубићу, цртеж: J. Станојевић, Сарајево (45, в. 26)
Сл. 70: Компоље код Оточца — Археолошки музеј, Загреб — фото: М. Грчевић, Загреб (24)
Сл. 71: Језерине код Бихаћа — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (52)
Сл. 72 и 73: Прозор код Оточца — Археолошки музеј, Загреб — фото: М. Грчевић, Загреб (45, в. 26)
Сл. 74: Језерине код Бихаћа — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: J. Станојевић, Сарајево (52)
Сл. 75: Рибич код Бихаћа — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (20)
Сл. 76: Језерине код Бихаћа — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (50)
Сл. 77: Језерине, детаљ привјеска са сл. 76 — фото: М. Север, Сарајево
Сл. 78: Рипач код Бихаћа — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (22)

Сл. 79а и 79б: Кекића главица код Бос. Крупе (предња и задња страна 1 идола) — Музеј Поуња, Бихаћ — цртеж: Ј. Станојевић, Сарајево (15)

Сл. 80а и 80б: Велика градина у Варвари на врелу Раме — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (изворно, в. 17)

Сл. 81: Рибић код Бихаћа — Земаљски музеј, Сарајево — по Д. Сергејевском, цртеж: Ј. Станојевић, Сарајево (57)

Сл. 82а, б, ц: Заложје код Бихаћа — Музеј Поуња, Бихаћ — по И. Чремошник, цртеж: Ј. Станојевић, Сарајево (19)

Сл. 83 и 84: Рибић код Бихаћа (детаљи урне сл. 81) — цртеж: Ј. Станојевић, Сарајево

Сл. 85: Компоље код Оточца — Археолошки музеј, Загреб — по Р. Бижић — Дрехслер (24)

Сл. 86 и 87: Језерине код Бихаћа — Земаљски музеј, Сарајево — по Д. Сергејевском, цртеж: Ј. Станојевић, Сарајево (19)

Сл. 88: Сански Мост — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (33)

Сл. 89 и 90: Доња Долина код Бос. Градишке — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (изворно, в. 47, 65)

Сл. 91: Доња Долина код Бос. Градишке — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (61)

Сл. 92: Доња Долина код Бос. Градишке — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (62)

Сл. 93: Доња Долина код Бос. Градишке — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (47)

Сл. 94: Перинград код Власенице — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (30)

Сл. 95: Доња Долина код Бос. Градишке — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (47)

Сл. 96: Реконструкција по налазима из једне гробнице у Доњој Долини — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: С. Перишић, Сарајево

Сл. 97 и 98: Доња Долина код Бос. Градишке — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (47)

Сл. 99а: Под код Бугојна — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (17)

Сл. 99б: Реконструкција у пресјеку пећи са сл. 99а — цртеж: С. Кудра, Сарајево

Сл. 100а и б: Велика градина у Варвари на врелу Раме — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (изворно, в. 17)

Сл. 101 до 103: Под код Бугојна — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (16, 17)

Сл. 104: Под код Бугојна — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: Ј. Станојевић, Сарајево (17)

Сл. 105 до 107: Под код Бугојна (мотиви на ободима здјела и реконструкција једне здјеле) — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: С. Перишић, Сарајево (17)

Сл. 108: Под код Бугојна — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: Ј. Станојевић, Сарајево (17)

Сл. 109 до 111: Под код Бугојна — Земаљски музеј, Сарајево — реконструкција, цртеж: С. Перишић, Сарајево (17)

Сл. 112: Под код Бугојна — Земаљски музеј, Сарајево — реконструкција, цртеж: Ј. Станојевић, Сарајево (изворно, в. 17)

Сл. 113: Под код Бугојна (орнаментални мотиви на ободима посуда) — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: С. Перишић, Сарајево (17)

Сл. 114: Под код Бугојна — Земаљски музеј, Сарајево — реконструкција, цртеж: С. Перишић, Сарајево (изворно, в. 17)

Сл. 115: Под код Бугојна (орнаментални мотив на посуди) — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: С. Перишић, Сарајево (17)

Сл. 116: Под код Бугојна (орнаментални мотив на посуди) — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: Ј. Станојевић, Сарајево (17)

Сл. 117: Под код Бугојна (орнаментални мотив на посуди) — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: С. Перишић, Сарајево (17)

Сл. 118: Под код Бугојна — Земаљски музеј, Сарајево — реконструкција, цртеж: С. Перишић, Сарајево (17)

Сл. 119: Под код Бугојна (орнаментални мотив на посуди) — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: С. Перишић, Сарајево (17)

Сл. 120: Под код Бугојна — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (17)

Сл. 121: Под код Бугојна — реконструкција посуде којој припада дио на сл. 120 (М. Тадић) — фото: М. Север, Сарајево

Сл. 122: Велики Мошуњ код Травника — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: Ј. Станојевић, Сарајево (64)

Сл. 123 и 124: Велики Мошуњ код Травника — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: Ј. Станојевић, Сарајево (64)

Сл. 125: Долина Лашве, крај Травника — Земаљски музеј, Сарајево, фото: М. Север, Сарајево (53)

Сл. 126 до 128: Тешањ — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: Ј. Станојевић, Сарајево (63)

Сл. 129: Грапска код Добоја — Завичајни музеј, Добој — цртеж: С. Кудра, Сарајево (6)

Сл. 130: Под код Бугојна — Земаљски музеј, Сарајево — реконструкција, цртеж: Ј. Станојевић (17)

Сл. 131 до 133: Под код Бугојна — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: Ј. Станојевић, Сарајево (17)

Сл. 134: Под код Бугојна (орнаментални мотив на посуди) — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: Ј. Станојевић, Сарајево (17)

Сл. 135: Под код Бугојна — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: Ј. Станојевић, Сарајево (17)

Сл. 136: Велика градина у Мркодолу, Дувањско поље — фото: — Д. Говедарица, Сарајево (изворно објављено с допуштењем Б. Говедарице)

Сл. 137: Горица код Груда — по Ћ. Трухелки, цртеж: С. Кудра, Сарајево (60)

Сл. 138: Горица код Груда (дио налаза из светилишта) — фото: М. Север, Сарајево (60)

Сл. 139 и 140: Опачићи, Гламочко поље — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (56)

Сл. 141: Црни Умац, село Потравље код Сиња — Археолошки музеј, Сплит, по И. Маровићу, цртеж: Ј. Станојевић, Сарајево (48)

Сл. 142: Крехин Градец код Читлука — Фрањевачки самостан у Хумцу код Љубушког (изворно објављено с допуштањем фра Боницијa Рупчића, Хумац)

Сл. 143: Крехин Градец код Читлука — Археолошки музеј, Загреб — по М. Much, цртеж: Ј. Станојевић, Сарајево (50, в. 45)

Сл. 144: Крехин Градец код Читлука — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (35)

Сл. 145а и 145б: Горица код Груда — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: Ј. Станојевић, Сарајево (60)

Сл. 146а: Дриновци код Груда — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: Ј. Станојевић, Сарајево (60)

Сл. 146б: Горица код Груда — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: Ј. Станојевић, Сарајево (60)

Сл. 147: Оток, Витина код Љубушког — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: С. Кудра, Сарајево (18)

Сл. 148: Реконструкција по налазима из гробова у југозападној Босни и западној Херцеговини — цртеж: С. Перишић, Сарајево

Сл. 149: Рудна Коса, Градац код Посушја — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: Ј. Станојевић, Сарајево (29)

Сл. 150: Горица код Груда — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (60)

Сл. 151: Груде — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (изворно, в. 36)

Сл. 152: Совићи код Груда — Фрањевачки самостан у Хумцу код Љубишког — цртеж: Ј. Станојевић, Сарајево (изворно) објављено с допуштањем фра Боницијa Рупчића, Хумац)

Сл. 153: Студенци код Љубушког — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: Ј. Станојевић, Сарајево (66)

Сл. 154: Илијак, Горња Винча код Рогатице — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: С. Кудра, Сарајево (овде се први пут објављује у свим појединостима старији, урезани геометријски орнаменат са једне од кнемида из тумула III у Илијаку; на раније објављеним цртежима пропорције нису сасвим тачне, неке појединости недостају, а, услед истицања млађег, искуцаног украса, не добија се јасна и цјеловита представа старијег урезаног орнамента — в. 8, 28.)

Сл. 155: долина ријеке Мати, Албанија — Археолошки музеј, Тирана — по H. Ceka и S. Islami, цртеж: С. Кудра, Сарајево (41)

Сл. 156: Илијак, Горња Винча код Рогатице (детаљ с једне бронзане кнемиде) — Земаљски музеј, Сарајево — фото: М. Север, Сарајево (28)

Сл. 157: Илијак, Горња Винча код Рогатице — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: С. Кудра, Сарајево (28, в. 8)

Сл. 158: Реконструкција по фрагментима из једног од кнежевских гробова у Илијаку — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: С. Кудра, Сарајево (в. 8, 28)

Сл. 159 а и б: Русановићи код Рогатице — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: С. Кудра, Сарајево (8)

Сл. 160: Аргос, Грчка — по Ch. Waldstein и R. Norton, цртеж: С. Кудра, Сарајево (67)

Сл. 161: Ефес, Турска — по D. G. Hogarth, цртеж: С. Кудра, Сарајево (55)

Сл. 162: Аитос, оток Итака, Грчка — по M. Robertson, цртеж: С. Кудра, Сарајево (55)

Сл. 163: Крижевац, Заграђе код Сокоца — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: С. Кудра, Сарајево (изворно, в. 34)

Сл. 164: Илијак, Горња Винча код Рогатице — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: С. Кудра, Сарајево (28, в. 8)

Сл. 165 а: Ефес, Турска — по D. G. Hogarth, цртеж: С. Кудра, Сарајево (40)

Сл. 165 б: Спарта, Грчка — по R. M. Dawkins, цртеж: С. Кудра, Сарајево (23)

Сл. 166: Бранковићи, Рогатица — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: С. Кудра, Сарајево (8)

Сл. 167 а и б: Илијак, Горња Винча код Рогатице — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: С. Кудра, Сарајево (28, в. 8)

Сл. 168: Олимпија, Грчка — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: С. Кудра, Сарајево (изворно)

Сл. 169: Грчка — по G. Karo, цртеж: С. Кудра, Сарајево (42)

Сл. 170 а: Мала градина у Бјелосављевићима код Сокоца — по Ћ. Трухелки, цртеж: С. Кудра, Сарајево (59)

Сл. 170 б: „Хрељин град" (Градац) у Кули код Сокоца — по Ћ. Трухелки, цртеж: С. Кудра, Сарајево (59)

Сл. 171: Реконструкција по налазима из једног од кнежевских гробова у Илијаку — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: С. Кудра, Сарајево (28, в. 8)

Сл. 172: Гласиначко поље, код Сокоца — Naturhistorisches Museum, Wien — фото: Naturhistorisches Museum, Wien (39)

Сл. 173: Живаљевићи код Рогатице — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: С. Кудра, Сарајево (34, в. 7)

Сл. 174: Маравићи код Рогатице — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: С. Кудра, Сарајево (58, в. 7)

Сл. 175: Плање код Рогатице — Земаљски музеј, Сарајево — цртеж: С. Кудра, Сарајево (32, в. 7)

Сл. 190: Умчари код Смедерева — Народни музеј, Београд — по Д. Гарашанин (38)

Овај „Попис илустрација" израђен је првенствено за потребе стручњака који се буду хтјели послужити овом књигом. За сваки објекат који се овдје објављује наведено је мјесто налаза, а — уз неколико изузетака — и назив музеја или збирке у којем се тај објекат чува. Највећи дио објеката објављује се овдје у цртежима или фотографијама израђеним посебно за ову књигу, уз назнаку аутора цртежа, односно фотографије. Само у неколико случајева биле су преснимљене или прецртане илустрације из појединих дјела, што је у попису назначено позивањем на аутора дјела (на пр. „по В. Радимском . . ."). У „Попису литературе уз илустрације" који се даје у наставку назначена су, у највећем броју случајева, она дјела у којим су поједини објекти први пут били објављени. Редни бројеви из тог пописа уврштени су, уз друге податке о овдје објављеним објектима, у „Попис илустрација", у загради на крају сваке јединице. Ако се неки објекат објављује први пут у овој књизи назначено је то у "Попису илустрација" са „изворно". Често пута се ради о објектима који до сада нису били објављени, али припадају налазиштима која су иначе у литератури обрађена и позната. У таквим случајевима, поред ознаке „изворно" стоји и одговарајући број из „Пописа литературе уз илустрације" под којим је наведена основна (или једна од основних) библиографска јединица о том налазишту. Најзад, за извјесне објекте, нарочито оне који су први пут били објављени у неким старијим и теже приступачним публикацијама, а касније су били поново објављени или интерпретирани у неком каталогу, монографији или студији — наведена је, поред примарне и секундарна литература (на пр. 37, в. 12)

ПОПИС ЛИТЕРАТУРЕ УЗ ИЛУСТРАЦИЈЕ

1. Батовић, Ш.: Из раног жељезног доба Либурније, Диадора 1, Задар 1959, стр. 37 и д.
2. Batović, Š.: Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen, Archaeologia Iugoslavica, VI, Beograd, 1965, str. 55 i d.
3. Батовић, Ш.: Истраживања илирског насеља у Радовину, Диадора 4, Задар 1968, стр. 53 и д.
4. Батовић, Ш.: Односи Далмације и Грчке у неолиту, Радови Филозофског факултета 6. Задар 1969, стр. 5 и д.
5. Бенац, А.: Истраживања прехисторијских налазишта у долини Биле, ГДЗ НС IV-V, Сарајево 1950, стр. 5 и д.
6. Бенац, А.: Нови прехисторијски налази из Босне и Херцеговине, ГЗМ НС IX, Сарајево 1954, стр. 163 и д.
7. Бенац, А. и Човић, Б.: Гласинац I, Сарајево 1956.
8. Бенац, А. и Човић, Б.: Гласинац II, Сарајево 1957.
9. Бенац, А.: Зелена пећина, ГЗМ НС XII, Сарајево 1957, стр. 61 и д.
10. Бенац, А.: Славонска и Илирска култура на прехисторијској градини Зецови код Приједора, ГЗМ НС XIV, Сарајево 1959, стр. 13 и д.
11. Бенац, А.: Пивница код Оџака и неки проблеми костолачке културе, ГЗМ НС XVII, Сарајево 1962, стр. 21 и д.
12. Бенац, А.: Студије о каменом и бакарном добу у сјеверозападном Балкану, „Веселин Маслеша" Сарајево 1964. (објављено и на њемачком језику: Studien zur Stein- u. Kupferzeit in nordwestlichen Balkan, 42. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des DAI, Berlin 1962).
13. Бенац, А.: Обре II, неолитско насеље бутмирске групе у Горњем пољу, ГЗМ НС XXVI, Сарајево 1971, стр. 5 и д.
14. Бенац, А.: Обре I, неолитско насеље старчевачко-импресо и какањске културе на Раскршћу, ГЗМ НС XXVII—VIII, Сарајево 1973, стр. 5 и д.
15. Човић, Б.: Градинско насеље на Кекића главици, ГЗМ НС XVII, Сарајево 1962, стр. 41 и д.
16. Čović, B.: Die Inschrift von Bugojno und ihre Chronologie, Archeaologia Iugoslavica V, Beograd 1964, str. 25 i d.
17. Човић, Б.: Увод у стратиграфију и хронологију праисторијских градина у Босни, ГЗМ НС XX, Сарајево 1965, стр. 27 и д.
18. Човић, Б.: Налаз праисторијског накита из Отока (Витина), ГЗМ НС XXVI, Сарајево 1970, стр. 301 и д.
19. Чремошник, И.: Споменик с јаподским коњаницима из Заложја код Бихаћа, ГЗМ НС XIV, стр. 103 и д.
20. Ћурчић, В.: Равна гробишта Јапода у Рибићу код Бихаћа, ГЗД X, Сарајево 1898, стр. 627 и д.
21. Ћурчић, В.: Старине из околине Бос. Петровца, ГЗМ XIV, Сарајево 1902, стр. 229 и д.
22. Ћурчић, В.: Прехисторичка сојеница бронцаног доба у Рипчу крај Бихаћа у Босни, ГЗМ XX, Сарајево 1908, стр. 149 и д.
23. Dawkins, R. M.: The Sanctuary of Arthemis Orthia at Sparta, London 1929.
24. Дрехслер-Бижић, Р.: Резултати истраживања јаподске некрополе у Компољу 1955—1956, ВАМЗ II Загреб 1961, стр. 67 и д.

25. Дрехслер-Бижић, Р.: Јаподске капе и оглавља, ВАМЗ III, Загреб 1968, стр. 29 и д.
26. Дрехслер-Бижић, Р.: Некропола праисторијских Јапода у Прозору код Оточца, ВАМЗ VI—VII, Загреб, 1973, стр. 1 и д.
27. Фиала, Ф.: Резултати прехисторичког испитивања на Гласинцу у љету 1892, ГЗМ IV, Сарајево 1892, стр. 398 и д.
28. Фиала, Ф.: Успјех претраживања прехисторичких громила на Гласинцу године 1893, ГЗМ V, Сарајево 1893, ст. 717 и д.
29. Фиала, Ф.: Прилози римској археологији Херцеговине, ГЗМ V, Сарајево 1893, стр. 511 и д.
30. Фиала, Ф.: Прехисторичке биљешке, ГЗМ VI, Сарајево 1894, стр. 325 и д.
31. Фиала, Ф.: Цртице из Доњег Унца, ГЗМ VI, Сарајево 1894, стр. 421 и д.
32. Фиала, Ф.: Резултати претраживања прехисторичких громила на Гласинцу године 1895, ГЗМ VII, Сарајево 1895, стр. 533 и д.
33. Фиала, Ф.: Некропола равних гробова код Санског Моста, ГЗМ VIII, Сарајево 1896, стр. 219 и д.
34. Фиала, Ф.: Успјеси прекопавања прехисторичких громила у југоисточној Босни (до Гласинца), године 1897, ГЗМ IX, Сарајево 1897, ст. 585 и д.
35. Фиала, Ф.: Археолошке биљешке из Босне и Херцеговине, ГЗМ IX, Сарајево 1897, стр. 676 и д.
36. Фиала, Ф.: Неколико грчких шљемова, нађених у Босни и Херцеговини, ГЗМ IX, Сарајево 1897, стр. 657 и д.
37. Fiala, F.: Die neolitische Station von Butmir, II Sarajevo 1898.
38. Гарашанин, Д.: Сребрни илирски накит из Умчара, Старинар НС XI, Београд 1966, стр. 86 и д.
39. Hochstätter, F.: Über einen Keselwagen aus Bronze aus einem Hügelgrab von Glasinac in Bosnien, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft X, Nr. 10—12, Wien 1881, str. 289 i d.
40. Hogarth, D. G.: Excavations at Ephesus, London 1908.
41. Islami, S. i Ceka, H.: Nouvelles donées sur l'antiquité illyrienne en Albanie, Studia Albanica 1/1964, Tirana 1964, str. 91 i d.
42. Karo, G. Geometrische Kultur (u M. Ebert: Reallexikon der Vorgeschichte, Bd. IV, Berlin 1926, str. 246 i d.).
43. Korošec, J.: Gradina »Gradac«, bei Kotorac, GZM LII, Sarajevo 1941, str. 77 i d.
44. Корошец, Ј.: Пећина Хрустовача, нови локалитет славонске културе, ГМЗ НС I, Сарајево 1946, стр. 7 и д.
45. Љубић, Ш.: Попис аркеологичкога одјела нар. зем. музеја у Загребу I, Загреб 1889.
46. Мано-Зиси, Ђ. и Поповић, Љ.: Нови Пазар, илирско-грчки налаз, Београд 1969.
47. Марић, З.: Доња Долина, ГЗМ НС XIX, Сарајево 1964, стр. 5 и д.
48. Маровић, И.: Неколико налаза из халштатског периода у Далмацији, Вјесник за археологију и хисторију далматинску LXIII—LXIV, Сплит 1962, стр. 5 и д.
49. Mehart, G.: Donauländische Beziehungen der früheisenzeitlichen Kulturen Mittelitaliens, Bonner Jahrbücher 147, Darmstadt 1942, str. 1 i d.
50. Much, M.: Der Bronzeschatz von Krehin Gradac in der Hercegovina, Mitteilungen der K. K. Central-Kommission XIV, Wien 1888, str. 7 i d.
51. Пушић, И.: Праисторијски цртежи на стијени у Липцима, Годишњак Центра за балканолошка испитивања АНУ БиХ IV, Сарајево 1966, стр. 187 и д.
52. Радимски, В.: Некропола на Језеринама у Притоци код Бишћа, ГЗМ V, Сарајево 1893, стр. 37 и д.
53. Радимски, В.: Археолошке цртице из Босне и Херцеговине, ГЗМ VI, Сарајево 1894, стр. 429 и д.
54. Radimsky, W.: Die neolithische Station von Butmir IX, Sarajevo 1895.
55. Robertson, M.: Excavations in Ithaca, Annual of the British School at Athens No XLIII, 1948, str. 1 i d.

56. Сергејевски, Д.: Дијана и Силван, ГЗМ XLI, Сарајево 1929, стр. 95 и д.
57. Сергејевски, Д.: Јаподске урне, ГЗМ НС IV—V, Сарајево 1950, стр. 45 и д.
58. Трухелка, Ћ.: Ископине на прехисторијскоме гробишту на Гласинцу, ГЗМ II, Сарајево 1890, стр. 386 и д.
59. Трухелка, Ћ.: Прехисторичке градине на Гласинцу, ГЗМ III, Сарајево 1891, стр. 306 и д.
60. Трухелка, Ћ.: Два прехисторијска налаза из Горице, ГЗМ XI, Сарајево 1900, стр. 339 и д.
61. Трухелка, Ћ.: Сојеница у Доњој Долини, ГЗМ XIII, Сарајево 1901, стр. 227 и д.
62. Трухелка, Ћ.: Сојеница у Доњој Долини, ГЗМ XV, Сарајево 1903, стр. 542.
63. Трухелка, Ћ.: Прехисторијски налази у Босни и Херцеговини, ГЗМ XIX, Сарајево 1907, стр. 57 и д.
64. Трухелка, Ћ.: Један одличан налаз бронцане добе из Великог Мошуња, ГЗМ XXV, Сарајево 1913, стр. 325 и д.
65. Трухелка, Ћ.: Културне прилике Босне и Херцеговине у доба прехисторичко, ГЗМ XXVI, Сарајево 1914, стр. 43 и д.
66. Вего, М.: Статуета из Студенаца, ГЗМ НС IX, Сарајево 1954, стр. 175 и д.
67. Waldstein, Ch. i Norton, R.: The Argive Heraeum, Vol. II, Boston — New York 1905.

СКРАЋЕНИЦЕ:

ГЗМ = Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине (стара серија: 1889—1944)

ГЗМ НС = Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине, Нова серија, (од 1946.).

ВАМЗ = Вјесник Археолошког музеја у Загребу, III серија.

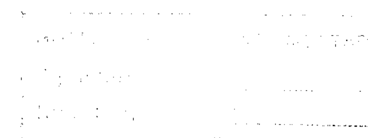

САДРЖАЈ